RAAP

Dorp en stad aan de rivier, dorp en stad op het zand

Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Oss

RAAP-RAPPORT 6567

Colofon

Opdrachtgever: Gemeente Oss

Titel: Dorp en stad aan de rivier, dorp en stad op het zand. Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Oss.

Versie: 30-09-2024

Auteur: ir. L.J. Keunen, S.P.H. Bouwmans MA, drs. C.J.B.P. Frank & drs. J. de Jong

Projectcode: OSSCU

Bestandsnaam: RAAPrap_6567_OSSCU_20240930

ISSN: 0925-6229

RAAP
Leeuwenveldseweg 5b
1382 LV Weesp
Postbus 5069
1380 GB Weesp

Telefoon: 0294-491 500
E-mail: raap@raap.nl
Website: www.raap.nl

Monumenten Advies Bureau
Bredestraat 1
6542 SN Nijmegen

Telefoon: 024-3786742
E-mail: info@monumentenadviesbureau.nl
Website: www.monumentenadviesbureau.nl

© RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V., 2024
RAAP Archeologisch Adviesbureau B.V. aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Samenvatting

In opdracht van de gemeente Oss hebben RAAP en het Monumenten Advies Bureau een cultuurhistorische waardenkaart van het grondgebied van de gemeente opgesteld. De kaart bevat een overzicht van de waardevolle landschappen, landschapselementen, bouwkunstobjecten en stedenbouwkundige ensembles. De kaart kan daarmee een onderlegger vormen voor erfgoedbeleid en ruimtelijk beleid, dat in het kader van de per 1 januari 2024 ingevoerde Omgevingswet nieuw vormgegeven gaat worden.

Het onderzoek heeft een uitgebreid beeld van een op erfgoedgebied rijke gemeente opgeleverd. In dit rapport blijft dan het ondergrondse erfgoed nog grotendeels buiten beschouwing, al is de rijkdom daarvan ook meermaals vastgesteld. Op het gebied van het historisch cultuurlandschap hebben we te maken met de bijzondere combinatie van rivierklei-, rivierterras- en zandlandschappen, elk met zijn eigen specifieke historische structuren en objecten. Met betrekking tot de bouwkunst is ook thematisch een grote variatie te herkennen, waarbij het agrarisch erfgoed en het religieuze erfgoed er - naast andere - er bovenuit steken. In dit rapport behandelen we, naast de onderzoeksmethoden en bronnen (hoofdstuk 2), ook de landschaps- en bewoningsgeschiedenis van de gemeente Oss (hoofdstuk 3), en de breedte aan legenda-eenheden van cultuurlandschappen (hoofdstuk 4), de landschapselementen (hoofdstuk 5) en de bouwkunst en stedenbouw (hoofdstuk 6). Het laatste hoofdstuk omvat een integrale blik op het erfgoed; door de oogharen kijkend zijn 12 ensembles geselecteerd waar historische bouwkunst en landschap van bijzondere kwaliteit bij elkaar komen.

Inhoud

Samenvatting 3
Inhoud 4
1 Inleiding 6
1.1 Kader 6
1.2 Onderzoeksgebied 6
1.3 Uitvoering 7
1.4 Dankwoord 8
2 Methoden en bronnen 9
2.1 Inleiding 9
2.2 Landschappen 9
2.3 Landschapselementen 13
2.4 Historische bouwkunst en stedenbouw 15
3 Landschaps- en bewoningsgeschiedenis 25
3.1 Inleiding 25
3.2 Rivierenlandschap (zie ook § 4.3 en 4.4) 25
3.3 Dekzandlandschap (zie ook § 4.2) 29
3.4 Ontginningsgolf 34
3.5 Stichting van steden 37
3.6 Industrialisering 43
3.7 Temmen van het water 47
3.8 Het landschap herzien 49
4 Cultuurlandschappen 51
4.1 Inleiding 51
4.2 Dekzandlandschappen 53
4.3 Rivierlandschappen 63
4.4 Rivierterraslandschappen 81
4.5 Water 89
4.6 Niet geclassificeerd 90
4.7 Structuren 91
4.8 Waardering 91
5 Landschapselementen 93
5.1 Verkeer en vervoer 93
5.2 Waterstaat 94
5.3 Landbouw en bosbouw 100
5.4 Begraven 106
5.5 Industrie en ambacht 109
5.6 Delfstoffenwinning 109
5.7 Oorlog en defensie 109
5.8 Bestuur en recht 117
5.9 Landgoederen en buitenplaatsen 120
5.10 Horeca, sport en recreatie 120
5.11 Nutsvoorziening 125

5.12 Wonen 125
6 Historische bouwkunst en stedenbouw 126
6.1 Inleiding 126
6.2 Historische bouwkunst 126
6.3 Historische stedenbouw 141
7 Integrale ensembles 182
7.1 Inleiding 182
7.2 Kessel (1) 182
7.3 Lith (2) 183
7.4 Oijen (3) 184
7.5 Kasteel Oijen (4) 185
7.6 Dieden – Demen – Neerlangel – Ravenstein (5) 187
7.7 Neerloon – Overlangel (6) 190
7.8 Keent (7) 191
7.9 Herperduin (8) 193
7.10 Geffen (9) 193
7.11 Dennenburg (10) 195
7.12 Oude Schaijkseweg (11) 195
Literatuur 196
Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices 199

1 Inleiding

1.1 Kader

Omdat de gemeente Oss in het kader van onder meer de Omgevingswet behoefte had aan meer kennis en een grotere toegankelijkheid van cultuurhistorische informatie, heeft zij RAAP en MAB gevraagd om een cultuurhistorische waardenkaart voor het grondgebied van de gemeente op te stellen. De uitvoering van deze werkzaamheden heeft in 2023 en de eerste maanden van 2024 plaatsgevonden. De eindversie werd in september 2024 voltooid.

1.2 Onderzoeksgebied

De gemeente Oss is een deels verstedelijkte, deels landelijke gemeente met een oppervlakte van 170,93 km², inclusief bijna 8 km² oppervlaktewater. In de gemeente woonden op 31 januari 2023 94.457 inwoners. De gemeente Oss is een fusiegemeente die door samenvoegingen vanaf 1994 is ontstaan. De eerste samenvoeging betrof in 1994 de toenmalige gemeente Oss, de gemeente Berghem en de gemeente Megen, Haren en Macharen. De nieuwe gemeente, die ook Oss werd genoemd, fuseerde in 2003 met de gemeente Ravenstein. In 2011 werd Lith aan de fusiegemeente uit 2003 toegevoegd. De laatste grote gemeentelijke fusie vond plaats in 2015, toen de gemeente Oss samenging met een deel van de oude gemeente Maasdonk, meer specifiek de kern Geffen.

De Noord-Brabantse gemeente Oss grenst in het zuidwesten aan de gemeente ’s-Hertogenbosch, in het zuiden aan Bernheze en aan Maashorst en in het zuidoosten aan de gemeente Land van Cuijk. De noordgrens wordt gevormd door de huidige loop van de Maas. Aan de overzijde liggen de Gelderse gemeenten Maasdriel, West Maas en Waal, en Wijchen.

De gemeente wordt doorsneden door de spoorlijn Tilburg – Nijmegen, ook wel bekend als de Brabantse Lijn of de Zuidoosterspoorlijn. De oorspronkelijk particuliere spoorweg werd in 1883 genationaliseerd. De belangrijkste wegverbindingen zijn de A59 en de A50, waarvan de eerste bijna volledig net buiten de gemeentegrens loopt, en de tweede over een wat grotere afstand de gemeente doorsteekt. Beide autosnelwegen komen bij Knooppunt Paalgraven bij elkaar.

Figuur 1. Grenzen van de gemeente Oss.

1.3 Uitvoering

De algehele projectleiding was in handen van ir. Luuk J. Keunen (RAAP), die tevens de landschapstypen karteerde en waardeerde, de landschapstypen en elementen beschreef en de opgemaakte kaartbeelden in GIS opbouwde. Sil Bouwmans MA (RAAP) was verantwoordelijk voor de kartering van de landschapselementen, drs. Bjorn van Snippenburg (RAAP) daarbinnen specifiek voor het oude historisch groen. De kartering, waardering en beschrijving van de historische bouwkunst werd uitgevoerd door drs. CeesJan Frank, de kartering, waardering en beschrijving van de stedenbouwkundige ensembles door drs. John de Jong.

1.4 Dankwoord

De opstellers van dit rapport spreken in de eerste plaats hun dank uit aan de begeleiders van het onderzoekstraject namens de gemeente Oss: Mijke Peeters, Martine Eerelman, Haron van Creij en Robin Raaijmakers. Zij maakten een soepel verlopend proces mogelijk. Belangrijke bijdrage werden geleverd door de klankbordgroep, bestaande uit lokale organisaties en individuele betrokkenen. We noemen daarbij Noud Bongers en Jos Cuijpers (Lith), Ruud Verhagen (Vladerack, Geffen), Arno van Orsouw (Maaslandgilde Oss), Marie-France van Orsouw (archeologe), Janneke Hoenselaar en Hettie Peterse (erfgoedcommissie), Peter van Nistelrooij (Stichting Archeologie Maasland), Frank van Dorst (IVN), Joop Peters (Neerlangel historie en toekomst), Frans Heeren (Lithoijen), Roel Augusteijn (Heemkundekring Land van Ravenstein) en Eric Versteegen (Heemkunde Megen).

Figuur 2. Op veldbezoek bij de Roode Wetering (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Zie bijlage 1 voor de dateringen van de in dit rapport genoemde archeologische en historische perioden.

2 Methoden en bronnen

2.1 Inleiding

In het kader van het opstellen van de Cultuurhistorische Waardenkaart Oss is een samenwerking aangegaan met de Werkgroep Databeet van de Federatie Grote Monumentgemeenten. Doel was om de Erfgoedregistratiestandaard, zoals die ontwikkeld is door de FGM en vooral gericht was op de registratie van beschermde gebouwde monumenten, toepasbaar te maken in het kader van cultuurhistorische waardenkaarten. Aan de hand van een groot aantal werksessies is een datamodel ontwikkeld dat voor cultuurhistorische waardenkaarten voldoende houvast biedt. Daarbij is de standaard zowel voor landschappen als voor gebouwd erfgoed verder uitgewerkt.

De technische achtergrond van de aangepaste standaard is vastgelegd in de werkdocumentatie: https://erfgoedregistratiestandaard.github.io/ers-spec/ers-respec-template.html (geraadpleegd op 17 augustus 2023). In de kern komt het erop neer dat meerdere datavelden zijn hernoemd en/of aangevuld voor zover nodig voor cultuurhistorische waardenkaarten. Daarnaast zijn de zogenaamde enumeraties (verplichte niet-uitbreidbare termenlijsten) aangepast voor het gebruik van terminologie in cultuurhistorische waardenkaarten. Dat geldt onder meer voor de landschapstypologie (in totaal vier velden) en de thematisering.

2.2 Landschappen

2.2.1 Kartering

Erfgoedregistratiesysteem

Kartering van de historische cultuurlandschappen heeft plaatsgevonden binnen de systematiek van het Erfgoedregistratiesysteem, wat onder meer wil zeggen dat er twee niveaus voor de aardkundige achtergrond en twee niveaus voor het cultuurlandschappelijk gebruik zijn ingevuld. Het aardkundig hoofdniveau is gevuld aan de hand van een niet-uitbreidbare termenlijst, de beide niveaus voor cultuurlandschap zijn uitbreidbare termenlijsten.

Bij de kartering van het cultuurlandschap bestaat het hoofdniveau eruit dat we het type ontginning in beeld brengen: is het een kampontginning, een beekdalontginning, etc. In het niveau daaronder werken we de vorm daarvan nader uit: is het een vochtige kampontginning met opgaand groen, is het een es, etc. Op basis van de vier uitsplitsingsniveaus krijgt elk deelgebied een eigen code.

Brongegevens

Kartering vindt plaats aan de hand van vergelijking van gegevens over de ondergrond, historische kaarten, luchtfoto's, hoogtebeelden etc. De historische diversiteit wordt daarbij zo zinvol mogelijk uitgesplitst, ook als die variatie in het huidige landschap niet of matig meer zichtbaar is.

Een belangrijke rol bij het uitsplitsen van landschappen speelden topografische kaarten uit het midden van en de late 19e eeuw, op basis waarvan de scheiding tussen de oude cultuurlandschappen en de jonge ontginningen werd gelegd. Vervolgens werd op basis van topografische kaarten tot ongeveer het

midden van de 20e eeuw de typering van de landschappen, zowel de oude als de jonge, verder verfijnd.

Begrenzing

Qua begrenzing van de deelgebieden hebben we zoveel mogelijk aangehaakt op nog aanwezige kavelgrenzen, mits dat historisch gezien verdedigbaar was. Plaatselijk lopen grenzen tussen deelgebieden echter ook dwars door huidige percelen.

Intact en verdwenen

Per deelgebied is verder aangegeven of de landschappen nog intact zijn of dat ze zijn verdwenen. Die laatste term is vooral relevant voor het stedelijk gebied. Op die manier wordt ook een scheiding aangebracht tussen cultuurlandschappen en prestedelijke landschappen. Deze beoordeling staat los van de formele komgrenzen en is puur op basis van de ruimtelijke karakteristiek uitgevoerd. Voor de gemeente Oss zijn de prestedelijke landschappen niet in kaart gebracht.

2.2.2 Waardering

Criteria

Aan elk van de daarin onderscheiden eenheden is een waardering op een drietal criteria toegekend, steeds op een schaal 1 (laag) – 5 (hoog). Die criteria zijn de volgende:

- Gaafheid van de topografie;
- Gaafheid van de openheid/geslotenheid;
- Aanwezigheid van bijzonderheden, zeldzame zaken, etc.

De situatie is beoordeeld aan de hand van de situatie in de 19e eeuw voor de oude landschappen en in de periode net na de ontginning (1940-1950) voor de jongere landschappen en de ruilverkavelde landschappen. Belangrijkste redenen voor het eerste is de duidelijke koppeling die er in die periode nog bestond tussen de ondergrond en het grondgebruik. Vooral vanaf het Interbellum, en vooral versterkt na de Tweede Wereldoorlog, verwaterde deze relatie, waardoor het landschap minder goed leesbaar werd. De tweede periode is ingevoegd om de jonge landschappen op hun zelfstandige waarde te beoordelen, en niet als ‘aangetaste heide’.

Gaafheid van de topografie

Onder gaafheid van de topografie verstaan we de intactheid van het historisch cultuurlandschap in het platte vlak. Mee te nemen aspecten zijn de gaafheid van de wegenstructuur, waterlopenstructuur en verkaveling, de intactheid van het grondgebruik (waarbij omzetting van agrarisch cultuurland naar bos of omgekeerd zwaarder meetelt dat wisseling tussen akkerland en grasland), de situering en omvang van erven, etc. Bij doorsnijding door nieuwe infrastructuur, zoals snelwegen, is vooral te letten op het verstorend effect van de structuur: doorsnijdt deze een aantal belangrijke routes, dan is het effect groter dan wanneer hij ergens achteraan in het land door de verkaveling gaat.

Gaafheid van de openheid/geslotenheid

Het tweede aspect met betrekking tot de gaafheid is die van de opgaande structuren. Daarbij speelt vooral de beplantingsstructuur een rol: zijn houtsingels nog aanwezig, of is er juist bijgeplant? Is een gebied bebost, of juist ontbost? Ook verspreide bebouwing speelt een rol in dit criterium, zij het minder omdat het effect op de openheid vaak geringer is. Beplanting met gesloten bos telt zwaarder dan de rooiing van een semi-transparante boomgaard.

Aanwezigheid van bijzonderheden, zeldzame zaken, etc.

Anders dan de voorgaande twee criteria is deze derde een soort verzamelcriterium van allerlei mogelijke zaken die een landschap bijzonder maken. Het kan gaan om een groot aantal karakteristieke of monumentale panden, om een zeldzame landschapsstructuur, om de aanwezigheid van een groot aantal meer of minder beleefbare archeologische relicten in bos- en heidegebieden, om een herkenbare overgang naar een gaaf aangrenzend landschap, etc. Standaard scoort een landschap ‘gemiddeld’ op dit criterium. Gaat het om kale landschappen zonder al teveel bijzondere aspecten, dan wordt de score lager, zijn er juist bijzonderheden, dan stijgt de score.

Waarom de focus op gaafheid?

Uit bovenstaande uitwerking blijkt al, dat er een sterke focus op de gaafheid van landschappen ligt. Dat is niet toevallig. Enerzijds bepaalt de gaafheid van een landschap sterk de kwaliteit van het gebied, en we zien het dus als een zeer belangrijk onderdeel om de totale waarde te bepalen. Daarnaast biedt deze manier van waarderen ook input voor gemeentelijk beleid: anders dan bijvoorbeeld in veel gevallen bij archeologie en bouwkunst is landschap deels ‘regenereerbaar’: door gericht beleid is de cultuurhistorische waarde van een gebied te verhogen. ‘Eens weg, altijd weg’ geldt voor landschappen soms, maar zeker niet in alle gevallen. De uitkomst van de waardering is daarmee niet alleen te zien als een input voor bescherming van de hoog scorende gebieden, maar ook als input voor inzet voor landschappen die wat lager scoorden.

Toekennen van scores

Om de score zo objectief mogelijk te maken, is in vervolg op het voorgaande voor de eerste beide criteria omschreven wanneer elk van de mogelijke scores toegekend worden [1]:

[1] In de praktijk zijn er altijd situaties die niet volledig aan de criteria voldoen of waar een bepaald score geen recht doet aan de eigenlijke veranderingen. Er is dus vooral naar de geest van deze critteria, en niet naar de harde wet, gewaardeerd.

score	omschrijving
0	niet gewaardeerd
1	gebied zeer sterk veranderd (bijv. vergraven, overbouwd)
2	verkaveling sterk gewijzigd en/of grondgebruik sterk gewijzigd
3	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik sterk gewijzigd óf hoofdstructuur in belangrijke mate gewijzigd, maar grondgebruik grotendeels intact (of beide middelmatig)
4	hoofdstructuur verkaveling grotendeels intact, grondgebruik merendeels intact; afwijkingen op onderdelen mogen voorkomen
5	verkaveling vrijwel intact, grondgebruik vrijwel intact

Tabel 1. Beoordeling gaafheid van de historische situatie in de huidige topografie ten opzichte van de historische situatie omstreeks 1840 c.q. de aanlegperiode.

score	omschrijving
0	niet gewaardeerd
1	gebied zeer sterk veranderd (bijv. vergraven, overbouwd)
2	openheid/geslotenheid sterk gewijzigd, bebouwing grotendeels verplaatst
3	openheid/geslotenheid half intact, bebouwing deels origineel, deels gewijzigd
4	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing merendeels origineel gesitueerd
5	openheid/geslotenheid grotendeels intact, bebouwing als origineel gesitueerd

Tabel 2. Beoordeling gaafheid van de openheid / geslotenheid ten opzichte van de historische situatie omstreeks 1840 c.q. de aanlegperiode.

Voor het derde criterium geldt standaard een waarde 3. Zijn er bijzondere zaken aanwezig, dan wordt het een 4 of 5, is het gebied juist arm aan dergelijke zaken, dan gaat het naar 1 of 2.

De eindscore wordt berekend door de drie scores te middelen en op een heel cijfer af te ronden.

gemiddelde score (afgerond)	waardering
1	nihil
2	laag
3	gemiddeld
4	hoog
5	zeer hoog

Tabel 3. Classificatie van de eindscores.

Toelichting op de waardering

In een afzonderlijke regel wordt de waardering tekstueel toegelicht, en wordt vooral ingegaan op waarom de score is toegekend zoals deze is toegekend. Daarbij dient vooral het derde criterium gespecificeerd te worden, omdat daarvoor geen tabel met ‘meetbare’ eenheden bestaat. Daarnaast is heel kort benoemd wat er gaaf en wat er minder gaaf is.

2.3 Landschapselementen

2.3.1 Inleiding

Het palet aan landschapselementen is erg breed. In het kader van de Erfgoedregistratiesysteem zijn er op dit moment 18 mogelijke thema's gedefinieerd. Daaruit zijn voor Oss twaalf thema's geselecteerd die we ten aanzien van het cultuurlandschap van betekenis achten.

2.3.2 Verkeer en vervoer

De kartering van de wegen en spoorwegen heeft plaatsgevonden op basis van een analyse van kaartmateriaal uit een tweetal series. Enerzijds gaat het om de kadastrale minuutplans uit 1832, die voor dit project zo nauwkeurig mogelijk zijn gegeorefereerd. Daarvan zijn alle wegen in de vorm van een lijn overgetekend en is aangegeven of ze nu nog bestaan, herkenbaar zijn, een aanwezig tracé hebben, verschoven zijn of verdwenen zijn. Hetzelfde is gedaan voor de wegen op basis van de topografische kaart van circa 1955.

Ten aanzien van de spoorwegen hebben we alle spoorwegen in kaart gebracht, zowel de herkenbare, intacte, verdwenen spoorlijnen als die waarvan het tracé nog aanwezig is, evenals de verdwenen tramlijnen.

Naast de lijnelementen zijn ook enkele terreinen in kaart gebracht. Gekarteerd zijn vooral de karrensporen voor zover nog in het reliëf herkenbaar en pleinen in de stad voor zover zij een prestedelijke oorsprong hebben.

Tot slot hebben we ook puntobjecten toegevoegd die een onderdeel zijn van het grotere 'systeem' van verkeer en vervoer. Het betreft de historische locaties van structuren die te maken hebben met de spoorweginfrastructuur, zoals spoortunnels, duikers, stations, haltes en wachtposten, en structuren in relatie tot de weginfrastructuur, zoals tolhuizen.

Onderdeel van dit thema was ook het opgaand groen langs wegen. Daarbij is gebruik gemaakt van de BGT, die vervolgens is aangevuld met luchtfoto-analyse, en is gecontroleerd op historiciteit. Al het wegbegeleidend groen dat we als historisch aanmerken, tenzij afkomstig uit de ruilverkaveling, is als vlak gekarteerd.

Daarnaast zijn binnen dit thema ook enkele elementen gekarteerd die voortkomen uit de verschillende ruilverkavelingen in de gemeente. Het gaat om ruilverkavelingswegen en om de bijbehorende beplanting. Daarbij is gebruik gemaakt van de historische landschapsplannen van Staatsbosbeheer, luchtfoto's en Google Streetview voor verificatie van de huidige staat en de 'bestaande toestand' op jongere landschapsplannen voor vroege ruilverkavelingen waarvan geen landschapsplan bewaard gebleven is.

2.3.3 Waterstaat

Net als bij de wegen hebben we voor de waterlopen en waterkeringen een onderverdeling gemaakt op basis van typologie, op basis van periode (vóór 1832 of uit de periode 1832-1955) en op basis van fysieke toestand. Hierbij is gebruik gemaakt van kadastrale minuutplans, topografische kaarten en in beperkte mate van de Waterstaatskaart. Het schaalniveau van kartering betreft de grotere afvoerende weteringen en de hoofdsloten naar die weteringen toe. Ook kunstwerken als sluizen en gemalen, voor zover weergegeven op de geraadpleegde topografische kaarten, zijn aan de kaart toegevoegd. Datzelfde geldt voor waterpartijen, zoals poelen, vijvers en vennen.

2.3.4 Landbouw en bosbouw

Voor het karteren van objecten en structuren die met historische land- en bosbouw te maken hebben, is gebruik gemaakt van een combinatie aan bronnen: hoogtekaarten (AHN), manuscriptkaarten uit het Brabants Historisch Informatie Centrum, kadastrale minuutplans, topografische kaarten, luchtfoto's en daarnaast de rapporten die zijn opgesteld in het kader van de uitgevoerde ruilverkavelingen. Daarnaast is voor de laag met niet-weggebonden-groen eenzelfde methode toegepast als voor de bomenrijen langs de wegen, namelijk het vertrekken vanuit de BGT, het onderscheiden van historisch groen en het aanvullen met overig historisch groen dat nog niet in de BGT was opgenomen.

2.3.5 Begraven

De meeste begraafplaatsen zijn op basis van kadastrale en/of topografische kaarten wel op te sporen. In een enkel geval hebben we er een beperkt kadastraal onderzoek aan gewijd om meer informatie te vergaren, niet altijd met succes. Ook zijn enkele dossiers uit archieven van gemeentebesturen t.a.v. begraven geraadpleegd.

2.3.6 Industrie en ambacht

Het vertrekpunt voor een inventarisatie van industriële locaties zijn de diverse databases t.a.v. bestaande en verdwenen molens, aangevuld met analyse van diverse kaartseries. Voor de inventarisatie van fabrieken is een breed scala aan websites geraadpleegd, inclusief de online databases van het BHIC en het Stadsarchief Oss.

2.3.7 Delfstoffenwinning

De winning van delfstoffen ten behoeve van industrie en bouwwerkzaamheden is te herleiden aan de hand van onder meer hoogtebeelden (AHN) en topografische kaarten.

2.3.8 Oorlog en defensie

Sporen van oorlog en defensie kunnen onder meer worden opgespoord via historische kaarten, via hoogtebeelden (AHN), via bekende archeologische gegevens en op basis van literatuuronderzoek. Voor sommige aspecten is aanvullend archiefonderzoek verricht, zoals voor de civiele schietbanen.

2.3.9 Bestuur en recht

Historische kaarten geven een goed overzicht van grensveranderingen in de afgelopen eeuwen. Daarnaast biedt ook documentatie over historische gemeentelijke herindelingen vertrekpunten voor kaart en verhaal.[2]

2.3.10 Landgoederen en buitenplaatsen

Terreinen en relicten van landgoederen en buitenplaatsen laten zich op hoofdlijnen het best met historische kaarten van verschillende aard in beeld brengen. Waar nodig heeft aanvullend kadastraal onderzoek plaatsgevonden.

[2] http://leenderskahw.nl/gemhist/

2.3.11 Horeca, sport en recreatie

Het traceren van historische terreinen van sport en recreatie kan alleen door het combineren van een groot aantal bronnen: topografische kaarten van verschillende referentiejaren, historische kranten en waar nodig bronnenmateriaal uit archieven.

2.3.12 Nutsvoorziening

Topografische kaarten en specifieke literatuur geven inzicht in de aanleg en de ruimtelijke spreiding van nutsvoorzieningen, met name waar het gaat om het elektriciteitsnetwerk.

2.3.13 Wonen

Voor de kaartlaag met historische nederzettingslocaties konden we terugvallen op het reeds uitgevoerde onderzoek voor de archeologische waarden- en verwachtingskaart. Daarin was al aan de hand van de kadastrale minuutplans uit de 19e eeuw in beeld gebracht waar zich in 1832 bewoning bevond.

2.4 Historische bouwkunst en stedenbouw

2.4.1 Historische bouwkunst (inventarisatie)

Onderzoek

De inventarisatie is opgesplitst in een bureauonderzoeksfase en een “veldwerkfase”. In de bureauonderzoeksfase is kennisgenomen van alle bestaande inventarisatielijsten, redengevende beschrijvingen van de rijksmonumenten, de gemeentelijke monumenten, de lijst met karakteristieke objecten, verschillende objectgerichte overzichten zoals lijsten met oorlogsmonumenten, wegkapellen, grenspalen, kunst in de openbare ruimte, wederopbouwobjecten (boerderijen) en ensembles. Tevens is relevante literatuur bestudeerd (zie literatuurlijst), alsmede gebiedsanalyses, die doorgenomen zijn op hierin vermelde en gewaardeerde waardevolle objecten en ensembles.

Het bureauonderzoek omvat ook het raadplegen van via internet ontsloten collecties en informatiebronnen, zoals verschillende beeldbanken (BHIC: Het geheugen van Brabant, Stadsarchief Oss, beeldbanken van heemkundekringen), Delpher (historische kranten), het digitaal depot met de bouwtekeningen van de gemeente Oss (via BHIC), topotijdreis.nl, bagviewer.nl en de vele via internet beschikbare databases met overzichten van specifieke erfgoedcategorieën en objecttypen (wederopbouw, oorlogsmonumenten, beelden in de openbare ruimte, kerken, molens, begraafplaatsen, etc.). Voor de exacte of meest aannemelijke datering is gebruik gemaakt van de informatie in de redengevende beschrijvingen van gemeentelijke en rijksmonumenten of Bagviewer.nl. Voor de jongere objecten (vanaf interbellum) is in veel gevallen het bouwarchief geraadpleegd. Verder is veel informatie gehaald uit de bijdragen en aanvullingen vanuit de Klankbordgroep (in het bijzonder de historische kringen), als reactie op het eerste concept van de waardenkaart.

Naast het bureauonderzoek is de gehele gemeente via een combinatie van een straatsgewijze schouw via Google Maps (streetview) en veldwerk geïnventariseerd. Op deze wijze zijn alle objecten in hun context bekeken en is informatie over de fysieke verschijningsvorm verzameld. Dit betekent dus dat de objecten en ensembles op basis van hun exterieur zijn geselecteerd en opgenomen in de cultuurhistorische waardenkaart. Daar waar informatie over interieur- en bouwhistorische waarden

voorhanden was via verslagen van bouwhistorische verkenningen of bronnen, kan ook deze doorslaggevend zijn geweest voor opname in de inventarisatie.

Wanneer opgenomen in de inventarisatie?

Naast de rijksmonumenten en de gemeentelijke monumenten zijn in ieder geval alle eerder door de gemeente Oss als “karakteristiek” gekwalificeerde objecten in de actuele inventarisatie opgenomen. Alle beschermde objecten zijn in principe aan de waardenkaart toegevoegd, met uitzondering van die items in de lijst, die niet meer blijken te bestaan of inmiddels volledig zijn vernieuwd. Voorts is de door de gemeente aangeleverde lijst met potentiële monumenten in de cultuurhistorische waardenkaart opgenomen, alsmede de adressen, vermeld in het *Overzicht waardevol erfgoed Oss / voordracht voor bescherming*, door de Werkgroep Stad en Industrie, 14 april 2023.

Zoals eerder vermeld is naast de bestaande beschermde en op inventarisatielijsten genoemde objecten een groot aantal niet eerder geïnventariseerde objecten aan de waardenkaart toegevoegd, onder meer uit het enigszins onderbelichte tijdperk van het interbellum (1918-1940), de naoorlogse periode (tot circa 1965) en de periode van de post-wederopbouw (1965-1980). Minimaal dient de score van de basiserfgoedwaarde aanwezig te zijn voor opname in de inventarisatie.

De thans geïnventariseerde objecten en complexen hebben gemeen, dat ze alle een positieve of hoge cultuurhistorische en/of ruimtelijke waarde bezitten binnen de (steden)bouwkundige geschiedenis van de gemeente Oss en de in deze gemeente aanwezige karakteristieke / waardevolle gebieden. Ze zijn in eerste instantie geselecteerd aan de hand van algemeen gangbare architectuurhistorische, cultuurhistorische en historisch-ruimtelijke (ensemble) waarderingscriteria, zoals herkenbaarheid (ten aanzien van de oorspronkelijke functie), een redelijke mate van gaafheid, authenticiteit en/of zeldzaamheidswaarde, zichtbaarheid (beeldbepalend) en ensemblewaarde.

De GIS-tabel

De via bovenstaande methodiek geïnventariseerde en geselecteerde historische bouwkunst is samengebracht in een uitgebreide GIS-tabel met een aantal variabelen, conform het aangepaste datamodel van de Erfgoedregistratiestandaard van de Federatie Grote Monumentengemeenten. Deze GIS-tabel is gekoppeld aan de cultuurhistorische waardenkaart. Hieronder worden de belangrijkste informatievelden genoemd, zo nodig voorzien van een korte toelichting.

- *Type*

  Aanduiding of het item een pand, een object of een terrein betreft.

- *Adressering, Plaats, WijkBuurt*

  Actueel adres op basis van de vermelding in de online bagviewer. Voor objecten en complexen met adressen in verschillende straten zijn extra velden beschikbaar.

- *AardRegistratie, Monumentnummer, BeschermdAls, BeschermdDoor, complexnummer, complexnaam*

  Deze velden vermelden wanneer het object beschermd is, het door gemeente of rijk toegekende monumentenregistratie-/volgnummer, het type bescherming (monument, karakteristiek pand) en de beschermende instantie. De velden complexnummer en

complexnaam zijn relevant voor complexmatig beschermde monumenten, die uit verschillende onderdelen bestaan.

- *Toelichting adressering*

  Toelichting op adressering en ligging van objecten zonder eigen huisnummer.

- *Naam*

  Betreft de officiële naam van het object, waarmee het in het algemeen wordt aangeduid of die op de gevel of poort staat vermeld.

- *Thema*

  In de inventarisatie wordt een aantal erfgoedthema's onderscheiden. Deze sluiten aan op de thema's in de Erfgoedregistratiestandaard. Het betreft de volgende thema's:

  Begraven; Bestuur en recht; Handel en administratie; Herdenken; Horeca, sport en recreatie; Industrie en ambacht; Kunst en cultuur; Landbouw en bosbouw; Nutsvoorziening; Onderwijs en wetenschap; Oorlog en defensie; Religie; Verkeer en vervoer; Waterstaat; Wonen.

- *OorspronkelijkeFunctie en Gebouwtype*

  Binnen de erfgoedthema's bestaan verschillende categorieën en bouwtypen, als verfijning van het hoofdthema. Deze verdere typering is in aparte velden in de database vermeld. Het thema "Landbouw en bosbouw" kent bijvoorbeeld de oorspronkelijke functieaanduiding "boerderij", gevolgd door de verdere bouwkundige typering "langgevelboerderij".

- *Bouwstijl*

  Zoveel mogelijk uitgaande van de stijlen-thesaurus van de RCE.

- *Beschrijving*

  Dit veld bevat een beknopte beschrijving van het object of het complex. Bij beschermde monumenten is hierbij vaak gebruik gemaakt van teksten uit de redengevende beschrijvingen. Tevens wordt melding gemaakt van waardevolle bijgebouwen of andere artefacten.

- *ErfTuin*

  Dit veld is bestemd voor een korte beschrijving van bij het object aanwezige waardevolle artefacten als stoepen, hekwerken en tuinmuren, hagen en ander bijzonder groen, bermsloten, etc.

- *ArchitectOntwerp*

  Naam van de architect op basis van de beschikbare literatuur, eerdere onderzoeken, analyses, beschrijvingen en bouwdossieronderzoek.

- *OpdrachtgeverBouw*

  Naam van de opdrachtgever op basis van de beschikbare literatuur, eerdere onderzoeken, analyses, beschrijvingen en bouwdossieronderzoek.

- *UitvoerendKunstenaar*

Naam van de uitvoerend kunstenaar (bijvoorbeeld van kunstobjecten, herinneringsmonumenten, etc,) op basis van de beschikbare literatuur, eerdere onderzoeken, analyses, beschrijvingen en bouwdossieronderzoek.

- *JaarBegin en AnnotatieJaarBegin*

  Het veld JaarBegin bevat de exacte datering (oorspronkelijk bouwjaar) van een object, in dat geval zonder toelichting in het veld AnnotatieJaarBegin. Via BAG verkregen bouwjaren of geschatte bouwjaren worden in AnnotatieJaarBegin nader toegelicht met de aanduidingen “circa” of “vanaf”, met een tijdsperiode. Ook kan hier worden vermeld dat er mogelijk een oudere kern aanwezig is.

- *Aanwezig*

  De aanduiding “intact” geeft aan dat het object nog bestaat en niet is verdwenen.

- *VerwachteBHW*

  Veld betreffende de “bouwhistorische verwachtingswaarde”. Hier wordt vermeld of het object (mogelijk) bouwsubstantie bevat, die ouder is dan 1850. Deze informatie is op basis van vermeldingen in redengevende beschrijvingen of veldwaarnemingen. De invulmogelijkheden zijn “bouwhistorische waarden”, “mogelijke bouwhistorische waarden”, “na 1850, met bouwhistorische/architectuurhistorische waarden” en “nee”.

- *Opmerkingen*

  Veld bestemd voor korte toelichtingen bij het object, zoals over de ligging, belangrijke wijzigingen, historische of ruimtelijke context, indien relevant.

- *WaardeScoreCriterium 1 t/m 6*

  Het gaat om de volgende criteria (zie verder § 2.4.2)

  1: Stedenbouwkundige en ensemblewaarden

  2: Beeldbepalende waarde

  3: Cultuurhistorische waarde

  4: Gaafheid en herkenbaarheid

  5: Architectuur- en bouwhistorische waarde

  6: Zeldzaamheidswaarde

- *WaardeScoreGemiddeld en WaardeEinscore*

  Optelsom van de scores bij de criteria 1 t/m 6, omgezet in de eindscore-kwalificatie

  H (Hoge erfgoedwaarde)

  P (Positieve erfgoedwaarde)

  B (Basis erfgoedwaarde)

- *ToelichtingWaarde*

Deze velden zijn bedoeld voor een beknopte toelichting bij de waardering. NB: het betreft dus geen officiële waardenstelling. Bij rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten is de waardering soms overgenomen uit de redengevende beschrijvingen.

- *Broninfo en Link*

  Vermelding van de belangrijkste bron bij de inventarisatie. Bij de beschermde monumenten is dit meestal de redengevende omschrijving, hier vermeld als RGO. De redengevende beschrijvingen van de gemeentelijke monumenten zijn vermeld met het volgnummer, zoals gehanteerd door de gemeente Oss, bijvoorbeeld RGO G709. Andere bronnen kunnen zijn: het bouwtekeningenarchief in het digitaal depot van het BHIC of veldwerk.

  Het veld Links bevat maatwerklinks naar de redengevende beschrijvingen van de rijksmonumenten in het monumentenregister van de RCE (cultureelerfgoed.nl) of andere links naar online databases zoals de molendatabase, de database met mariakapellen en stationsweb.

2.4.2 Historische bouwkunst (waardering)

Alle gebouwen, objecten en complexen, zowel de als rijks- en gemeentelijk monument beschermde items als de karakteristieke objecten en de nieuw geselecteerde, zijn gewaardeerd. De waardering met behulp van een beperkte set criteria is indicatief en de score-toekenning resulteert in een indeling van het object binnen drie verschillende schaalniveaus:

- Hoge erfgoedwaarde
- Positieve erfgoedwaarde
- Basis erfgoedwaarde

De verschillende waardengradaties geven zicht op welke objecten een specifieke vorm van instandhoudingsbeleid vragen. In principe geldt: hoe hoger de indicatieve erfgoedwaarde, hoe meer noodzaak er zal zijn strikte regels voor de instandhouding toe te passen. De waardenkaart is ontwikkelingsgericht en geeft informatie over welk beleid (of omgangsvormen) zou moeten gelden bij de instandhouding van cultuurhistorische waarden. De kaart brengt in beeld welke objecten voldoende kwaliteiten bezitten om ze als “karakteristiek” te definiëren, of welke objecten naar alle waarschijnlijkheid in aanmerking komen voor bescherming als gemeentelijk monument, wanneer ze deze status nog niet hebben.

De selectie van de cultuurhistorisch waardevolle objecten en de uiteindelijke klassering in drie erfgoedwaarden (hoog, positief, basis) vindt plaats via een toetsing aan de hand van zes ruimtelijke en cultuurhistorische waarderingscriteria. Deze criteria zijn speciaal voor dit doel geformuleerd op basis van bovengenoemde algemeen, gangbare criteria en zijn eerder ook in andere gemeenten toegepast:

1. **Stedenbouwkundige en ensemblewaarde**: het belang van het object als onderdeel van de ontwikkelingsgeschiedenis van het gebied of een bijzondere stedenbouwkundige ontwikkeling of planvorming; en/of als onderdeel van cultuurhistorische gebiedskarakteristiek en/of ensemblewaarde, bijvoorbeeld in relatie tot een beschermd stads- of dorpsgezicht, een waardevol gebied en beschermde monumenten;

2. **Beeldbepalende waarde**: het belang van het object vanwege de bijzondere betekenis voor het beeld van zijn omgeving (bijvoorbeeld: markant onderdeel lintbebouwing, opmerkelijke (hoek)ligging, zichtlijn, landmark);
3. **Historische waarde, representatiewaarde**: het belang van het object vanwege de herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept en de oorspronkelijke (bijzondere) functie, in relatie tot de ontwikkelingsgeschiedenis en de historische gelaagdheid van het gebied; relatie met voor de gemeente Oss belangrijke personen, gebeurtenissen en activiteiten;
4. **Gaafheid**: het belang van het object wegens de authenticiteit van hoofdvorm, gevelindeling en/of detaillering;
5. **Architectuur- en bouwhistorische waarde**: het belang van het object vanwege een kenmerkende / bijzondere bouwstijl, typologie, vorm, materiaalgebruik en constructie; het belang binnen het oeuvre van een architect;
6. **Zeldzaamheidswaarde**: in architectuur- en/of bouwhistorisch, stedenbouwkundig, typologisch, functioneel of historische opzicht.

Criteria

Het gaat dus om een zestal cultuurhistorische en architectuurhistorische, maar ook contextuele, historisch-ruimtelijke criteria, die het object waarderen als onderdeel van een specifieke lokale cultuurhistorische gebiedskarakteristiek, bijvoorbeeld de stadskernen, de oude dorpen en gehuchten, de dijklinten, de voor- en naoorlogse uitbreidingswijken, delen van het buitengebied.

Met de ruimtelijke insteek van deze toetsing wordt geanticipeerd op de veranderende benadering van erfgoed, zoals die in het nieuwe erfgoedbeleid is geformuleerd. Hierin wordt aangedrongen op een grotere rol voor cultuurhistorie in het ruimtelijk beleid. De directe omgeving van historische objecten, complexen en ensembles is immers zeer bepalend voor de wijze waarop de cultuurhistorische kwaliteit tot zijn recht komt. Ook de gebieden zelf kunnen cultuurhistorische kwaliteiten bezitten.

Scores

Alle in de inventarisatie opgenomen objecten worden met behulp van bovenstaande criteria en met in achtneming van de verschillende gebieds-/ensemble karakteristieken getoetst. Per criterium kunnen de volgende indicatieve scores worden gehaald:

- Hoge waarde: 2
- Positieve waarde: 1
- Neutrale waarde: 0

De optelsom van deze scores leidt tot het formuleren van een eindwaardering in vier gradaties:

gemiddelde score	Waardering
Totaalscore 9, 10, 11 of 12	H: Hoge erfgoedwaarde of (potentiële) monumentwaarde
Totaalscore 5, 6, 7 of 8	P: Positieve (middelhoge) of karakteristieke erfgoedwaarde
Totaalscore Minimaal 2, 3 of 4	B: Basis erfgoedwaarde of beeldondersteunende waarde

Tabel 4. Scores en klassen van de waardering.

De zes criteria worden in deze indicatieve beoordeling als gelijkwaardige eenheden gewogen. Bij het toekennen van de hoge, positieve of neutrale waarden wordt de aanwezige waarde genuanceerd en blijkt welke waarden het meest uitgesproken aanwezig zijn.

De volgorde van de criteria, zoals weergegeven op de vorige pagina, is conform de volgorde in de database bij de cultuurhistorische waardenkaart.

De drie verschillende waarden-schaalniveaus zijn in § 2.4.4 nader gedefinieerd.

2.4.3 Stedenbouwkundige ensembles (inventarisatie en kartering)

De inventarisatie is opgesplitst in een bureauonderzoeksfase en een “veldwerkfase”. In de methodiek is nauw aangesloten bij de inventarisatie van de historische bouwkunst. De resultaten van de bouwkunstinventarisatie zijn een belangrijke input geweest, omdat hiermee inzicht is verkregen in de aard, de dichtheid en de kwaliteit van de waardevolle bebouwing. Tevens is relevante literatuur bestudeerd (zie literatuurlijst), alsmede gebieds- en wijkanalyses.

Naast het bureauonderzoek is de gehele gemeente via een combinatie van een straatsgewijze schouw via googlemaps (streetview) geïnventariseerd, waar nodig aangevuld met een veldwerkcheck. Daarnaast zijn de gebiedsanalyses en historisch kaart- en fotomateriaal als informatiebron gebruikt bij het opstellen van de selectie, waardering en begrenzing van de stedenbouwkundige ensembles en om inzicht te krijgen in de ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis en historische gelaagdheid van gebieden.

Wanneer opgenomen in de inventarisatie?

Bij de selectie en waardering van stedenbouwkundige ensembles is gekeken naar de cultuurhistorische waarde van aanwezige objecten, elementen en structuren, alsmede naar de historische, ruimtelijke en visuele samenhang tussen deze objecten, elementen en structuren. Allereerst heeft de ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis en historische gelaagdheid van stadskernen, dorpen, wijken, buurten, gehuchten, historische dijklinten en boerderijenensembles als vertrekpunt gediend bij het onderscheiden en afbakenen van “stedenbouwkundige” ensembles. Daarnaast is de begrenzing van de stedenbouwkundige ensembles vastgesteld aan de hand van de samenhang die in deze gebieden tegenwoordig (nog) voorkomt tussen bebouwingsbeeld, historische structuren (wegen, waterlopen, verkavelingen), zichtlijnen en historische groenstructuren. Afhankelijk van de ontstaansperiode en geografische ligging hebben ensembles een karakteristieke stedenbouwkundige, landschappelijke of nederzettingsstructuur, zoals vooroorlogse tuinwijken en naoorlogse uitbreidingswijken met modernistische verkaveling. Naast de selectie- en waarderingscriteria is ook gekeken naar bijzondere bebouwingstypologieën die in gebieden voorkomen en de dichtheid en kwaliteit van waardevolle bebouwing. Tot slot is de waardering mede toegekend aan de hand van algemeen gangbare architectuurhistorische, cultuurhistorische en historisch-ruimtelijke waarderingscriteria, zoals herkenbaarheid, gaafheid en zeldzaamheid.

De GIS-tabel

De via bovenstaande methodiek geïnventariseerde en geselecteerde stedenbouwkundige ensembles zijn samengebracht in een uitgebreide GIS-tabel met een aantal variabelen, conform het aangepaste datamodel van de Erfgoedregistratiestandaard van de Federatie Grote Monumentengemeenten. Deze GIS-tabel is gekoppeld aan de cultuurhistorische waardenkaart. Hieronder worden de belangrijkste informatievelden genoemd, zo nodig voorzien van een korte toelichting.

- *Type*

  Aanduiding of het item een pand, een object of een terrein betreft.

- *Plaats, WijkBuurt*

  Aanduiding van de plaats en de wijk waarin het ensemble. Bij de dorpen wordt hier volstaan met de aanduiding “dorpskern”.

- *Naam*

  Naam van het ensemble, bijvoorbeeld “historische dorpskern Lith”, of “Schadewijk”.

- *Thema*

  In de inventarisatie wordt een aantal erfgoedthema’s onderscheiden. Deze sluiten aan op de thema’s in de Erfgoedregistratiestandaard. Het betreft de volgende thema’s:

  Begraven; Bestuur en recht; Handel en administratie; Herdenken; Horeca, sport en recreatie; Industrie en ambacht; Kunst en cultuur; Landbouw en bosbouw; Nutsvoorziening; Onderwijs en wetenschap; Oorlog en defensie; Religie; Verkeer en vervoer; Waterstaat; Wonen; voor het onderdeel stedenbouwkundige ensembles zijn daar de thema’s Stadsontwikkeling en Dorpsontwikkeling aan toegevoegd.

- *SubThema*

  Dit veld geeft een verdere uitsplitsing van het thema in: Vooroorlogse organische stedenbouw; Vooroorlogse planmatige stedenbouw; Voor- en naoorlogse organische en planmatige stedenbouw; Naoorlogse planmatige stedenbouw; boerderijenlint;

- *OorspronkelijkeFunctie en Gebouwtype*

  Binnen de erfgoedthema’s bestaan verschillende categorieën en typen, als verfijning van het hoofdthema. Deze verdere typering is in aparte velden in de database vermeld. *Bouwstijl*

- *Beschrijving*

  Dit veld bevat een beknopte beschrijving van het stedenbouwkundigobject of het complex.

- *JaarBegin en AnnotatieJaarBegin*

  Het veld JaarBegin bevat de datering van het ensemble, meestal bij grove benadering. De datering wordt onder AnnotatieJaarBegin nader toegelicht met de aanduidingen “circa” of “vanaf”, met een tijdsperiode. De oudere ensembles hebben hier de vermelding “voor 1850”.

- *Aanwezig*

  De aanduiding “intact” geeft aan dat het ensemble nog bestaat en niet is verdwenen.

- *Opmerkingen*

  Veld bestemd voor korte toelichtingen bij het object, zoals over de ligging, belangrijke wijzigingen, historische of ruimtelijke context, indien relevant.

- *WaardeScoreCriterium 1 t/m 6*

  Het gaat om de volgende criteria (zie verder § 2.4.4)

1: Stedenbouwkundige en ensemblewaarden

2: Beeldbepalende waarde

3: Cultuurhistorische waarde

4: Gaafheid en herkenbaarheid

5: Architectuur- en bouwhistorische waarde

6: Zeldzaamheidswaarde

- *WaardeScoreGemiddeld en WaardeEinscore*

  Optelsom van de scores bij de criteria 1 t/m 6, omgezet in de eindscore-kwalificatie

  H (Hoge erfgoedwaarde)

  P (Positieve erfgoedwaarde)

  B (Basis erfgoedwaarde)

- *ToelichtingWaarde*

  Deze velden zijn bedoeld voor een beknopte toelichting bij de waardering. NB: het betreft dus geen officiële waardenstelling.

- *Broninfo en Link*

  Vermelding van de belangrijkste bron bij de inventarisatie. Bij de beschermde ensembles (de beschermde stadsgezichten) is dit meestal de redengevende omschrijving, hier vermeld als RGO of Toelichting. Overigens is veldwerk de belangrijkste bron.

2.4.4 Stedenbouw / ensembles (ensembles)

Stedenbouw/ensembles

De geïnventariseerde bijzondere (steden)bouwkundige ensembles zijn alle gewaardeerd met onderstaande criteria-set:

1. Het belang van het stedenbouwkundige ensemble als **onderdeel van de ruimtelijke ontwikkelingsgeschiedenis en de historische gelaagdheid** van de gemeente Oss, de daarin gelegen gebieden en ensembles;
2. Het belang van het stedenbouwkundige ensemble vanwege een bijzonder stedenbouwkundig concept of een karakteristieke stedenbouwkundige, landschappelijke of nederzettingsstructuur;
3. Het belang van het stedenbouwkundige ensemble vanwege de daarin aanwezige **ensemblewaarden** (structuren, bebouwing, groen, water, bijzondere zichtlijnen, landmarks, etcetera);
4. De structurele **gaafheid en herkenbaarheid** van het stedenbouwkundige ensemble;
5. De **zeldzaamheid** van het stedenbouwkundige ensemble (stedenbouwkundig/structuur, op gemeentelijk / regionaal niveau);
6. De **dichtheid en kwaliteit van de aanwezige beschermde en/of karakteristieke bebouwing**, waarbij gelet is op herkenbaarheid, gaafheid en (in mindere mate) zeldzaamheid.

Per criterium kunnen de volgende scores worden gegeven: 2 (hoge waarde), 1 (positieve waarde), 0 (neutrale waarde).

Totaalscore	**Waardering**
Totaalscore 9, 10, 11 of 12	H: Gebied / stedenbouwkundig ensemble met hoge waarde
Totaalscore 5, 6, 7 of 8	P: Gebied / stedenbouwkundig ensemble met positieve (middel hoge) waarde
Totaalscore 1, 2, 3 or 4	B: Basiswaarde (niet in deze inventarisatie)

Tabel 5. Scores en klassen van de waardering van de stedenbouwkundige ensembles.

De verschillende waarden-schaalniveaus kunnen als volgt worden gedefinieerd:

Stedenbouwkundig waardevol gebied "hoge cultuurhistorische waarde" (H)

De historische situatie is gaaf en goed herkenbaar en de historische zeggingskracht is hoog tot zeer hoog. Deze gebieden kunnen op lokaal en regionaal niveau als relatief zeldzaam worden beschouwd en ogen in structuur en (oorspronkelijk) bebouwingsbeeld gaaf. Het stedenbouwkundige ensemble is zeer duidelijk een weerslag van een belangrijke fase in de historische ruimtelijke ontwikkeling van de gemeente Oss. Het gebied draagt om hoge mate bij aan de identiteit van de gemeente Oss.

Stedenbouwkundig waardevol gebied "positieve of middelhoge cultuurhistorische waarde" (P)

De historische situatie is nog redelijk gaaf en vooral in de structuur herkenbaar als onderdeel van de stedenbouwkundige ontwikkeling. Het draagt bij aan de identiteit van de gemeente Oss. Het karakter kan op onderdelen veranderd of verstoord zijn.

Stedenbouwkundig waardevol gebied "basiswaarde" (B)

De historische situatie is vooral in de structuur herkenbaar als onderdeel van de stedenbouwkundige ontwikkeling. Het draagt bij aan de identiteit van de gemeente Oss. Het karakter is op onderdelen veranderd of verstoord. Er is geen sprake van zeldzaamheidswaarde.

3 Landschaps- en bewoningsgeschiedenis

3.1 Inleiding

Het landschap in de huidige gemeente Oss wordt gekenmerkt door een scherpe scheiding tussen twee landschapstypen, namelijk het rivierenlandschap in het noordelijke deel van de gemeente en het dekzandlandschap in het zuidelijke deel. Het rivierenlandschap in de gemeente Oss maakt op zijn beurt deel uit van respectievelijk de westelijke en midden-Maaskant. Dit komt tot uiting in verschillen in het karakter van het rivierenlandschap in het westelijke (polders van het Hoog en Laag Hemaal) en oostelijke deel van de gemeente (de polder van Oss). De schaalvergroting van ruilverkavelingen tijdens de 20e eeuw hebben het verschil in karakter tussen de twee rivierenlandschappen enigszins verzwakt maar deze zijn in grote lijnen zeker nog te herkennen. Grofweg gezien zijn er in de gemeente dus drie hoofdlandschapstypen aanwezig. Deze drie landschappen kennen ieder een andere bewonings- en ontginningsgeschiedenis die hieronder per deelgebied zal worden beschreven. Daarvoor zal echter nog kort het fysisch-geografische ontstaan van het rivierenlandschap en het landschap op de dekzandrug worden toegelicht.

3.2 Rivierenlandschap (zie ook § 4.3 en 4.4)

3.2.1 Ontstaan van het rivierenlandschap

Het Nederlandse rivierengebied is een jong landschap. De geldt ook voor het stroomgebied van de Maas in de gemeente Oss, waarvan de gronden pas sinds de laatste 10.000 jaar werden afgezet door de rivier. De rivier voerde zand en slibdeeltjes mee en wanneer de stroomsnelheid verminderde, werden deze deeltjes afgezet en vormden ze een nieuwe bodem. Momenten waarop de stroomsnelheid van de rivier verminderde waren bijvoorbeeld overstromingen waarbij grote delen van het omringende landschap onder water kwamen te staan. In deze gebieden waar er bijna geen stroming meer was, konden de zand- en slibdeeltjes bezinken. Hoe verder weg van de rivier, hoe lager de stroomsnelheid was en dat leidde ertoe dat op die plekken de lichtste deeltjes konden bezinken. Op die manier ontstond er een verschil in de bodemopbouw. De grotere deeltjes (zand en lichte klei) bezonken dichtbij de rivier en kleinere deeltjes (zware klei) op grotere afstand. De lichte rivierklei naast de rivier vormde stroomruggen die goed bewoonbaar waren terwijl er verder van de rivier verwijderd zwaardere, nattere en slechter bewerkbare gronden ontstonden: de kommen. In Oss liggen de stroomruggen parallel aan de Maas liggen en de komgronden op iets grotere afstand. De termen stroomrug en komgrond duiden op een verschil in hoogte. Dit verschil ontstond doordat de oeverwallen na iedere overstroming hoger werden waardoor de rivier hoger in het landschap kwam te liggen. Dit gold in veel mindere mate voor de komgronden waardoor het hoogteverschil tussen de stroomrug en de komgronden steeds groter werd. De zware klei in de komgronden klonk daarnaast ook nog een sterker in waardoor het hoogteverschil nog eens toenam.

Het landschap van de midden-Maaskant bestaat uit een groot aantal fossiele stroomruggen die als restanten van rivierverleggingen in het landschap achtergebleven zijn.[3] Wanneer een rivier een nieuwe bedding zocht, bleven de oude bedding en stroomruggen achter. Deze oude stroomruggen waren

[3] De Bont 1993: 48-49

geschikt voor bewoning, terwijl de natte laagtes die in de voormalige bedding achterbleven, wanneer ze werden verdiept en verbonden, dienst konden doen als afwatering van het gebied. Vooral ten noorden van de stad Oss, tussen Teeffelen, Macharen en Haren was dit landschapstype zeer goed te herkennen. Het Ossermeer was bijvoorbeeld een restant van een riviergeul. Op de hoogte die bij deze Maasloop hoorde werd Teeffelen gesticht.

Figuur 3. Uitsnede van de Kaart Figuratief van het stroomgebied van de Maas, 1780 (bron: Brabants Historisch Informatiecentrum, 5129 Collectie kaarten, inventarisnummer 2D08).

Naast stroomruggen waren er in het landschap ook nog andere bewoonbare hoogtes aanwezig. Dit waren de zogenaamde 'donken' of rivierduinen. Voor het einde van de laatste ijstijd stroomden er ook al rivieren in de huidige gemeente Oss. De ijstijd kende droge en natte periodes en het zand dat tijdens de natte periodes dichtbij de rivier werd afgezet kon tijdens de drogere periodes gaan verstuiven. Hierdoor ontstond er hoge rivierduinen naast de rivieren. De toppen van oude duinen zijn sindsdien boven de klei-afzettingen die na de laatste ijstijd ontstonden blijven uitsteken. Sommige donken waren groot genoeg om te bewonen. Deursen-Dennenburg werd bijvoorbeeld op een donk gesticht.

3.2.2 De westelijke Maaskant

De westelijke Maaskant bestaat voor een groot deel uit komgronden die oorspronkelijk niet bewoonbaar waren. De bewoning vond in dit gebied plaats op de oeverwallen van de Maas en enkele zandopduikingen omgeven door komgronden. In dit deel van de Maaskant was de tweedeling tussen de oeverwallen en de kommen groot. Bewoning vond direct naast de Maas plaats in dorpen als Het Wild,

Maren-Kessel, Lith en Lithoijen. De uitgestrekte onbewoonde komgronden bevonden zich tussen de rij Maasdorpen en de dekzandrug van Herpen.

Figuur 4. De uitgestrekte komgronden van het Laag Hemaal (foto: RAAP, 16 februari 2024).

3.2.3 De midden-Maaskant

Vanaf Teeffelen oostwaarts vervaagde het scherpe onderscheid tussen de komgronden en de oeverwal langs de Maas. In dit gebied gaf een grote hoeveelheid aan verdwenen stroomruggen een veel onregelmatiger landschapsbeeld. Hier lagen geen grote regelmatig verkavelde en ontwaterde polders maar een verspreide bewoning op stroomrugjes doorsneden door oude meanders. Ook in dit gebied lagen er dorpen op de stroomrug aan de Maas maar het gebied tussen de rivier en de dekzandrug van Geffen was niet leeg. Hier lagen Teeffelen, Haren, Deursen, Dennenburg en Huisseling. Afwatering geschiedde hier aanvankelijk niet door middel van een grote wetering zoals de Hertogswetering in de polders van het Hoog en Laag Hemaal, maar via de oude geulen.

3.2.4 Bewoning in het rivierenlandschap tot het jaar 1000

Door de verstorende invloed van de Maas is het niet eenvoudig om door archeologen gevonden bewoningsresten in het rivierengebied te koppelen aan bewoningsplaatsen die in oude bronnen worden genoemd. Doordat de meanderende rivier zich voortdurend heeft verlegd zijn oude bewoningskernen opgeruimd en hebben de resten ervan zich verplaatst. Daarnaast konden dorpen zich door het landschap verplaatsen doordat men soms de naam van het oude, inmiddels verdwenen, dorp opnieuw gaf aan het nieuwe dorp. Alhoewel er in het rivierengebied binnen de gemeente Oss vondsten zijn

gedaan van zeer oude bewoning is er pas vanaf de ijzertijd/Romeinse tijd goed zicht te krijgen op hoe de bewoning zich ontwikkelde. Vanaf dat moment kwam het systeem van oeverwallen, stroomruggen en komgronden min of meer vast te liggen waardoor de bewoningskernen zich op de bestaande hoogtes bleven concentreren. De loop van de Maas bleef zich echter ook na de Romeinse tijd veranderen.

In de westelijke Maaskant woonde men in de prehistorie en Romeinse tijd voornamelijk op de oeverwallen en stroomruggen langs de Maas. Bewoning in de Romeinse tijd is zeker maar ook voor de jaartelling waren er reeds delen van de oeverwallen en stroomruggen bewoond. Aan het einde van de Romeinse tijd verdween de bewoning in de westelijke Maaskant vrijwel volledig. Na de 3e eeuw lijken er ten westen van Lithoijen geen bewoningsconcentraties meer te zijn. Het duurde tot de Karolingische tijd voordat de mens zich weer mondjesmaat in deze westelijke Maaskant vestigde. Aan deze ontwikkeling lag een verslechtering van de waterstaatkundige toestand ten grondslag.

Figuur 5. Eén van de locaties waar mogelijk vanaf de vroege middeleeuwen weer bewoning was in Lithoijen (foto: RAAP, 16 februari 2024).

De midden-Maaskant lijkt sinds de Romeinse tijd wel continu bewoond te zijn geweest. Deze bewoning concentreerde zich wel op enkele plaatsen, bijvoorbeeld in Teeffelen en Ravenstein waar Merovingische vondsten zijn gedaan en er daarmee geen lacune is tussen de Romeinse en Karolingische tijd. Het aantal nederzettingen was in deze periode wel kleiner dan in de voorgaande en nakomende eeuwen. In de 10e eeuw komen Maren, Kessel, Lith en Lithoijen voor het eerst in de bronnen voor. De eerste drie namen dateren gezien de taalkundige vorm waarschijnlijk al uit de

Romeinse tijd. Megen lijkt een Gallo-Romeins toponiem te zijn en Deursen (waar Romeinse vondsten zijn gedaan), Dennenburg, Haren en Macharen zijn taalkundig van (vroeg)middeleeuwse ouderdom.

3.3 Dekzandlandschap (zie ook § 4.2)

3.3.1 Ontstaan van het dekzandlandschap

Waar het rivierengebied een betrekkelijk jong landschap is, is het dekzandlandschap in het zuiden van de gemeente veel ouder. Tijdens de laatste ijstijd drong rukte het landijs niet tot aan het huidige Nederland op maar er heerste wel een zeer droog en koud klimaat. Plantengroei was om die reden in deze periode schaars waardoor los zand aan de oppervlakte eenvoudig kon gaan verstuiven. Op die manier werd in de loop van duizenden jaren het overgrote deel van het huidige Noord-Brabant bedekt met een dikke laag dekzand. Oudere afzettingen verdwenen onder deze laag zand. Door dit verschijnsel ontstond er een zeer uitgestrekt en relatief vlak dekzandgebied. Dit staat bekend als het oude dekzand. Aan het einde van de laatste ijstijd, toen het klimaat weer wat vochtiger en warmer werd, ontstond er opnieuw plantengroei. Hierdoor werden delen van het aaneengesloten en vlakke dekzandgebied vastgelegd. Doordat op sommige plekken het dekzand nog wel verstoof en tegen begroeiing aanwaaide, ontstonden paraboolduinen en dekzandruggen. Dit leidde tot een meer reliëfrijke bovenlaag van het dekzand, dat bekend staat als jong dekzand. Door de toename van de plantengroei kon uiteindelijk ook het jonge dekzand niet meer verstuiven. De ontwikkeling van het reliëf zette zich echter door.

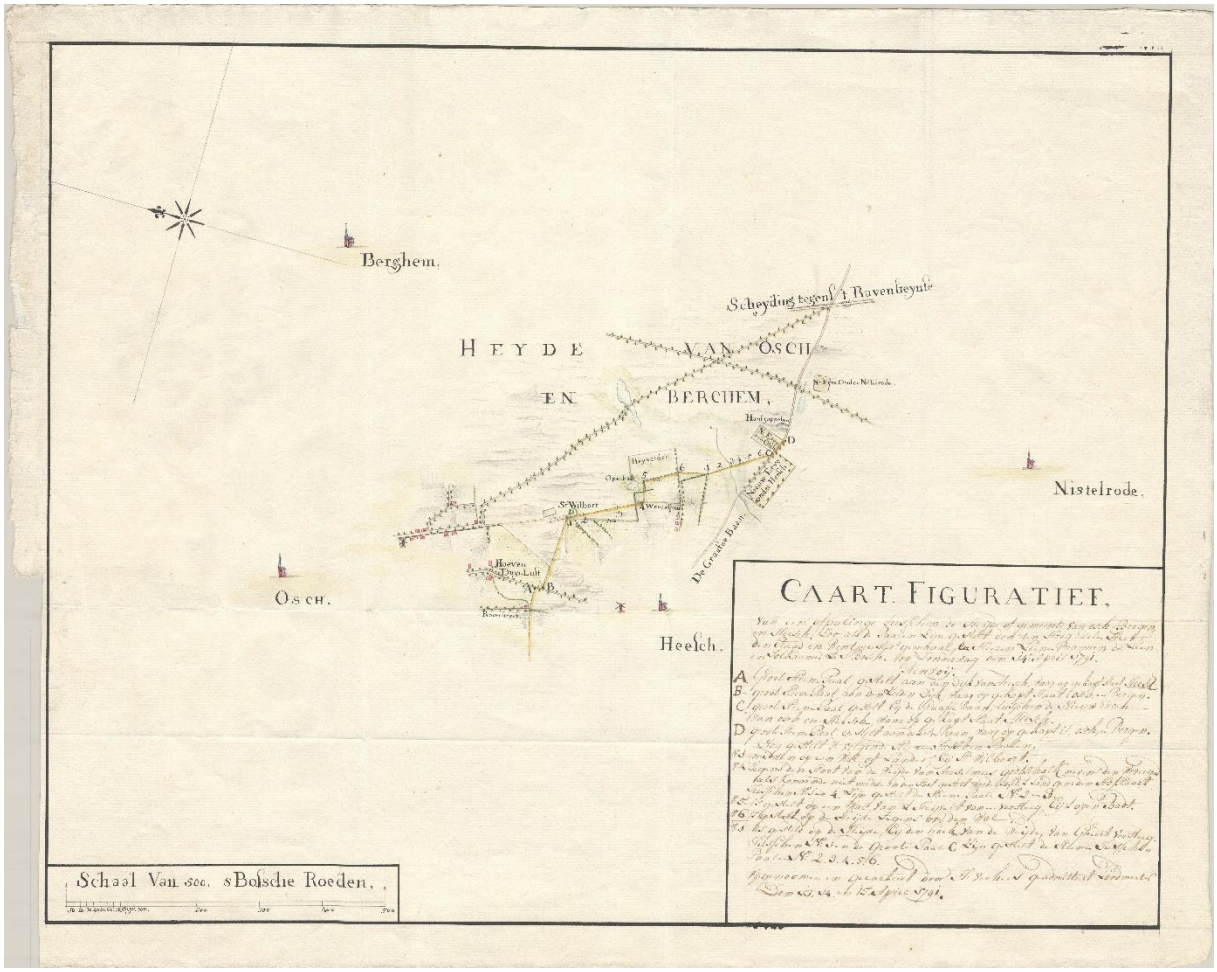

Figuur 6. Vastlegging van de grens tussen Os, Berghem en Heesch, 1791 (bron: Brabants Historisch Informatiecentrum, 8 Leen- en Tolkamer van 's-Hertogenbosch, inventarisnummer 295.A).

In de lagere delen van het dekzandgebied lagen namelijk laagtes waardoor regenwater werd afgevoerd. Zo ontstonden beekdalen. Omdat het dekzand van zuid naar noord helde zocht het water zich in de vorm van meanderende beken een weg in de richting van de grote rivieren in het noorden. Op sommige plaatsen in deze beekdalen bleef er door opstoppingen water stil staan. Begroeiing stierf af en werd niet afgevoerd waardoor zich veen vormde. De wat kleiiger, veniger en nattere grond in de beekdalen heten beekeerdgronden. Na de ijstijd ontstond op deze manier een reliëfrijk landschap dat bestond uit een afwisselingen van moerassige beekdalen en met dicht bos begroeide dekzandeilanden daartussen. Reliëf dat onderdeel was van het jonge dekzand accidenteerde het landschap nog sterker. Dit landschap bood de jager en verzamelaar een afwisselend jachtterrein. Landbouwers zouden zich op de dekzandeilanden gaan vestigen.

3.3.2 Breuken in het landschap

Aan de rand van het zuidelijke zandgebied van de gemeente Oss komt een bijzonder geologisch verschijnsel voor. Door geologische activiteit diep onder het aardoppervlak is de aardkorst onder dit deel van Noord-Brabant uitgerekt. Hierdoor ontstonden er breuken in de aardkorst. Langs de breuklijnen daalde het aardoppervlak op sommige plaatsen, de zogenaamde slenken. Op andere

plekken steeg het oppervlak juist relatief. Deze plateaus heten horsten. De grootste breuk in dit gebied is de Peelrandbreuk, die bij Roermond begint en dus tot in het zuiden van de gemeente Oss doorloopt. De breuk zelf is op sommige plekken langs het tracé nog herkenbaar als een klein verschil in terreinhoogte. In de gemeente Oss is dit verschil op microniveau echter nergens meer te zien als gevolg van ontginningen. Het plateau dat ten oosten van de Peelrandbreuk is ontstaan heet de Peelhorst. Het hoogteverschil tussen deze horst en het omringende landschap is op één locatie in de gemeente nog wel duidelijk te herkennen voor het blote oog, namelijk bij de grafheuvels bij knooppunt Paalgraven.[4] Deze grafheuvels liggen nog altijd hoger dan het terrein ten noorden ervan. Ze werden dan ook aangelegd op de rand van de Peelhorst waar ze door het verschil in terreinhoogte goed zichtbaar waren en ze naast grafmonument ook als territoriale markering dienden op de overgang van Peelhorst naar rivierengebied.[5] Door de Peelrandbreuk ontstond er een ondoorlatende laag in de bodem waardoor kwelwater werd opgestuwd en de afwatering van de horst tevens bemoeilijkt werd. Vooral vanaf de Romeinse tijd ontwikkelde zich hierdoor een zeer uitgestrekt en onbewoonbaar hoogveenmoeras op de Peelhorst (de Peel). De grafheuvels dateren uit de brons- en ijzertijd, een periode waarin de veengroei nog minder op gang was gekomen en grotere delen van het zandlandschap nog bewoonbaar waren.

Tijdens de Romeinse tijd en vroege middeleeuwen namen de bewoningsmogelijkheden op de Peelhorst af door de gestage veengroei. Ten westen van de breukzone van de Peelrandbreuk waren de omstandigheden echter beter.[6] De aanwezigheid van de breuk bood namelijk een aantal kansen, zoals het opborrelende kwelwater. Doordat ten westen van de Peelrandbreuk enkele parallelle breuken lagen, werd de kweldruk verdeeld waardoor tussen deze breuken relatief droge maar wel vruchtbare akkercomplexen konden worden aangelegd. Deze oude akkercomplexen die vaak reeds tijdens de ijzertijd in gebruik waren, regen zich aaneen aan de westkant van de Peelrandbreuk.[7] Op de hoge kant van de breuk werd ook gebruik gemaakt van het wijstverschijnsel. Door de aanwezigheid van ondoordringbaar ijzeroer in de breuk, kwelden grote hoeveelheden water voor de breuk omhoog waardoor de gronden aan de hoge kant van de breuk gedurende het hele jaar zeer nat waren en konden worden gebruikt als weilanden. De meest voorname reden voor mensen om zich te vestigen waren echter de bronnen, beken en putten die eveneens door het kwelwater van de Peelrandbreuk en als afvoer van het hoogveengebied ontstonden.[8] Dergelijke locaties werden als zeer belangrijk gezien en groeiden soms zelfs uit tot plekken van devotie, zoals ook de Willibrordusput op de grens van Oss en Heesch waar ook een kapel en een Willibrordusboom stonden.[9]

[4] Van Balen e.a. 2022: 100-101
[5] Ibidem
[6] Ibidem pp. 102-103
[7] Ibidem
[8] Ibidem pp. 104-105
[9] Ibidem pp. 105, 108

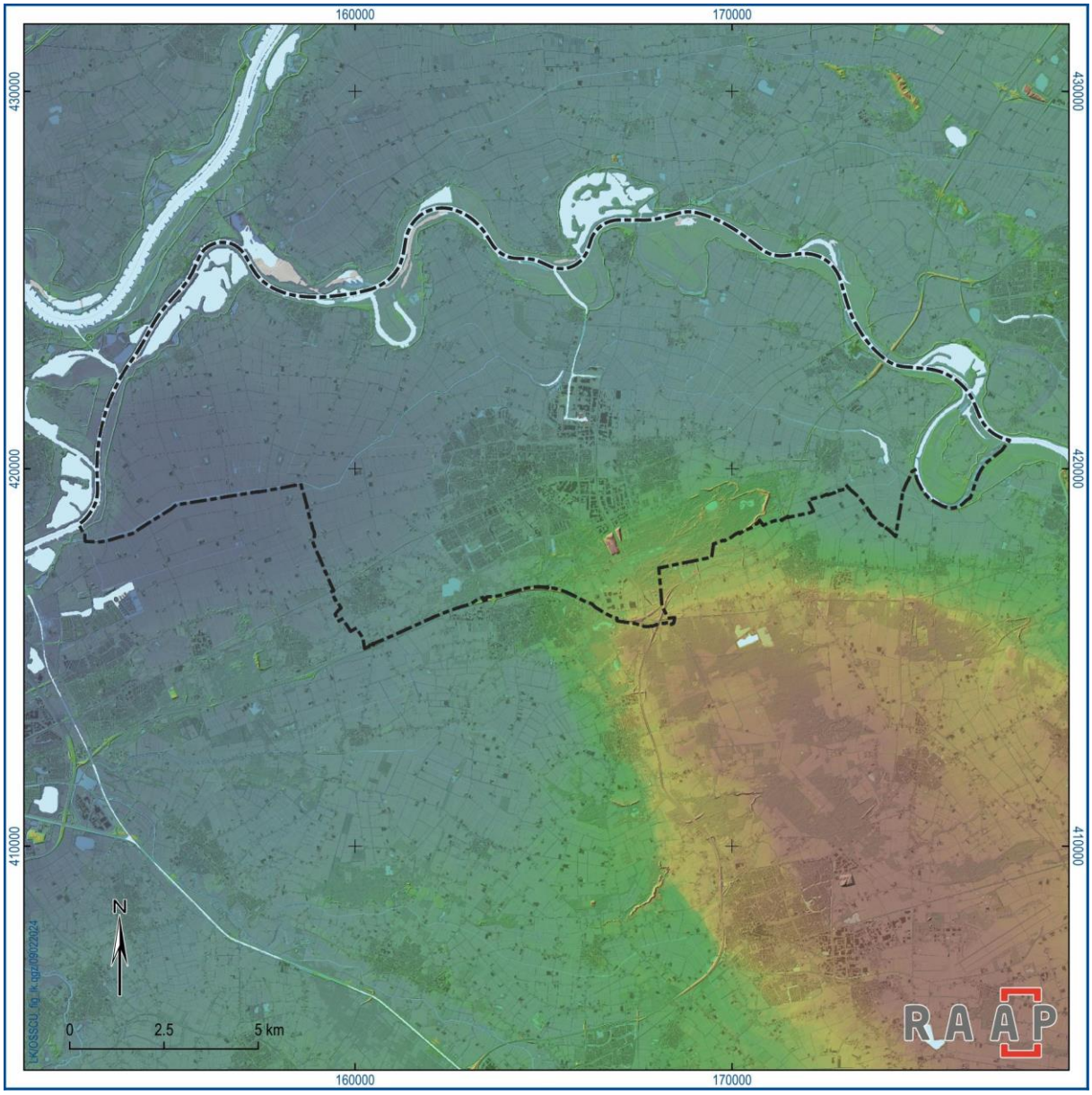

Figuur 7. De Maashorst (rechtsonder) steekt duidelijk boven de omliggende landschappen uit (bron: AHN4).

3.3.3 Bewoning in het dekzandlandschap tot het jaar 1000 [10]

Het zandlandschap in de gemeente Oss (inclusief de Peelhorst) was zeer veel vroeger bewoond dan het rivierengebied. Zo heeft men onder meer tijdens archeologisch onderzoek sporen gevonden van bewoning door Neanderthalers (meer dan 40.000 jaar geleden). Op de Peelhorst liggen deze zeer oude sporen dicht onder het oppervlak. Vanaf het einde van de laatste ijstijd (circa 10.000 voor Christus) werd het zandgebied bewoond door de moderne mens. Aanvankelijk joegen en verzamelden deze mensen, maar enkele duizenden jaren voor Christus bereikte de innovatie van de landbouw de streek rond Oss. Vanaf dat moment ging men wonen in semipermanente boerderijen, rooide men grootschalig bos en legde men uiteindelijk ook akkercomplexen aan. Hun opvolgers uit de ijzertijd zijn soms in het

[10] We verwijzen naar Jansen & Van Ginkel 2019 voor een breder overzicht.

reliëf nog te herkennen als celtic fields, al zijn daar in Oss nog geen duidelijke aanwijzingen voor.[11] Het zandgebied ten zuiden van Oss is rijk aan archeologische vondsten uit de steentijd, bronstijd en ijzertijd, getuige het urnenveld van Zevenbergen. De grootste grafheuvel (het Vorstengraf van Oss) dateert uit circa 700 voor Christus en was, gebaseerd op de rijke grafgiften, de laatste rustplaats van een zeer vermogend persoon die dan ook de Vorst van Oss wordt genoemd.[12]

In de Romeinse tijd werden er langs de oost- en westkant van de Maas heerbanen aangelegd. De weg aan de westkant van de rivier vormde de verbinding tussen Nijmegen en Tongeren. Alhoewel deze weg niet door de huidige gemeente Oss liep zal ook hier, op relatief korte afstand van Nijmegen en Cuijk, de invloed van de Romeinse bezetter goed merkbaar zijn geweest. Men woonde in deze periode voornamelijk op de hogere gronden in de beekdalen maar ook op de hoogte rond de huidige stad Oss was bewoning mogelijk. Tijdens zijn strijd tegen de Belgae van 57 tot 51 voor Christus kwam Julius Caesar vermoedelijk in deze streek terecht, bij het huidige dorp Kessel. Hier zou hij strijd hebben geleverd tegen de Germaanse Usipeti en Tencteren. De stammen werden daarbij vrijwel uitgeroeid in een vroeg voorbeeld van genocide. De stammen lijken echter niet geheel verdwenen te zijn want ze duiken in de daaropvolgende eeuwen nog enkele malen op totdat ze opgingen in de Germaanse stammenverbanden die zich aan het einde van de Romeinse tijd in het huidige Noord-Brabant vestigden.

Na de Romeinse tijd brak er een historische periode aan waarover relatief weinig bekend is. Duidelijk is dat een groot deel van de bewoning die in de Romeinse tijd aanwezig was verdween, de streek grotendeels verlaten werd, landbouwgronden opnieuw bebost raakten maar ook dat zich nieuwe bewoners in de streek vestigden vanuit het noorden en oosten. In het geval van Oss was dit het Germaanse stammenverbond dat bekend stond als de Franken. Omdat het gebied grotendeels opnieuw bebost was geraakt, werd men gedwongen opnieuw landbouwgronden te creëren. Aan ruimte was geen gebrek, dus men koos hiervoor de meest geschikte locaties uit. Vooral de wat hoger gelegen eiken-beuken-, en eiken-haagbeukenbossen met moderpodzolbodems waren geschikt voor ontginning. Toponiemen met het element -hem (heim) zijn karakteristiek voor dorpen die in de vroege middeleeuwen ontstonden. Berghem ontstond vermoedelijk in de eerste eeuwen na de Romeinse tijd op een hooggelegen plek in het landschap (“berg-heim”). Dit geldt bijvoorbeeld ook voor Neerloon: het element “loon” duidt hier op een ontginning van (licht) bos dat in de vroege middeleeuwen aanwezig moet zijn geweest.

Door de opkomst van het christendom in combinatie met een Germaanse hiërarchische cultuur ontstond er tijdens de Merovingische en Karolingische tijd (600 – 900) een andere samenlevingsvorm dan in de Romeinse tijd. Door het wegvallen van het hogere gezag, zagen lokale edelen (“warlords”) de kans om domeinen op te richten waar onvrije mensen leefden die bezit waren van de betreffende heer. Hier stond tegenover dat zij bescherming kregen bij onraad. Domeinen bestonden uit een veelheid aan verspreid liggende landschappelijke eenheden die bezit waren van een Frankische edelman. Deze bezittingen werden door die edelen in sommige gevallen opgedragen aan de christelijke missionarissen en hun abdijen. Zo ontstond een verbond tussen adel en geestelijkheid die in de vorm van het domein ook in het landschap te herkennen was door bijvoorbeeld de bouw van de eerste kerken. Deze kerken vormden de kern van het alledaagse leven en er rondom ontwikkelden zich dan ook spoedig bewoningskernen. De meest vruchtbare akkers bevonden zich waarschijnlijk in de directe

[11] Jansen & Van Ginkel 2019: 96
[12] Jansen & Van der Laan 2011: 74; Jansen & Van Ginkel 2019

nabijheid van deze kern. Zo'n domeincentrum lag vermoedelijk onder meer op 't Hof bij Lithoijen. In de westelijke dorpen langs de Maas hadden onder het Lambertuskapittel in Luik, de proosdij van Meerssen en de abdij van Sint-Truiden rechten op de grond.[13]

Naast de domeinen bestonden er ook vrije nederzettingen die geen eigendom waren van edelen of de kerk en waarin men er een meer democratische levenswijze op nahield door middel van vergaderingen ("ding"). Men bedreef niet slechts landbouw maar weidde ook vee in het omringende bos waardoor dit langzaam degenereerde en er heidevelden ontstonden. Ondanks dat men zich in deze periode zich doorgaans op hoge en droge plekken vestigde, werden niet al deze plekken, ondanks hun beschikbaarheid, in gebruik genomen. Men zocht de meest vruchtbare plekken uit en de ontginning van minder vruchtbare zandgronden kwam pas later op gang toen de bevolkingsdruk toenam en men begon met een ontginningsgolf.

3.4 Ontginningsgolf

3.4.1 Bedijken

De dorpen in het rivierengebied ten noorden van Oss werden aangelegd op stroomruggen, oeverwallen en donken en dus op natuurlijke hoogtes in het terrein die droger waren dan de omringende komgronden en minder gevaar liepen om onder water te komen staan tijdens de periodieke overstromingen van de Maas. Blijkbaar beschermden de ten opzichte van de omgeving enigszins hoger gelegen "eilanden" de bewoningskernen afdoende tegen het wassende water. Dit beeld veranderde vanaf de hoge middeleeuwen (1000 – 1250). De bewoners van het rivierengebied begonnen vanaf dat moment hun eigen dorpsgebieden te omdijken en daarmee om te vormen tot kleine dorpspolders. In 1288 verkocht hertog Jan I van Brabant de gemeenschappelijke weidegronden aan de bewoners van Lithoijen. Hierbij wordt tevens opgemerkt dat zij de verplichting hadden om bij te dragen aan het onderhoud van dijken en waterlopen. Deze vermelding is het vroegste bewijs van de aanleg van dijken langs de Maas ten oosten van 's-Hertogenbosch. Hierna volgden de vermeldingen van dijken elkaar op: in 1307 lag er ten noordoosten van Grave een dijk en in 1308 werd de Lithse Maasdijk voor het eerst genoemd. In eerste instantie ging het om dijken die dwars op de rivier lagen maar stukje bij beetje werden de gehele dorpsgebieden omdijkt. Uiteindelijk werden de dijken rond deze kleine dorpspolders aaneengeregen tot een lange doorgaande bedijking langs de gehele Maaskant (zie § 5.2.2). Bij de ontwikkeling van deze dijken en de aanleg van de doorgaande dijk speelden niet alleen waterstaatkundige belangen een rol. Het was ook een gevolg van staatkundige ontwikkelingen in het rivierengebied. Het was een manier voor de hertog van Brabant om zijn invloed op het gebied ten noordoosten van 's-Hertogenbosch te vergroten. Op de aanleg van dijken volgde de aanstelling van heemraden door de hertog. Deze heemraden zagen erop toe dat het onderhoud van de dijken en waterwerken goed verliep. In 1309 vaardigde de hertog het eerste statuut voor de heemraad van de Polder van der Eigen. Dit model werd in de daaropvolgende jaren verder over de Maaskant uitgerold, waardoor de hertog zeggenschap kreeg over de gehele waterhuishouding van het gebied.

3.4.2 Polderen

Door het sluiten van de dijktracés langs de Maas werd het in de hoge middeleeuwen mogelijk om de natte en nauwelijks bewoonbare komgronden te ontwateren en ze daarmee voor de landbouw geschikt

[13] Van Asseldonk 2003: 290-292

te maken.[14] Een groot deel van het landschap ten westen, noorden en oosten van Oss werd op deze manier in gebruik genomen. Om het overtollige water uit het gebied weg te voeren en in de Maas te lozen werden weteringen gegraven. De belangrijkste hiervan was de Hertogswetering. Het plan voor deze wetering werd in 1303 ontwikkeld en om de aanleg van de wetering te kunnen betalen vroegen de inwoners van Oss en de omringende dorpen aan hertog Hendrik II van Brabant of zij daarvoor de inkomsten van hun gemeenschappelijke gronden mochten aanwenden. Om deze reden werd de wetering naar de Hertog vernoemd. Op het punt bij Gewande waar de Hertogswetering in de Maas uitkwam bevond zich een sluis die voor het eerst in 1309 genoemd werd. Vanwege de drempel van blauwe steen kreeg deze sluis de naam Blauwe Sluis. Doorgaans stond deze sluis open maar op het moment dat het water in de Maas steeg en het mogelijk de polders in kon lopen werd de sluis gesloten. Op dat moment kon de Hertogswetering ook niet meer op de Maas lozen waardoor de waterafvoer uit de polders stopte. Later werd dit probleem opgelost door de bouw van poldermolens en gemalen. De Hertogswetering lag uiteraard binnen het hertogdom Brabant. Ook het graafschap Megen wilde echter hun water lozen op de Maas en men kwam overeen dat er onder bepaalde voorwaarden via de Teeffelse Wetering op de Hertogswetering geloosd mocht worden. Deze samenwerking werd bekrachtigd door de oprichting van Waterschap De Hertogswetering in 1326 (zie § 5.2.3).

Voor het opwerpen van dijken, het graven en onderhouden van sloten en weteringen en het onderhoud van sluizen waren deze samenwerkingsverbanden nodig. Deze zorgden er op een lokaal en regionaal niveau voor dat aanleg, onderhoud en afwatering op elkaar afgestemd waren. Op last van de hertog werd er daarom ook een polderbestuur aangesteld dat alle gemaakte afspraken op papier zette en ervoor zorgde dat de afspraken nageleefd werden. Het bestuur van polder Hoog Hemaal bestond uit zeven heemraden: twee uit Lith, Lithoijen en Oss en een uit Geffen. Het woord Hemaal duidt op een omheind en bestuurd gebied waar een bepaald recht geldt. Ten westen van polder Hoog Hemaal lag de lagergelegen polder Laag Hemaal waartoe de dorpen Alem, Maren en Kessel behoorden. Binnen de polders liepen dus de dorpsgrenzen.[15]

[14] Van Asseldonk 2003: 98-100
[15] Van Asseldonk 2003: 191

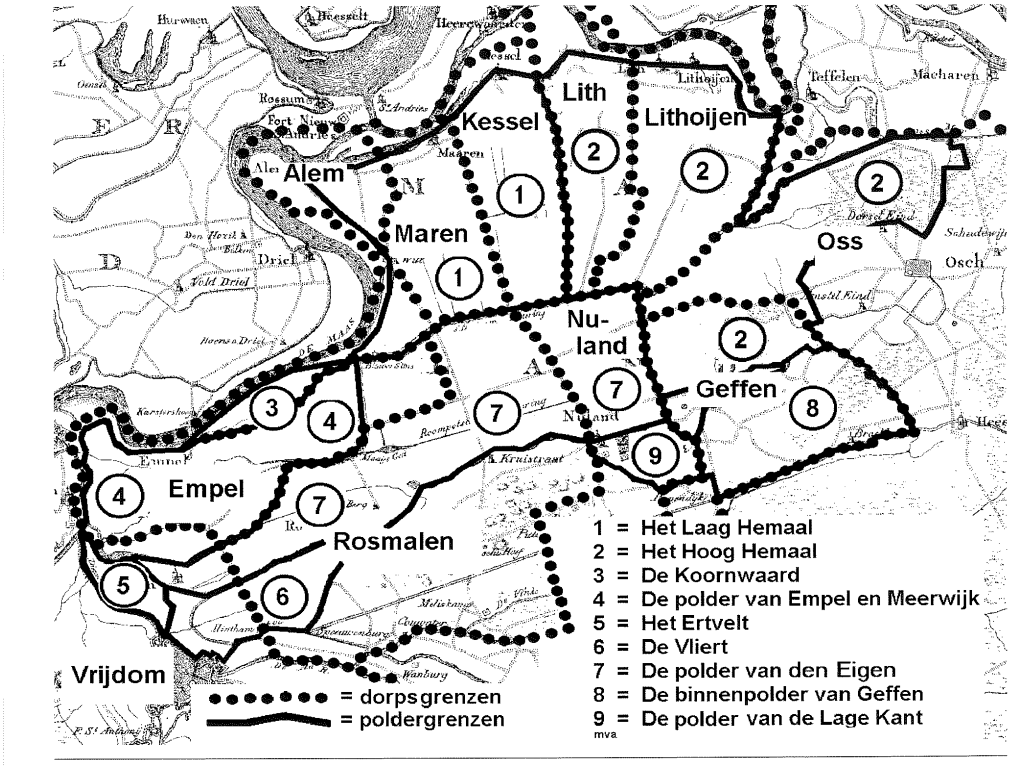

Figuur 8. Dorpsgrenzen en poldergrenzen (uit: Van Asseldonk 2003).

Ook het gebied ten noorden en oosten van Oss was verdeeld in polders die hoorden bij de verschillende dorpen. Denk hierbij aan de Buitenpolder van Geffen, Polder van Oijen, Polder van Ravenstein en Dieden et cetera. Deze overige polders werden samen soms de Polder van Oss genoemd. Tijdens de 19e eeuw blijkt het dat er een groter regionaal samenwerkingsverband nodig is om tot goede afstemming te komen in het polderbestuur. In 1921 volgt hieruit Waterschap Maaskant. De belangrijkste opdracht van dit waterschap was het opheffen van de Beerse Overlaat (zie ook § 3.7.2).

3.4.3 Rooien en afplaggen

Op de hogere gronden in de gemeente groeiden na de Romeinse tijd en de terugval in bevolkingsaantallen die daarop volgde uitgestrekte loofbossen. In de late middeleeuwen resteerden er van deze bossen slechts kleine restanten. De bossen vielen ten prooi aan de grote ontginningsgolf die tijdens de volle middeleeuwen de meest vruchtbare gedeelten van het landschap omzette in akkercomplexen en de minder vruchtbare bossen gebruikte als weidegebied voor het vee en voor de houtkap ten behoeve van de bouw en de stook. Door de toegenomen gebruiksintensiteit en de gestegen bevolkingsaantallen degenereerden de bossen in deze periode zeer snel. In de meest gebruikte delen van de bossen ontstonden heidegebieden. Uiteindelijk verdwenen ook de laatste stukken bos in deze heidegebieden en bleven er uitgestrekte open landschappen over die werden gebruikt voor het weiden van schapen en het steken van plaggen. Ten zuiden van Oss, Berghem en Herpen lag een uitgestrekt heidegebied dat ook op deze manier werd benut. Door overbeweiding en plaggen ontstonden er vlaktes met stuifzand die middels wallen in toom moeste worden gehouden.

Deze stuifwallen zijn nog altijd duidelijk te herkennen rond het (inmiddels deels beboste) stuifzandgebied Herperduin.

3.4.4 Omploegen

De meest vruchtbare gedeelten in het bos werden sinds de komst van de landbouwers gekapt en platgebrand en gebruikt als akkerareaal. Wanneer deze gronden uitgeput raakten werd een nieuw stuk bos platgebrand en de bouwgrond daarheen verplaatst. In de brons- en ijzertijd lijkt dit migreren door het landschap plaats te hebben gemaakt voor de aanleg van grotere aaneengesloten akkercomplexen die relatief open waren en de vorm hadden van raatakkers. Na de Romeinse tijd raakten deze akkercomplexen weer bebost en het duurde tot de volle middeleeuwen voordat ze op ongeveer dezelfde schaal terugkeerden. Vanaf circa 1300 ontstonden de grote open akkercomplexen als gevolg van de verschuiving van de woonkernen van het midden van de akker naar de rand. Hierbij kreeg men de beschikking over een groter landbouwareaal om de groeiende bevolking te kunnen blijven voeden. Tussen het heidegebied in het zuiden van de huidige gemeente en de kleigronden in het noorden ontstond hierdoor een zeer uitgebreide open akker met daarop de dorpen (later stad) Oss, Berghem en Herpen. De verkaveling midden op dit “eiland” van akkers was onregelmatiger dan aan de randen. Tevens was het gebied rond de stad Oss opener. Aan de randen bevond zich een smalle verkaveling van akkers gescheiden door houtranden. Het lijkt hier te gaan om secundaire ontginning van de woeste gronden die aan de rand van het open akkercomplex lagen.

3.5 Stichting van steden

Vanaf de hoge middeleeuwen ontwikkelde zich in het oostelijke rivierengebied een sterke bestuurskundige dynamiek. De hertogen van Brabant en de hertogen van Gelre maakten vanuit het zuidwesten, respectievelijk het noordoosten aanspraak op het gebied en probeerden er hun invloedssfeer uit te breiden. Naast deze twee grote territoriale eenheden bevonden er zich ook nog eens twee soevereine territoria in de huidige gemeente, namelijk het Graafschap Megen en het Land van Ravenstein. Brabant en Gelre streden dus niet enkel met elkaar om zeggenschap over de Maaskant maar ook nog eens met de Graaf van Megen en de Heer van Ravenstein. In deze machtsstrijd speelde ook de stichting van steden een belangrijke rol. Vanuit een versterkte stad kon men immers macht uitoefenen over het omringende platteland, de Maas controleren en inkomsten binnenhalen. Op het hoogtepunt van de territoriale strijd werden er dan ook een drietal steden binnen de huidige gemeente Oss gesticht. In chronologische volgorde waren dat Megen, Ravenstein en Oss. De stad Grave speelde tevens een belangrijke rol in deze dynamiek maar omdat deze niet in de gemeente Oss ligt wordt hij hier slechts kort vermeld.

3.5.1 Megen

Het dorpje *Meginum* werd voor het eerst genoemd in 721, maar er werd op de locatie van de huidige stad al veel langer gewoond. De naam heeft waarschijnlijk een Keltische of Romaanse oorsprong en betekent “doorwaadbare plaats” of “markt”. In beide gevallen moet het in die periode dus reeds een belangrijke plaats zijn geweest. Naast het dorpje Megen werd in de 12^{e} eeuw een versterkte plaats aangelegd door edelen die zich vanaf 1145 de titel Graaf van Megen voerden. Vanaf die tijd ontwikkelde de versterkte plaats zich tot een kasteel. Ten oosten van het kasteel ontwikkelde zich een stedelijke nederzetting die in 1357 daadwerkelijk stadsrechten kreeg. In 1386 werd de stad versterkt in opdracht van graaf Jan van Megen die stenen muren, torens, vier stadspoorten en een kenmerkend

regelmatig stratenpatroon liet aanleggen dat nog steeds aanwezig is. De stad heeft vanwege zijn strategische locatie aan de Maas zwaar te lijden gehad onder de Brabants-Gelderse Oorlogen en de Tachtigjarige Oorlog en is meerdere malen vernietigd. In 1581 ging het kasteel verloren en na deze aderlating werd ook de vesting opgeheven. Slechts de Gevangenpoort bleef gespaard. Omdat het graafschap Megen niet bij Brabant, noch bij Gelre hoorde en na de Tachtigjarige Oorlog dus ook geen deel was van de Republiek, heerste er godsdienstvrijheid in het graafschap. Dit leidde vanaf de 17e eeuw tot een grote katholieke bloei in de stad doordat het een vluchtoord werd voor kloosterordes.

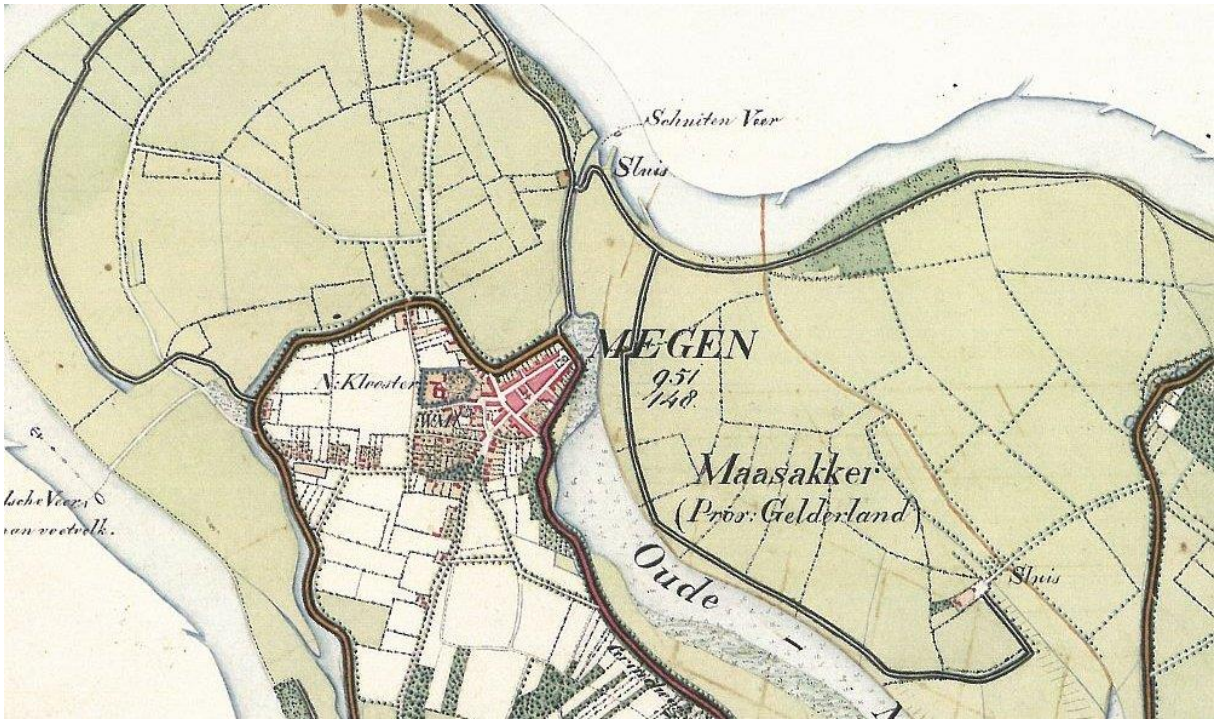

Figuur 9. Megen in de vroege 19e eeuw (bron: TMK 1838).

3.5.2 Ravenstein

De stad Ravenstein werd in 1360 gesticht door Walraven van Valkenburg die een leenman was van de hertog van Brabant. In tegenstelling tot Megen was er op deze locatie nog geen nederzetting aanwezig. Walraven bouwde, zonder toestemming van de hertog, op een strategische locatie aan de Maas een kasteel om zo tol te kunnen heffen. Daarvoor deed hij dit vanuit zijn kasteel te Herpen. Vanuit die plaats had zich in de 12e eeuw de heerlijkheid Land van Herpen ontwikkeld onder bestuur van de heren van Cuijk. Na de overname door Walraven van Valkenburg en de stichting van de nieuwe machtsbasis aan de Maas veranderde de naam in Land van Ravenstein. Naast dit kasteel ontstond een bewoningskern die dezelfde naam kreeg als het kasteel: Ravenstein. In 1380 kreeg het plaatsje stadsrechten en werd het versterkt met muren, torens en poorten. In 1388, kort na de versterking van de stad, raakte deze betrokken bij de Tweede Gelderse Oorlog. Na de gevangenneming van de Heer van Ravenstein was de stad vanaf 1397 Kleefs bezit. Toen de hertog van Kleve in 1609 kinderloos stierf kwam het land van Ravenstein aan het huis Brandenburg en vanaf 1630 aan het huis Palts-Neuburg. Om die reden bleef het Land van Ravenstein evenals het Graafschap Megen buiten de

Republiek en heerste ook hier godsdienstvrijheid. Pas vanaf 1800 maakte de stad deel uit van de (toen Bataafse) Republiek en later van het Koninkrijk. In het kader daarvan werd het kasteel gesloopt.

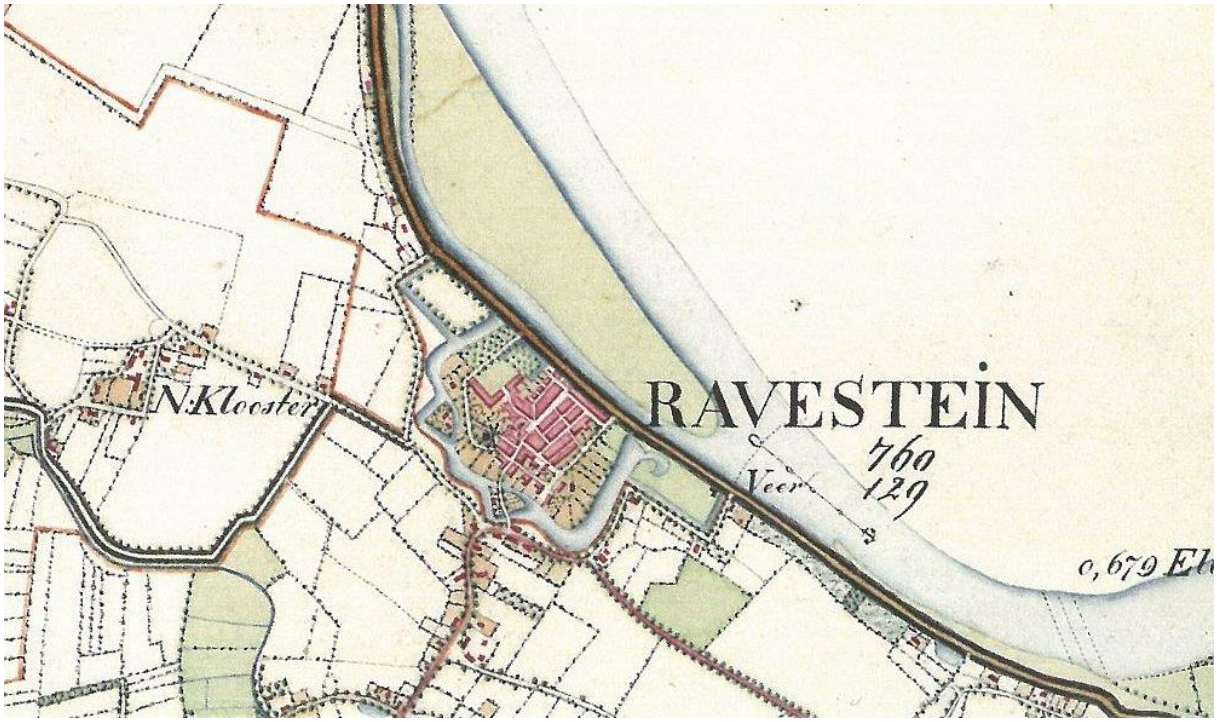

Figuur 10. Ravenstein in de vroege 19e eeuw (bron: TMK 1838).

3.5.3 Oss

Reeds in 1161 werd er een nederzetting genoemd met de naam Oss. Deze plaats die al vroeg een centrumfunctie voor het omringende platteland moet hebben vervuld lag aan de rand van het hertogdom Brabant. Vanaf het midden van de 14e eeuw had Oss een lakenhal wat veronderstelt dat de lakenhandel een belangrijke bron van inkomsten was voor de plaats. Oss had op dat moment nog geen stadsrechten en was dan ook niet versterkt. Wel kreeg de plaats rond het midden van de 14e eeuw marktrechten en werd het een centrum van de boterhandel, wat het, in gemoderniseerde vorm, tot in de 20e eeuw is gebleven. Zijn locatie aan de rand van het hertogdom Brabant maakte de plaats kwetsbaar voor Gelderse aanvallen. Om die reden liet de hertog van Brabant er in circa 1374 een groots stadskasteel bouwen ten noorden van de kern. Dit was voor de hertog een maatregel om zijn vat op en de veiligheid van het noordoostelijkste puntje van het hertogdom te versterken. Nadat de plaats die inmiddels de status van vrijheid had gekregen en als zodanig in 1387 wordt vermeld, door een Gelderse aanval verwoest werd, begon men na 1399 met de aanleg van verdedigingswerken in de vorm van grachten en stadspoorten.[16] Die verlening van rechten in 1399 wordt als stadsrechten beschouwd. Rond 1410 was de versterking van de stad afgerond. Daarnaast lagen er ten oosten van de stad een zeer uitgebreid netwerk van landweren. Ondanks al deze verdedigingsmaatregelen werd de stad nog verscheidene keren verwoest en geplunderd tot aan de inlijving van Gelre in het Habsburgse Rijk. Ook tijdens de Tachtigjarige Oorlog werd de stad geteisterd door branden, plunderingen en epidemieën.

[16] Van Asseldonk 2003: 30

Vanaf het einde van de 17e eeuw hadden de vestingwerken geen functie meer en ze werden dan ook in de 19e eeuw verwijderd. Het laatste overblijfsel van de versterkte stad, de Graafse Poort, werd in 1925 afgebroken.

Figuur 11. Tekening uit 1732 van de Graafse Poort te Oss.

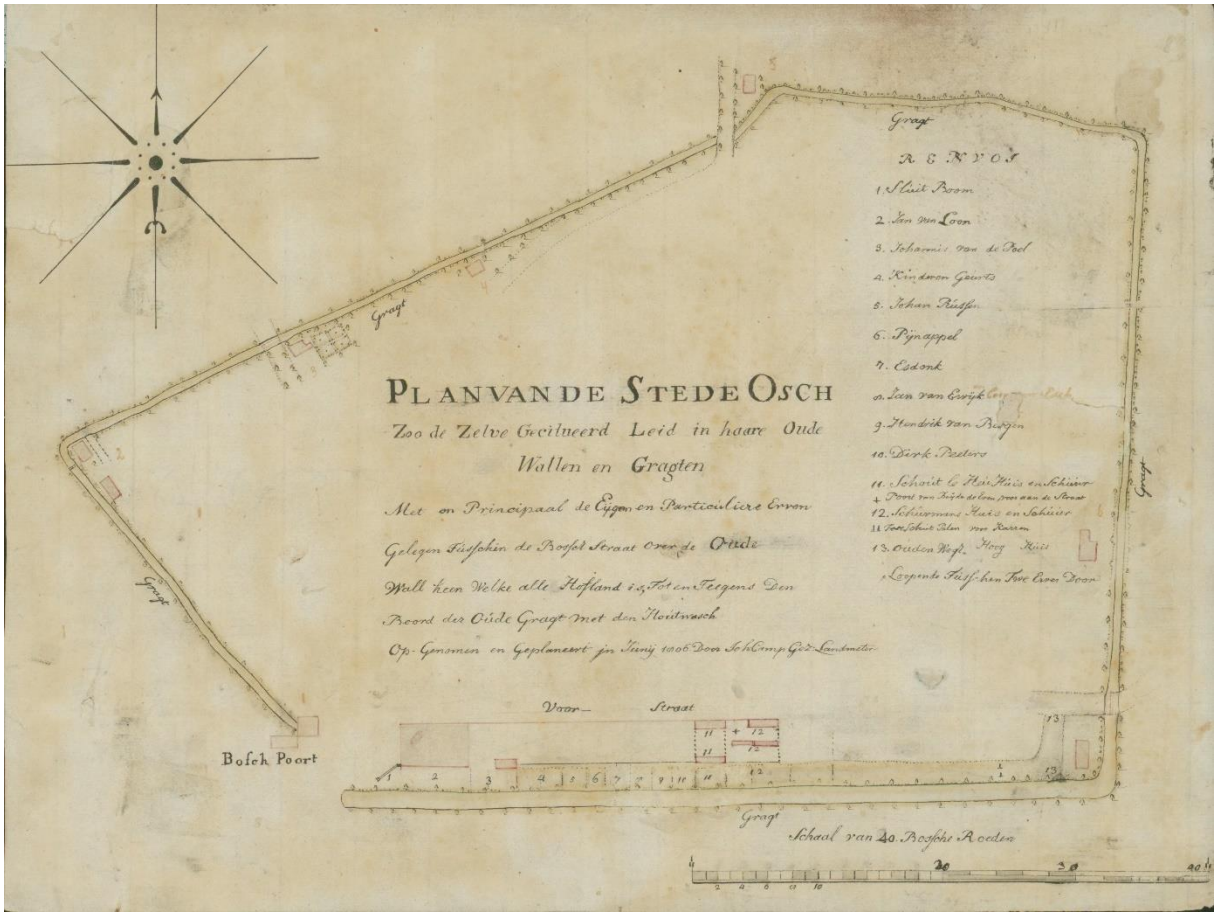

Figuur 12. De omgrachting van Oss, 1806 (bron: Brabants Historisch Informatiecentrum, 7999 Collectie kaarten, inventarisnummer 344).

Figuur 13. Oss in de vroege 19e eeuw (bron: TMK 1838).

3.5.4 Steden en hun staten

De huidige gemeente Oss werd tot de oprichting van het Koninkrijk in 1815 doorsneden door eeuwenoude bestuurlijke grenzen: de graven van Megen, de heren van Ravenstein, de hertogen van Brabant, de Hertogen van Gelre en al hun rechtsopvolgers door de eeuwen heen hadden er hun begrensde bezittingen. Daarnaast bestonden er ook nog de grenzen van de dorpsgebieden en gemeenschappelijk gebruikte gronden die later de gemeentegrenzen zouden gaan vormen. Het westelijke deel van de huidige gemeente viel onder de hertogen van Brabant. Zij bezaten Maren, Kessel, Lith, Lithoijen, Geffen, Oss en Berghem en het daarbij horende platteland. Onder het Graafschap Megen vielen de stad Megen, Haren, Macharen en (de exclave) Teeffelen. Tot 1814 had Gelre bezittingen ten zuiden van de Maas, namelijk Oijen en Dieden. Daarnaast behoorden ook enkele Maasmeanders die na de Maaswerken in de jaren 1930 ten zuiden van de hoofdstroom zijn komen te liggen tot Gelderland, zoals Keent. Omgekeerd geldt dit voor de Brabantse meanders die ten noorden van de Maas en dus in Gelderland zijn komen te liggen. Een uitzondering hierop vormde de Maasmeander ten oosten van Megen die reeds in de 17e eeuw van Gelre werd afgesneden. Ondanks dat deze niet vanuit Gelderland te bereiken was bleef de grond tot in de jaren 50 Gelders. Terwijl Dieden Gelders was, behoorde Demen tot het Land van Ravenstein waardoor katholieke bewoners van Dieden er vanaf 1648 naar de kerk gingen. Ook Deursen, Dennenburg, Neerlangel, Neerloon en Herpen behoorden tot het Land van Ravenstein.

Ook binnen gewesten werd het trekken van duidelijke eigendomsgrenzen als een noodzaak gezien. Het coulissenlandschap ten zuiden van Oss, tussen de wijk Witte Hoef en de A59 behoorde tot de voormalige gemeente Heesch. In de jaren 90 werd dit deel van de gemeente bij Oss gevoegd en kwam de grens direct ten noorden van de A59 te liggen. In de 18e eeuw werd de grens tussen de drie gemeenten Heesch, Oss en Berghem zeer duidelijk gemarkeerd met maar liefst 19 grenspalen. Dit

moest leiden tot het vermijden van conflicten over het gebruik van de woeste gronden tussen Oss en Heesch.

3.6 Industrialisering

3.6.1 Handel op de grens van klei en zand

Het landschap in de gemeente Oss valt uiteen in grofweg twee typen: zandlandschap en rivierenlandschap. Dit vormt ook meteen een scheiding tussen een van nature zeer nat en een van nature relatief droog landschap. Oss lag precies op de grens van deze landschapstypen en dat bood de stad economische mogelijkheden. Oss kende al een markt in de 14e eeuw, Berghem, Lith en Geffen vóór 1809.[17]

Waar in het Brabantse zandlandschap een gebrek was aan goede weidegronden voor het vee waren deze in het rivierenland volop aanwezig. Oss kon daardoor voor de 19e eeuw reeds uitgroeien tot een brandpunt in de handel van vee en daarmee ook in vlees en boter. De boerenbedrijven rond Oss waren klein maar de rivierklei was zeer vruchtbaar waardoor men voor de markt kon produceren. Tijdens de 18e en 19e eeuw groeide de veestapel rond Oss sterk. De mest die dit vee produceerde werd aan de ene kant gebruikt om de weidegronden ondanks het vele grazen vruchtbaar te houden en aan de andere kant om de akkers op het zand te bemesten. Die akkers rond de dorpen op het zand werden dan weer gebruikt voor de productie van veevoer waardoor de veestapel kon stijgen, enzovoort.

In de 18e eeuw was er reeds een boterwaag in de stad aanwezig. Door de aanwezigheid van deze waag kon de stad uitgroeien tot een centrum van de boterhandel in Zuid-Nederland. Door de industriële revolutie in de 19e eeuw en de bevolkingsgroei die daar het gevolg van was, nam de vraag naar boter zeer sterk toe in Europa. Om een efficiënte productie van en een grote winstmarge op zuivelproducten mogelijk te maken richtte men in de tweede helft van de 19e eeuw zuivelcoöperaties op. Deze coöperaties konden de vraag naar boter aan het einde van die 19e eeuw echter niet meer aan waardoor men op zoek ging naar een kunstmatig alternatief. In 1869 werd de kunstboter uitgevonden door de Fransman Mège-Mouriès. Hij produceerde de eerste margarine, gemaakt van rundvet, afgeroomde melk en gesnipperde koeienuiers. Deze ingrediënten waren in de omgeving van Oss in grote mate verkrijgbaar waardoor de Osse boterhandelaren er winst in zagen en hun kans grepen. Dit zou de eerste aanzet vormen tot de industrialisering van de stad.

[17] Van Asseldonk 2003: 137

Figuur 14. Affiche van Jurgens' margarinefabriek.

3.6.2 Kunstboter en vleesconserven

Alhoewel Mège-Mouriès de margarine uitvond, werd deze in Oss voor het eerst op industriële wijze geproduceerd vanaf 1871. In dat jaar richtte de gevestigde boterhandelaar Antoon Jurgens de eerste margarinefabriek in Nederland op, kort daarop gevolgd door Simon van den Bergh, eveneens boterhandelaar. Het originele recept werd aangepast om het product een betere smaak te geven: de vermalen uiers verving men door dierlijk vet en later plantaardige olie. Na de bouw van de eerste fabrieken nam de margarinenijverheid een enorme vlucht. In 1910 was het de op een na belangrijkste tak in de voedingsindustrie in Noord-Brabant. De fabrieken van Jurgens en Van den Bergh groeiden navenant en Oss werd verreweg het belangrijkste centrum van deze industrie in Nederland. De margarinefabrieken en bevoorradende industrie leverden honderden arbeidsplaatsen op en Oss groeide gestaag door de in gang gezette industrialisering. Toen Van den Bergh in 1891 uit Oss vertrok was dit dan ook een aderlating voor de stad.[18]

Oss was tegen die tijd echter niet alleen een stad van margarinefabrieken maar ook van de vleesindustrie. De oorsprong van deze industrie hing eveneens samen met het feit dat Oss sinds de 18e eeuw een centrum van de veeteelt en -handel was. Evenals in de margarine-industrie beconcurreerden twee grote fabrikanten elkaar: Zwanenberg en Hartog. Beide fabrieken vonden hun oorsprong in het midden van de 19e eeuw tijdens de omschakeling van een ambachtelijke naar een industriële vleesproductie. De neven Arnold en Nathan van Zwanenberg en Hartog Hartog, halfbroer van Arnold van Zwanenberg, waren afkomstig uit een familie van joodse (vee)handelaren en dorpsslagers. De neven Van Zwanenberg hielden zich aanvankelijk bezig met de handel in levend vee maar gingen zich in de winter ook richten op het exporten van geslacht vee. Om die reden richtten ze in 1883 een slachterij op in Heesch die in 1887 naar Oss verhuisde. Door de gunstige locatie aan de spoorlijn groeide de fabrieksslachterij snel en ontwikkelde zich een uitgestrekt fabrieksterrein ten zuiden van het spoor. Men produceerde vleeswaren zoals worst en conserven voor de export. Naast de slachterij ging men zich ook richten op het verwerken van nevenproducten. Hieruit zouden nieuwe bedrijven ontstaan.

Hartog Hartog verdiende zijn geld aanvankelijk als koopman in Oss maar richtte in 1876 een vleeshouwerij op in de stad van waaruit hij vlees exporteerde naar Engeland. Daarnaast begon hij met de verkoop van het vet dat als restproduct overbleef bij de margarinefabrieken van Van den Bergh en Jurgens. Vanaf 1890 industrialiseerde de productie en ging Hartog ook zeep uit vet produceren. In 1894 vestigde hij zich ten zuiden van het spoor naast concurrent Zwanenberg waardoor het fabriekscomplex op die locatie nog eens sterk uitgebreid werd. Voor de Eerste Wereldoorlog produceerde Hartog voor korte tijd margarine maar stopte de productie na een overeenkomst met Van den Bergh en Jurgens. De productie werd na 1924 hervat en resulteerde na een felle concurrentiestrijd in de jaren 20 tot een samengaan van de drie margarinefabrieken. In de jaren 30 kwam er een einde aan de margarineproductie van Hartog en bleef het vleesbedrijf over. Men ging zich toeleggen op het produceren van vleeswaren onder de naam Unox. In 1970 fuseerden Hartog/Unox en Zwanenberg met Unilever waardoor er een einde kwam aan bijna een eeuw concurrentie.

[18] Jansen & Van Ginkel 2019: 196 e.v.

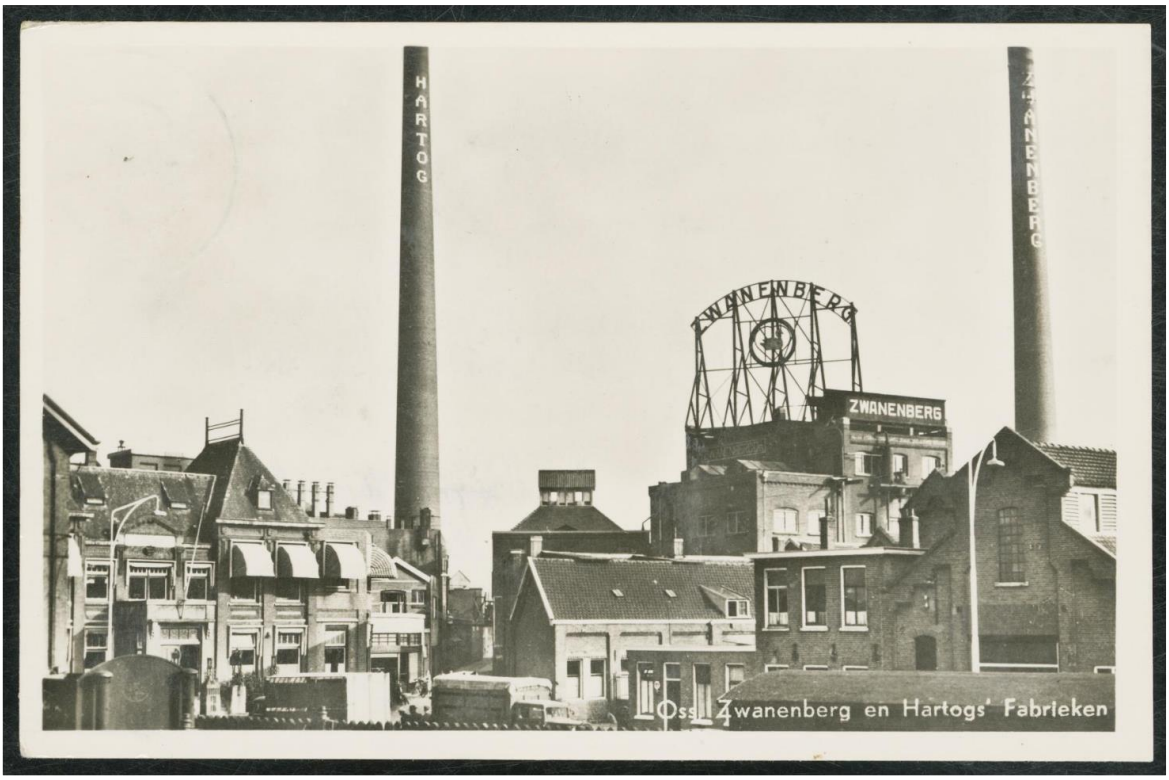

Figuur 15. De fabrieken van de concurrenten Hartog en Zwanenberg lagen naast elkaar.

3.6.3 Wat eruit voortkwam

Uit de margarine- en vleesverwerkende industrie in Oss ontstonden een groot aantal nevenbedrijven die in sommige gevallen uitgroeiden tot grote zelfstandige ondernemingen. Van Zwanenberg richtte in 1923 bijvoorbeeld de N.V. Organon op om uit het afval van de slachterij chemische en farmaceutische producten te maken en onderzoek te doen naar verdere mogelijkheden, bijvoorbeeld de productie van insuline en later de anticonceptiepil. Organon zou uitgroeien tot een groot farmaceutisch bedrijf dat de vleesfabriek ging overschaduwen. De concurrentiestrijd tussen de margarinefabrieken van Jurgens, Van den Bergh leidde in 1927 onverwacht tot een fusie van de twee bedrijven onder de naam Margarine Unie. Dit nieuwe bedrijf nam in 1929 tevens de margarinefabriek van Hartog over waardoor een groot conglomeraat ontstond. In datzelfde jaar fuseerde de Margarine Unie met het Engelse bedrijf Lever Brothers waardoor de multinational Unilever ontstond. Toen Unilever in 1970 ook het vleesbedrijf van Hartog (Unox) en Zwanenberg overnam waren alle vroegere Osse concurrenten uit de levensmiddelenindustrie verenigd onder een naam.

3.6.4 Andere industrieën

Naast de levensmiddelenindustrie ontwikkelde Oss zich vanaf het midden van de 19e eeuw tot een gevarieerde industriestad met een veelheid aan grotere en kleinere bedrijven. Het oudste en grootste bedrijf was de textielfabriek van Van den Bergh. Deze werd in 1856 opgericht als “wattenfabriek” door Daniel van den Bergh, broer van Simon van den Bergh, oprichter van de margarinefabriek. In de fabriek werden oude lompen fijngemalen tot watten om te dienen als vulling voor dekens, meubels, kussens en kleding. In 1888 verhuisde het bedrijf naar de Klaphekkenstraat waar het vulmateriaal van kapok ging

produceren. Vervolgens laat men een weverij bouwen en start het bedrijf in 1916 met de productie van meubelstoffen, tapijten en tafelkleden. Vanaf de jaren 30 gebeurde dit onder de naam Bergoss. Na de Tweede Wereldoorlog gaat men zich steeds meer toeleggen op de productie van vloerbedekking. Door de toegenomen concurrentie gaat het bedrijf in 1981 failliet en wordt het overgenomen door in 1935 naar Oss gekomen concurrent Desseaux (Desso).

In 1929 verliet de margarinefabriek van Jurgens Oss en vertrok naar Rotterdam. De fabriek in de binnenstad werd overgenomen door Philips. In de fabriek in Oss produceerde men fittingen, buislamphouders, straatverlichting en vanaf 1943 elektronenbuizen. Na de oorlog ging men zich richten op de productie van armaturen. In de jaren 60 was de fabriek in de binnenstad verouderd en verhuisde de Philipsfabriek in Oss naar de Kantsingel. De 19e-eeuwse panden in de binnenstad werden gesloopt en vervangen door de nieuwbouwwijk Boschpoort.

Naast de margarine- en vleesverwerkende industrie, Bergoss en Philips bevonden zich nog tientallen kleinere bedrijven en fabrieken in de stad. Een groot deel daarvan richtte zich op het verwerken van restmaterialen uit de grotere fabrieken zoals een borstelfabriek die varkenshaar verwerkte en een fabriek die verpakkingsmaterialen produceerde voor de vleesverwerkende industrie. Aan de Molenstraat stond tot 1983 de kenmerkende gevel van Stoomkoekfabriek De Ster.

3.6.5 Industrie buiten Oss

De industrialisering in de huidige gemeente Oss ontwikkelde zich vooral rond de stad Oss zelf. Het omringende platteland stond weliswaar in dienst van deze industrialisering, zowel voor het aanleveren van grondstoffen als arbeiders, maar in de dorpen en stadjes aan de Maas vond weinig tot geen industrialisatie plaats. Uitzondering hierop was Ravenstein waar zich in de 19e eeuw een opvallende industrie vestigde: de schoenfabricage. In 1852 stichtte Johannes Suermondt daar een leerlooierij en schoenfabriek die decennia in het bezit van de familie bleef en zou uitgroeien tot de Ravo Leder- en Schoenfabriek. De fabriek stond aan de Nieuwstraat en verhuisde pas in 1959 uit het oude stadscentrum. Een aansprekend restant van het Ravensteinse schoenenindustrie is het recent gerestaureerde leerlooiershuisje aan de Wal. In de dorpen binnen de gemeente Oss bevonden zich dan weliswaar geen grote vestigingen van industrie maar voor de dorpssamenlevingen waren wind- en rosmolens uiteraard onontbeerlijk. In de gemeente hebben op 24 locaties windmolens gestaan. Soms ging het dan om dezelfde molens die meerdere malen verplaatst werden. Van deze molens bestaan er nog 9. Bijzonder is de nog bestaande rosmolen in Demen.

3.7 Temmen van het water

3.7.1 “Rechter, korter” – De Maaswerken (zie ook § 5.2.7)

In 1929 werden door de Tweede Kamer de plannen voor de zogenaamde “Maaswerken” goedgekeurd. Directe aanleiding was de hoge waterstand in 1925 en de daaropvolgende inwerkingtreding van de Beerse overlaat. Tegenover de Beerse Overlaat bij Overasselt brak de dijk door en liep het gehele Land van Maas en Waal onder water. Doel van deze Maaswerken was om de afvoercapaciteit van de rivier te vergroten. Dit probeerde men te realiseren door het over grote afstand rechttrekken van de rivier, het verdiepen en verbreden van het zomerbed en het verwijderen van heggen en andere obstakels. Doordat het water sneller zou worden afgevoerd, liep de Maas kans om in de zomermaanden droog te komen staan. Om die reden werden er bij de Maaswerken ook stuwen

aangelegd. Een van deze stuwen werd aangelegd bij Lith en vanwege de scheepvaart werd er naast deze stuw tevens een sluis aangelegd.

Na de goedkeuring begon men in 1931 met de uitvoering van de Maaswerken. Het uitvoeren van dit enorme infrastructurele project zou in totaal elf jaar duren. Vanwege de economische crisis van 1929 werd het project in het kader van de werkverschaffing uitgevoerd onder toezicht van de Nederlandse Heidemaatschappij. Het ging hier om zware fysieke arbeid: de voormalige werklozen groeven de bovengrond van het nieuwe Maastracé met de hand weg en dumpten deze grond weer voor een groot deel in de afgesneden riviervakken. Het opvallendste gevolg van de Maaswerken was het afsnijden van enkele grote meanders. De meanders bij Alem, Lithoijen, Maasbommel, Megen, Demen, Neerloon en Keent werden afgesneden. De delen van de meanders die nu ten noorden van de Maas kwamen te liggen, gingen nu bij de provincie Gelderland horen. De meanders ten zuiden van de Maas bij Noord-Brabant en het tracé van de Maas werd hierdoor sterk ingekort. De lengte van de rivier tussen Grave en Lith nam met 18 kilometer af.

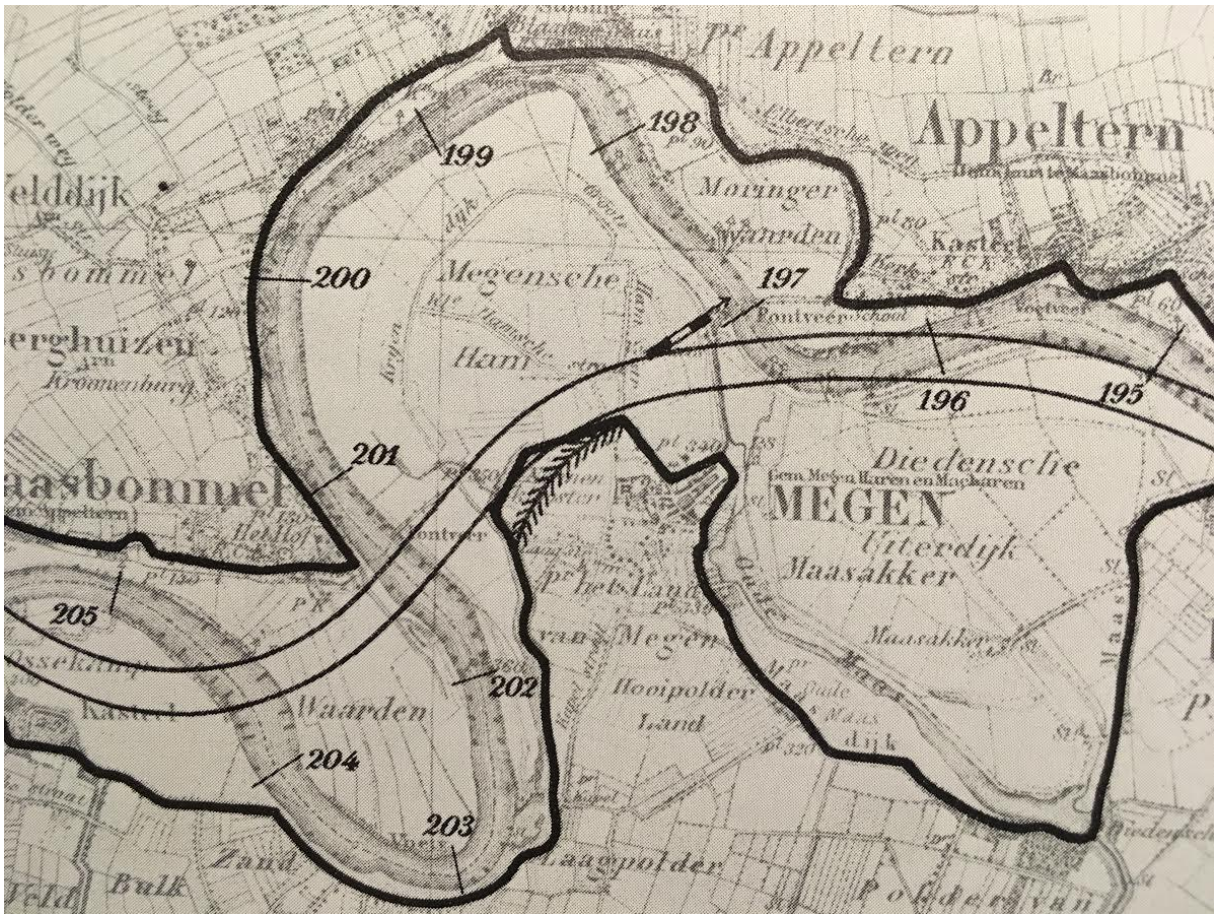

Figuur 16. Plankaart voor de doorsnijding van de Maasmeanders, vroege 20e eeuw.

3.7.2 “De Maas is om” – De Beerse Overlaat (zie ook § 5.2.6)

Aan het begin van de late middeleeuwen werden er tussen steeds meer dorpen aan beide zijden van de Maas tussen Grave en Empel dijken aangelegd. In eerste instantie ging het om dijken die haaks op de rivier stonden. In de loop van de tijd werden deze dijken met elkaar verbonden waardoor er dijkringen rond de dorpen kwamen te liggen en er ten slotte ook een aaneengesloten dijklichaam langs de rivier

kwam te liggen. Door deze bedijkingen werd het gebied dat bij hoge waterstanden onder kwam te staan steeds kleiner. In combinatie met het grote aantal meanders in dit deel van de Maas leidde dat ertoe dat de afvoer van uitzonderlijke hoeveelheden water steeds lastiger werd. Bij zulke piekafvoeren traden daardoor desastreuze dijkdoorbraken plaats die de dorpsgebieden ongecontroleerd onder water zetten. Om dit te voorkomen werd er naar een oplossing voor het afvoeren van de waterpiek gezocht die gecontroleerd ging en minder schade aanrichtte. Deze oplossing werd gevonden in een overlaat, een strook land die in geval van hoogwater overstroomde, het water afvoerde en daarmee de dorpsgebieden ontzag. Deze Beerse Overlaat was soms kilometers breed en liep 40 kilometer lang van Beers bij Cuijk tot aan Engelen bij 's-Hertogenbosch. Deze had aanvankelijk vooral een militair doel, maar kreeg later hoofdzakelijk een waterstaatkundige betekenis.[19]

De overlaat voorkwam weliswaar dijkdoorbraken direct aan de rivier maar een groot deel van de komgebieden liep onder water waardoor de Maasdorpen, maar ook de dorpen verder landinwaarts vanuit de achterzijde bedreigd werden. Om die reden werden er ook verder landinwaarts oudere (dwars)dijken gebruikt die de dorpsgebieden moesten beschermen tegen het water van de Beerse Overlaat. Voorbeelden hiervan waren de Groenendijk tussen Haren en Deursen en de Erfdijk rond het dorpsgebied van Herpen. Het gebruik van deze dijken leidde echter ook tot conflicten omdat de dijk van het ene dorp het water richting het gebied van het andere dorp liet stromen. Deze ruzies werden in de 19e eeuw pas bijgelegd en de afvoer van de Beerse Overlaat werd geoptimaliseerd door het verwijderen van obstakels in de corridor die de afvoer van het water bemoeilijkten.

Het in werking treden van de Beerse Overlaat had een zeer grote invloed op de agrarische en economische ontwikkeling rond Oss. Wanneer de waterstand in de rivier een hoogte van circa 10 meter boven NAP bereikte stroomde het water de kom bij Beers in en werd de overlaat in werking gezet. Dat gebeurde iedere winter 2 a 3 keer. De overlaat kon in de wintertijd dus maanden onder water staan en dit isoleerde de Maasdorpen. Daarnaast kon men de komgronden voor niets anders gebruiken dan extensief hooi- en grasland. Dit resulteerde later wel in een bloei van de veehouderij en dus ook in de boter-, vlees- en leerindustrie. Om de economische schade te beperken mocht de Beerse Overlaat alleen tussen 15 november en 15 maart ingezet worden. Wanneer de overlaat in werking trad, werd er in Grave een kanon afgeschoten waardoor de omwonenden wisten dat ze hun vee moesten binnen halen en zichzelf in veiligheid moesten brengen.

De voltooiing van de Maaswerken in 1942 betekende ook het einde van Beerse Overlaat. Door het verwijderen van meanders en het verbreden en verdiepen van de Maas kon deze grotere piekafvoeren sneller afvoeren. De overlaat in de dijk bij Beers werd gedicht en de doorlaatbrug bij Huisseling verwijderd. De dwars- en dorpsdijken waren niet meer nodig en de komgronden konden intensiever worden gebruikt. Hiervoor moest de afwatering van het gebied verbeterd worden en de percelen groter en beter bereikbaar zijn.

3.8 Het landschap herzien

3.8.1 Ruilverkavelingen

De sluiting van de Beerse Overlaat betekende dat de komgronden die eeuwen enkel hadden bestaan uit extensief bruikbaar gras- en hooiland konden worden ingezet voor intensievere landbouw. Hiervoor

[19] https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/het-veiligheidsventiel

moest het hele gebied opnieuw worden ingericht. Dit gebeurde in het kader van de ruilverkaveling. Deze ruilverkaveling werd vanaf de jaren ‘30 tot en met de jaren ‘80 van de 20e eeuw uitgevoerd. Doel was om de landbouwproductie te verhogen en de kosten ervan te verlagen. Dit probeerde men te bereiken door een efficiëntere inrichting van het boerenbedrijf en het agrarische landschap eromheen. Men deed dat door het onderling uitruilen en samenvoegen van verspreid liggende percelen tot een of enkele grotere percelen. Deze percelen kregen een zo goed mogelijke vorm die efficiënt ploegen, zaaien en oogsten mogelijk maakte. Al deze nieuwe percelen moesten goed bereikbaar zijn en aan een openbare weg komen te liggen. De afwatering van de percelen werd verbeterd door het graven van nieuwe watergangen of het verbeteren van bestaande. Ook de watervoorziening werd verbeterd door het inlaten van water op locaties waar dit nodig was en het op peil houden van het water door de aanleg van stuwen, overlaten etc. De gebruikstoestand van de nieuwe percelen werd verbeterd door drainage, ontginning, herontginning en egalisatie. Om de percelen zo efficiënt mogelijk te kunnen verbouwen werden bestaande boerderijen verplaatst richting of nieuwe boerderijen gebouwd in het ruilverkavelingsgebied. Doel was om ervoor te zorgen dat alle bijbehorende grond rond of achter de boerderij kwam te liggen. De nieuwe boerderijen werden aangesloten op de waterleiding, het elektrisch licht en andere utiliteitswerken. Ten slotte trachtte men het volledig veranderde landschap te verfraaien door het aanbrengen van beplanting. De ruilverkaveling heeft een grote invloed gehad op het landschap in de gemeente Oss. Vooral het kleigebied is sterk aangepast als gevolg van meerdere, op elkaar aansluitende, ruilverkavelingen. Voor een uitgebreide typering van deze opeenvolgende ruilverkavelingen, zie § 5.1.5 en § 5.3.2.

4 Cultuurlandschappen

4.1 Inleiding

De cultuurlandschappen van Oss bouwen voort op de ondergrond, zoals in hoofdstuk 3 inhoudelijk is toegelicht. De verschillende geologische afzettingen die als gevolg van deze ontwikkelingen zijn ontstaan, hebben we in figuur 18 in één beeld weergegeven.

Dit grote beeld met zijn tweedeling vormt het vertrekpunt voor de hierin aanwezige historische cultuurlandschappen, die hierna aan de orde komen. Rode draad door de gemeente is de Maas met zijn historische meanderbochten, getuige van dynamiek in het verleden (figuur 17).

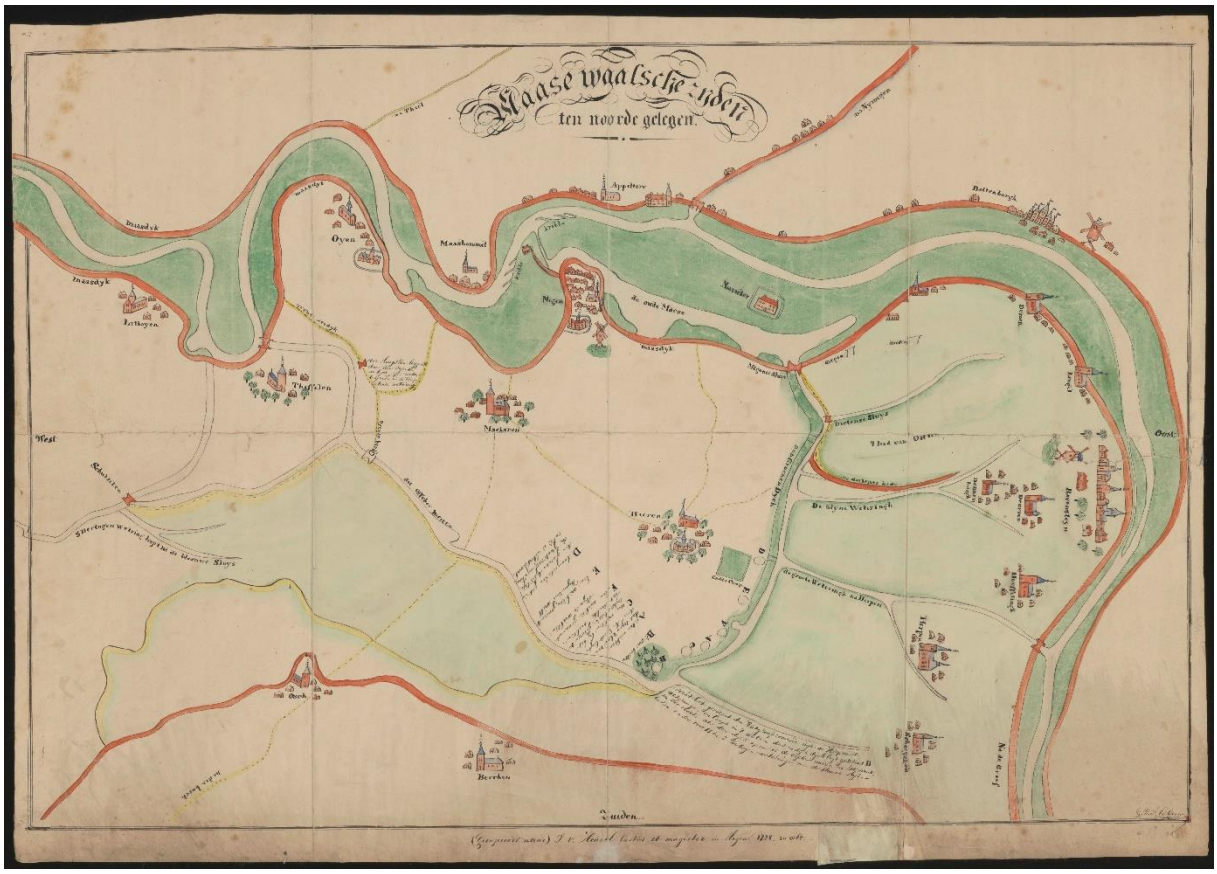

Figuur 17. De 'meanderende Maas' in het oostelijk deel van de gemeente Oss, op een kaartbeeld uit de 17e eeuw (bron: Nationaal Archief).

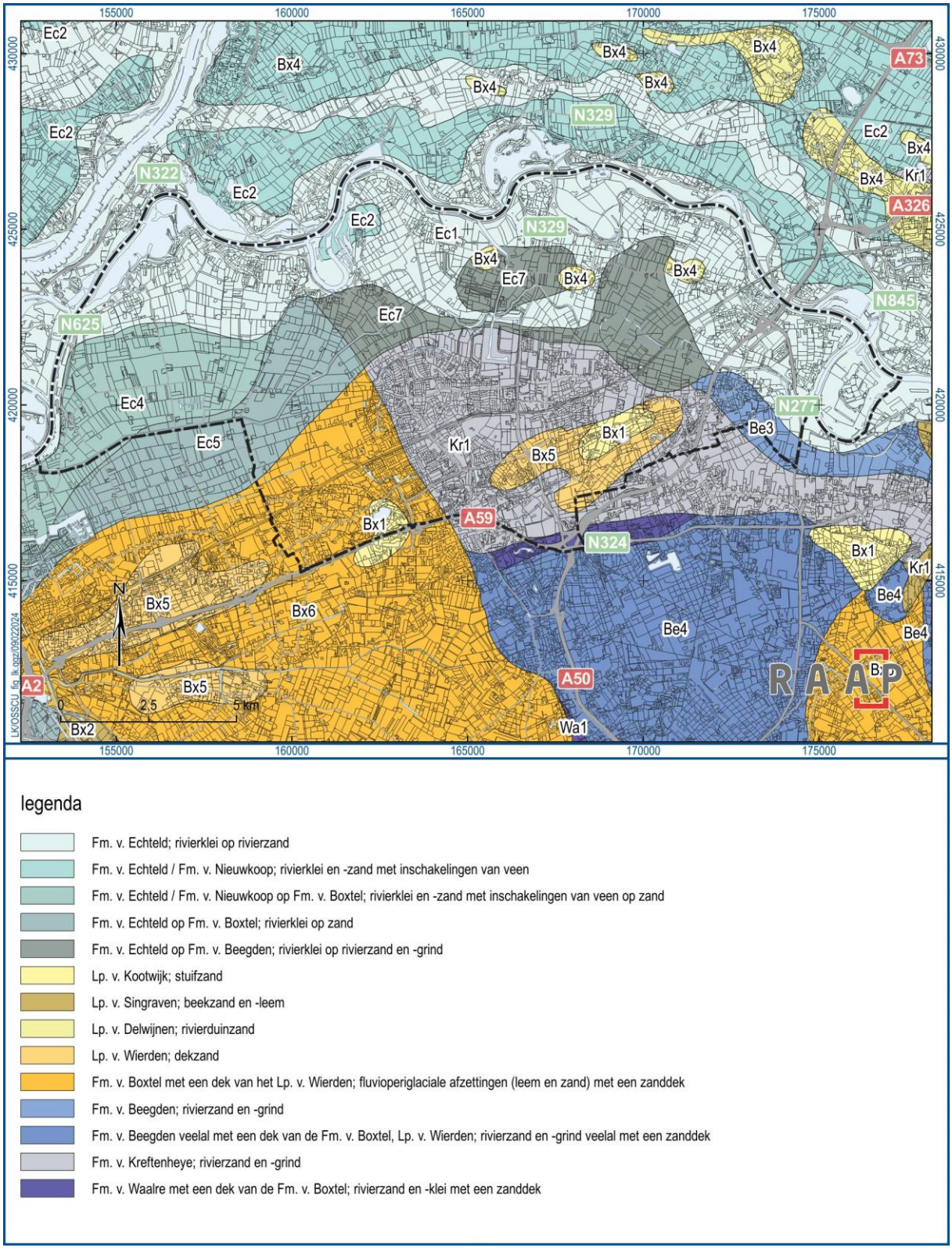

Figuur 18. Geologische afzettingen in het rivieren- en dekzandlandschap van Oss. Met de stippellijn is de huidige gemeentegrens aangegeven.

4.2 Dekzandlandschappen

Kampontginningen met plaatselijk essen

Open akker met beperkte compartimentering (D0k1)

De open akkers met beperkte compartimentering waren de meest grootschalige open akkers in het dekzandgebied van Oss. Ze ontstonden vanaf de volle middeleeuwen, toen de bevolking groeide en de voedselproductie moest worden opgeschaald. Ze werden gekenmerkt door hun bolle vorm, veroorzaakt door de ondergrond (dekzandruggen) en versterkt door de ophoging van het maaiveld als gevolg van plaggenbemesting. Door de wegen, met houtsingels, die er doorheen liepen werden ze visueel in meerdere compartimenten verdeeld. Daardoor was de schaal ervan geringer dan bij de open akkers in Midden- en Zuidoost-Brabant. Het enige voorbeeld in de gemeente Oss bevindt zich zuidwestelijk van de kern van Herpen. Deze open akker werd het Molenveld genoemd. Ondanks de uitbreiding van de lintbebouwing langs de Heuvelstraat zijn de openheid, de contour en het grondgebruik nog behoorlijk goed herkenbaar.

Kleinschalige kampontginning (D0k2)

Jongere, kleinschalige uitbreidingen van het oude cultuurland bestonden meestal uit enkele blokvormige percelen akkerland, en waren van één of enkele huisjes voorzien. Hier vestigden zich kleine landbouwers, die de mogelijkheid hadden wat heide ter ontginning van de gemeente aan te kopen. Dat gebeurde deels al vóór de grootschalige heideontginningen in de late 19e en vroege 20e eeuw. In de gemeente Oss bevindt zich één voorbeeld, langs de Schaijkseweg. Doordat de omgeving nooit tot landbouwgrond is ontginnen, maar is bebost, is het karakter en de ruimtelijke uitleg nog heel goed bewaard gebleven.

Onregelmatige droge kampontginning met houtsingels (D0k3)

Het waren waarschijnlijk relatief reliëfrijke, droge dekzandafzettingen die tot kleinschalige kampontginningen werden ontgonnen. Het is goed mogelijk dat dat deels al in de late middeleeuwen gebeurde. De variatie aan dichtheid van de beplanting is groot, maar al deze ontginningen hebben naast hun onregelmaat ook hun beplanting gemeen. Soms was er sprake van brede singels, soms concentreerde de beplanting zich in bosjes. Verspreid over de ontginningen lag bebouwing. Deze bebouwing is deels pas later ontstaan; veel van deze ontginningen waren in 1832 nog onbebouwd. Waren deze kampontginningen zo dichtbegroeid bleven, is niet helemaal duidelijk. Voorstelbaar is dat deze ontginningen het in zich hadden om tot open akkers uit te groeien, maar dat de bevolkingsgroei in de latere fasen van de late middeleeuwen beperkt bleef en de noodzaak tot intensiever landgebruik er niet kwam. Deze ontginningen bevinden zich met name ten westen van Herpen en ten oosten van Geffen. Zij hebben gemeen dat hun dichtheid aan beplanting sterk achteruit gegaan is, een enkele uitzondering daargelaten, zoals rond de Heesche Baan. Toch is ook nu nog de aanwezigheid van opgaande beplanting een essentieel kenmerk van de gebied, net als de onregelmatige verkaveling.

Figuur 19. Een droge kampontginning met houtsingels ten oosten van Geffen (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Onregelmatige droge kampontginning met perceelsrandbeplanting (D0k4)

De hiervoor genoemde ontginningen hebben veel gemeen met die andere onregelmatige kampontginning met opgaand groen, die we hier als D0k4 hebben getypeerd. Hun belangrijkste verschil is echter de dichtheid aan de beplanting. Waar in het voornoemde type sprake was van bosjes en brede singels, ging het bij dit type om smalle singels of bomenrijen. De transparantie van het landschap is hier waarschijnlijk dan ook groter geweest. Net als in het voorgaande landschapstype was er sprake van bebouwing, maar hier was deze al vóór 1832 aanwezig. Dit landschap kwam overwegend ten oosten en zuiden van Herpen voor. Meer dan in de kampontginningen met singels is de opgaande beplanting hier verdwenen, waardoor de ruimte nóg opener is geworden. De aanwezige bebouwing breekt visueel dat beeld.

Figuur 20. Een droge kampontginning met perceelsrandbeplanting ten oosten van Herpen (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Zeer kleinschalige, regelmatige kampontginning met strokenverkaveling (D0k5)

Opvallende landschappen waarvan we ons nu bijna geen beeld meer kunnen vormen lagen langs de randen van de woeste gronden. Waarschijnlijk gaat het om 17e- en 18e-eeuwse ontginningen (‘nieuwe erven’), waarvan de gemeente het land volgens een vastgesteld plan uit de gemeint aan kleine particulieren verkocht. Die lieten hun smalle kavel ontginnen, bouwden er al dan niet een huisje op en zetten een singel op de perceelsrand. Zo ontstond een zeer regelmatig patroon van strookkavels in langgerekte blokken, met op een groot aantal percelen een huis. Door de blokken liepen parallel lange wegen, evenwijdig aan de lengterichting van de heide. Ook iets onregelmatiger varianten kwamen voor, zoals bij Run ten zuiden van Geffen.

Dit soort landschappen waren tegen de moderne, rationele opvattingen van de landbouw in de 20e eeuw niet opgewassen. In die eeuw verdween vrijwel alle perceelsrandbeplanting, en kavels werden samengevoegd. De wegenstructuur en de erven bleven echter met hetzelfde ritme bestaan, zodat de hoofdstructuur nog wel herkenbaar is. Alleen aan de Heistraat bleef een aantal strookkavels mét singels bewaard, waardoor daar het historische karakter van dit gebied nog te ervaren is.

Figuur 21. Een gaaf bewaard gebleven kleinschalig landschap, ten zuiden van Oss aan de Heistraat (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Zeer kleinschalige, onregelmatige kampontginning met strokenverkaveling (D0k6)

Soms trof de bovengenoemde regelmaat op wat onregelmatiger structuren. Het is goed mogelijk dat dat in aanleg oudere ontginningen waren, zoals Groot Koolwijk bij Herpen. Het gehucht Koolwijk bestond in de 16e eeuw al.[20] Ook aan de randen van de ontginningen van Heesch lag zo'n ontginning, De Bus. Deze ligt nu in de gemeente Oss. Karakteristiek voor deze ontginningen is dat ze in de periferie van de oudere ontginningen liggen, en dat er regelmatig gehuchten deel van uitmaken. Soms ook zijn ze de kleinschaliger variant van D0k4, zoals in Elst bij Geffen. Mogelijk zouden we zelfs van twee subtypen kunnen spreken, namelijk die met oude gehuchten en die aan de rand van de oudere bouwlandontginningen. Hun bebouwingsbeeld is namelijk heel divers.

Zoals ook voor andere kleinschalige ontginningen geldt is de verkaveling in de afgelopen eeuw opgeschaald en is de beplanting grotendeels verdwenen. De onregelmatigheid is over het algemeen wel herkenbaar gebleven.

Figuur 22. Een onregelmatige kampontginning ten zuiden van Oss (foto: RAAP, 16 februari 2024).

[20] https://etymologiebank.nl/trefwoord/koolwijk

Oude bossen

Oude heidebebossing (D0o1)

Vanaf de 18e eeuw werd er geëxperimenteerd met het beplanten van woeste gronden. Niet alleen werden die gronden toenemend een probleem door de uitgeputte staat waarin ze verkeerd, ook bestond het besef dat er misschien wel mogelijkheden waren om door beplanting de oogst van hout mogelijk te maken. Die beplanting vond vooral met naaldhout plaats. Naarmate de tijd vorderde, werd die aanleg steeds grootschaliger. Afhankelijk van de planter, een welgesteld individu of een organisatie of overheid, was er vaak sprake van meer of minder landschapsverfraaiing, zoals de aanplant van lenen. Bij de oudste heidebebossing in de gemeente Oss, ten oosten van Geffen, was daarvan sprake. Van dit bos is nu nog een restant aanwezig. Het grootste deel is bebouwd of door vergraving in een waterplas veranderd.

Figuur 23. Heidebebossingen zijn nu vaak een geliefde woonomgeving (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Jonge heide- en broekontginningen

Kleinschalige regelmatige heideontginning (D0h1)

De vroegste ontginningen waren kleinschalig van karakter. De wegenstructuur was in zijn hoofdopzet regelmatig, maar soms bogen de aangelegde wegen met een landschappelijke structuur mee. Kleinschalige kampontginningen, bosjes en bebouwing wisselden elkaar af. Vaak duurde het een tijd voordat de laatste percelen heide ontgonnen waren. Het enige voorbeeld in de gemeente Oss bevindt zich zuidoostelijk van de St. Willibrordusput. Inmiddels is het gebied volledig ontgonnen. Het areaal aan bos en de perceelsrandbeplanting zijn sterk teruggelopen, maar de kleinschaligheid, de wegenstructuur en de plekken van historische bebouwing zijn nog steeds herkenbaar.

Kleinschalige venontginning (D0h2)

Interessant is de ontginning van het ven op de heide van Herpen. In de 19e eeuw was dit nog een drassig terrein, het Groot Ganzenven, waar mogelijk door wat turfwinning het areaal aan open water was toegenomen. In het kader van de werkverschaffing en de bebossing van de heide eromheen (zie hierna) werd ook het ven ontgonnen. Van noord naar zuid werd een ontwateringssloot gegraven, en haaks daarop vele kleine sloten. Daardoor was het ontwaterde terrein voor landbouwkundige doeleinden te gebruiken. Er werden zelfs houtsingels langs de percelen geplaatst. Deze verdwenen in de loop der tijd meer, net als een deel van de ontwateringssloten. In de jaren negentig van de 20e eeuw werden het terrein aan de natuur teruggegeven en domineert open water weer het karakter van het ven.

Jonge regelmatige heidebebossing (D0h3)

De wat vlakkere heideterreinen leenden zich uitstekend voor een orthogonaal bosvakkenpatroon en een grootschalige bebebossing met naaldbos. Dit gebeurde dan ook met een gebied aan weerszijden van de Zevenbergseweg. In tegenstelling tot de heide ernaast was hier geen sprake van een werkverschaffingsproject, maar van een al veel vroegere ontginning uit de 19e eeuw. Waarschijnlijk hebben hier welgestelde particulieren een belangrijke rol gespeeld, want in het noorden werd een klein deel van het bos van een padenpatroon ‘ter vermaak’ en een koepel voorzien. Later is een deel van het bos gerooid en als landbouwgrond in gebruik genomen. Inmiddels heeft dat gebied langs de Rijsvensestraat weer een natuurbestemming gekregen. Het kleine buitenplaatsje in het noorden is niet meer als zodanig herkenbaar.

Jonge onregelmatige heidebebossing met cultuurland (D0h4)

Kenmerkend voor heideontginningen aan de randen van het dekzandgebied in de gemeente Oss is dat er sprake was van grote aaneengesloten woeste gronden (zie hiervoor en hierna), maar dat er daarnaast ook gebieden waren waar, na de ontginning, landbouwgrond en opgaand bos elkaar afwisselden. Kennelijk zijn deze gronden allemaal individueel uitgegeven en maakten de nieuwe eigenaren heel wisselende keuzes. Daardoor ontstonden zeer gevarieerde landschappen met een breed palet aan grondgebruik en landschapspatronen. Alhoewel de meeste landbouwpercelen niet meer als zodanig worden gebruikt, omdat ze niet meer rendabel zijn, is het halfopen karakter van deze landschappen nog steeds wel herkenbaar.

Figuur 24. Een jonge heidebebossing ten zuiden van Oss (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Jonge regelmatige stuifzandbebossing (D0h5)

Het reliëfrijke stuifzandgebied rond het Groot Ganzenven bleef nog als laatste van de woeste gronden in de gemeente Oss onontgonnen. Eeuwenlang hadden de boeren uit de omgeving hier hun plaggen gestoken en schapen laten grazen, waardoor de bodem uitgeput was geraakt. Het stuifzand was onder invloed van de wind opgewaaid tot duinen. Dat die verstuiving in de 19e eeuw nog steeds gaande was, blijkt wel uit het feit dat aan de noordelijke rand in die tijd een nieuw ontgonnen perceel onder het stuifzand verdween en opgegeven werd. Het stuifzand bevond zich in het noorden en oosten, het dichtst bij de cultuurgronden van Herpen. Klaarblijkelijk werden de woeste gronden het dichtst bij het dorp vanouds het zwaarst belast.

Figuur 25. Een reliëfrijke stuifzandbebossing: het Herperduin (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Alhoewel er wel sprake was van actieve bebossing aan de randen om het stuifzand te stoppen, vooral aan de Herpense kant vanwege de overheersende windrichting, bleef de heide tot in de 20e eeuw een open gebied. Wel had de beschikbaarheid van kunstmest ervoor gezorgd dat de heide ook zelf al aan het dichtgroeien was, met spontane opslag.

Tijdens de werkverschaffing werd het gebied systematisch bebost. Het eenvoudigst was dat op het grote vlakke heidegebied in het zuiden en zuidoosten. Daar werd een orthogonaal grid aan boswegen uitgezet, deels met brandstroken langs de paden om, in geval van brand, te zorgen dat de vlammen niet van de ene naar de andere bosstrook oversloegen. In het oosten werd, op een hoge stuifrug, bovendien een brandtoren gebouwd. Vóór het midden van de jaren zestig was het hele gebied bebost

geraakt, met uitzondering van een stuifzandgebied in het oosten, bij het huis Maupertuus. Dat was een jachtterrein en landgoed.[21]

In de decennia erna kreeg het gebied nieuwe functies. Aan de randen kreeg het recreatieve functies, zoals bij de camping Herperduin en in de vorm van een blokhut voor de scouting (1947), en werden er enkele huizen in de bosrijke omgeving gebouwd. Door het bos werden fietspaden aangelegd, en twee uitzichttorens (waarvan één uit 1955) staan al sinds decennia voor de bezoeker ter beschikking. Ook werd er een openluchttheater aangelegd. Inmiddels is een deel van de heideterreinen om ecologische redenen hersteld. In het oosten ontstond het Klompven door zandwinning ten behoeve van de A50.

[21] Eindhovensch Dagblad, 7 mei 1948

4.3 Rivierlandschappen

4.3.1 Oeverwal

Kampontginningen met plaatselijk essen

Regelmatige kampontginning op een oeverwal, met bewoning (R1k1)

Langs de Maas zorgde de rivier gedurende vele eeuwen voor het ontstaan van zandige ruggen, waar de zwaarste kleideeltjes werden afgezet. Op deze oeverwallen ontwikkelde zich al vroeg bewoning en beakkering. Afhankelijk van de ondergrond kennen ook deze oeverwallen een zekere vorm van variatie. Een deel van de oeverwallen is relatief regelmatig verkaveld, waarschijnlijk een indicatie dat ze tot de jongere oeverwalontginningen behoren. ‘Vroeg’ moeten we hier niet verkeerd begrijpen: het gaat mogelijk om de volle middeleeuwen, dus toch al zeker een kleine 1000 jaar geleden. Karakteristiek voor deze ontginningen is de bebouwing langs de doorgaande wegen, deels parallel aan de rivier en deels haaks daarop, als verbinding tussen de parallelle routes. Het grondgebruik bestond in de 19e eeuw, en waarschijnlijk ook al wel daarvoor, uit een mix van gras- en bouwland. Op de perceelsgrenzen stonden bomenrijen, wat deze ontginningen duidelijk onderscheidt van de eveneens deels regelmatige komontginningen.

Figuur 26. De kampontginning op een oeverwal bij Oijen (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Dit landschapstype komt vooral voor ten oosten van Lithoijen en ten zuidoosten van Oijen. Verkavelings-, wegen- en bebouwingsstructuur zijn goeddeels herkenbaar gebleven, maar er is wel sprake geweest van een moderneringsslag in de bebouwing en de functionele bijgebouwen. De belangrijkste verandering is de perceelsrandbeplanting; die is voor een heel belangrijk deel verdwenen.

Regelmatige kampontginning op een oeverwal, zonder bewoning (R1k2)

Een deel van de regelmatige kampontginningen op de oeverwal kende geen eigen bewoning, althans geen bewoning langs wegen door het gebied. Alleen aan de randen, aan de dijk, kwam soms bewoning voor. Mogelijk heeft dat te maken met smallere oeverwallen, waardoor er achter het dijklint eigenlijk nauwelijks nog geschikte gronden lagen. We zien dit hoofdzakelijk terug ten westen van Lith, tot aan Maren, waar de oeverwal sowieso dunner bebouwd was en ook minder continue in de geschiedenis.[22] Ook ten oosten van Lith ligt een klein dunner bebouwd gebied. Dat de oeverwallen in het westen lager en natter waren blijkt ook wel uit het feit dat er veel minder perceelsrandbeplanting voorkwam dan oostelijker. Bij Lith waren de strookkavels nog overwegend als akkerland in gebruik, ter hoogte van Kessel was dat vooral grasland.

Figuur 27. De kampontginning bij Maren-Kessel, waar door naoorlogse ontwikkelingen bebouwing is toegevoegd (foto: RAAP, 16 februari 2024).

[22] De Bont 1993: 49

Een tweede gebied zonder bewoning bevindt zich ten noorden van Haren. Hier lag de bewoning niet langs de dijk, maar verder landinwaarts op een rivierduin. Daardoor was de zone langs de dijk op een enkel huis na leeg van bebouwing, maar kwam er wel perceelsrandbeplanting tussen de akkerpercelen voor. Dit gebied verschilde dus van karakter met het voorgaande bij Kessel, maar het ruimtelijke effect was deels hetzelfde.

De gaafheid van de landschappen is per deelgebied heel wisselend. Het grote gebied tussen Lith en Maren-Kessel is door de ruilverkaveling volledig gewijzigd. Deels is er nog sprake van een (aangepaste) strokenverkaveling, maar grote delen van het gebied kennen nu een blokverkaveling. Langs de wegen is bebouwing toegevoegd, deels met grote bijgebouwen. Het gebied ten oosten van Lith is ook herverkaveld, maar het effect op de structuur is daar minder en bebouwing ontbreekt nog steeds. Het gebied bij Haren heeft een beetje een middenpositie tussen de twee vorige. De verkaveling is aangepast, maar de structuur is er niet enorm door aangetast. Er zijn enkele erven toegevoegd. In het oosten is nog een gave kolk met omliggend bos aanwezig.

Onregelmatige kampontginning op een oeverwal, met bewoning (R1k3)

Een zeer groot aandeel van de oeverwallen werd gekenmerkt door een onregelmatige, waarschijnlijk organisch en niet planmatig gegroeide verkaveling en het voorkomen van bewoning (figuur 28). Het is heel aannemelijk dat dit de vroegst bewoonde oeverwallen in de gemeente Oss waren. Dat blijkt ook uit de archeologische data.[23] Deze oeverwallen bevinden zich vooral in het oosten van de gemeente, van Keent tot aan Dieden. Verder westelijk zijn de gebieden kleiner en de zones vaak ook smaller. Het gaat dan bijvoorbeeld om kleine gebieden bij Megen, Oijen, Lithoijen en in mindere mate bij Kessel en Maren. In die laatste twee gevallen lijkt sprake van een ietwat regelmatiger patroon en van veel smallere zones. Karakteristiek voor dit landschap, vooral dus in het oosten, waren vrij grote open akkerpercelen (‘open fields’), kleinere weides met erven aan de randen daarvan, en beplanting langs een beperkt aantal perceelsranden en soms ook langs wegen. Over de grote akkerpercelen liepen paden om de verschillende erven met elkaar en met de historische kernen te verbinden. Veel deelgebieden van dit landschapstype bevinden zich ook dicht tegen de oude dorps- en stadskernen aan, eveneens een aanwijzing voor hun hoge ouderdom. Waar dit landschap zich langs de dijklinten voortzet is meestal sprake van een zeer smalle, ietwat onregelmatige strokenverkaveling. We zouden dit type nog als subtype van de onregelmatige kampontginningen kunnen zien.

Met de grote herverkavelingen valt het in dit landschapstype wel mee; er is vooral sprake van opschaling op kleinere schaal. Door de ligging nabij de dorpen is de verspreide bebouwing er ook toegenomen c.q. verdicht. De perceelsrandbeplanting is grotendeels verdwenen, en het grondgebruik is er diverser geworden. Er komt meer grasland voor, en daarnaast is ook de boomteelt een factor in deze gebieden geworden. De kleinschalige infrastructuur, de paden, is over het algemeen door de opschaling van de percelen verdwenen.

[23] De Bont 1993: 53

Figuur 28. De kampontginningen ten zuiden van Lithoijen (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Onregelmatige kampontginning op een oeverwal, met bewoning, buitengedijkt (R1k4)

Door de vele afsnijdingen van Maasmeanders zijn er ook landschappen buitendijks komen te liggen. Vaak is het vroegere karakter dan niet meer te herkennen en ‘ogen’ deze kampontginningen nu als uiterwaarden. Het gaat om een kleine strook land bij Maren en een groter gebied tegen de Maas bij Keent.

Figuur 29. De buitengedijkte oeverwal bij Keent, doorsneden door de Maas (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Onregelmatige kampontginning op een oeverwal, zonder bewoning (R1k5)

Op enkele plekken vinden we rond de dorpen ook stukken van de oeverwal die onregelmatig verkaveld waren, maar waar geen bebouwing voorkwam. Wat de reden ervan was dat deze gebieden onbewoond bleven, is niet helemaal duidelijk. Wellicht was de bevolkingsdruk niet hoog genoeg, of was het gebied mét bewoning bodemkundig aantrekkelijker of droger? Grote gebieden met dit landschapstype bevonden zich ten westen van Macharen en ten zuiden van Megen. Karakteristiek voor dit landschap was een mengeling van grasland en akkerland, soms met een zwaartepunt op het akkerland, en het voorkomen van perceelsrandbeplanting. De verkaveling bestond uit onregelmatig gepositioneerde blokken, waarvan een deel in stroken onderverdeeld was.

Deze landschappen hebben hun oude karakter maar in beperkte mate behouden. Ze zijn herverkaveld, de perceelsrandbeplanting is volledig verdwenen en vooral bij Megen is er nieuwe agrarische bebouwing aan het gebied toegevoegd.

Figuur 30. In de van oudsher onbewoonde kampontginning staan nu enkele huizen (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Enigszins regelmatige ontginning op de overgang van kom naar oeverwal (R1k7)

Op plekken waar nauwelijks sprake was van een oeverwal of waar de oeverwal maar langzaam overging naar de kom, spreken we van een overgangslandschapstype. Van die beperkte oeverwallen is vooral in het westen sprake, tussen de Blauwe Sluis en Maren.[24] Landschappelijk had het gebied sterk het karakter van een kom, met sloten, eindeloos grasland en zonder perceelsrandbeplanting. Vooral aan de onregelmatigheid in het patroon was te merken dat het niet om een klassieke kom, maar om een landschap op de overgang ging. Iets vergelijkbaars zien we tussen Oijen en Teeffelen. Ook daar lag grasland met sloten tot aan de dijk, met enige onregelmatigheid in de structuur.

Figuur 31. Een oeverwal is in de ondergrond aanwezig, maar bovengronds nauwelijks zichtbaar ten zuiden van Maren (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Ten zuiden van Macharen was de situatie iets anders. Daar komen langs een oude Maasgeul, het Osser Meer, eigen oeverwallen voor. Die oeverwallen zorgden in beperkte mate voor een afwijkende verkaveling, waar ook akkerland voorkwam. Voor bebouwing waren de oeverwallen vermoedelijk te marginaal, maar voor een afwijking in de verkaveling en het grondgebruik zorgden ze wel.

Naast bovenstaande grotere gebieden waren er ook kleinere overgangslandschappen tussen Macharen en Megen en bij Dieden. In beide gevallen ging het ook hier om grasland zonder perceelsrandbeplanting.

[24] De Bont 1993: 49

Alle grotere deelgebieden hebben gemeen dat ze in de ruilverkavelingen zijn meegenomen en dat daardoor hun oude, ietwat onregelmatige structuur is verdwenen. Bovendien zijn ze met verspreide bebouwing bebouwd geraakt en is er, met name bij Macharen, opgaand bos toegevoegd. Daardoor zijn de historische kenmerken van deze landschappen in hoge mate verdwenen.

Enigszins regelmatige ontginning op de overgang van kom naar oeverwal, buitengedijkt (R1k8)

Bovenstaand landschap liep bij 't Wild door richting Alem. Na verlegging van de dijk en afsnijding van de Maasmeander is een deel buitendijks komen te liggen. De structuur is hier volledig gewijzigd en de landschappelijke situatie anders. De historische karakteristiek is daardoor helemaal verdwenen.

Figuur 32. De buitengedijkte lage oeverwal nabij de Blauwe Sluis (foto: RAAP, 16 februari 2024)..

Voormalige kampontginning, nu rivierloop (R1k11)

Aansluitend op het vorige deelgebied, buitendijks, ligt een deel van dit landschap nu in de Maas. Hier zijn uiteraard geen historische landschapskenmerken meer.

Beekdal- en broekontginningen

Deels beboste restgeulontginning (R1b1)

Door het binnendijkse landschap van Oss en zijn kerkdorpen lopen oude meanders die na verlanding op verschillende manieren in gebruik genomen zijn. Soms zijn er nog brede wateren over, zoals bij het

Ossermeer, en soms is de voormalige loop helemaal verkaveld en wijzen alleen een watergang, het reliëf en de onregelmatige structuur nog op de geomorfologische achtergrond. Zo vinden we bij Huisseling een restgeul die een ruime eeuw geleden deels als grasland en deels als akkerland in gebruik was. Aan een doorlopende watergang was de oude restgeul nog te herkennen. Deze geul is in de verkaveling en het grondgebruik nog herkenbaar, maar door bebossing wel verdicht. Een vergelijkbare laagte vinden we in Lith. Deze laagte, omsloten door bebouwing, is juist een deel van zijn bebossing kwijtgeraakt, maar in de verkaveling en het grondgebruik heel fraai nog te herkennen.

Figuur 33. Een geulontginning in Lith is door bebouwing omringd (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Kwelkom en/of laagte met wielen (R1b2)

Op plekken waar een oude, zandige stroomgordel de dijk kruiste ontstond een zwakke plek en brak de dijk bovengemiddeld vaak door. Deze doorbraakkolken werden door een nieuwe in- of uitlaagdijk omgeven, zodat de bandijk kon worden hersteld en voorkomende kwel door de zandige ondergrond ook te ondervangen. De kolken bleven meestal in het landschap liggen en vormen nu fraaie ensembles, vaak met opgaande beplanting en soms ook met één of meerdere erven, langs de dijk. Een duidelijk voorbeeld vinden we bij het Soldatenwiel tussen Lith en Kessel. Een tweede gebied bevindt zich ten noorden van Teeffelen, maar daar zien we ook direct de diversiteit aan gaafheid: de verkaveling is op die laatste plaats gewijzigd en de kolk is gedempt. Er zijn meer locaties met kolken, maar die liggen óf in geomorfologisch een ander landschapstype óf zijn te klein om als zelfstandig landschap aan te duiden.

Landgoederen en buitenplaatsen

Kasteelterrein op een oeverwal (R1l1)

In de gemeente Oss kennen we één kasteelterrein dat op een oeverwal, binnendijks dus, gesticht werd. Het gaat hierbij om het kasteel bij Dieden, waarvan de gracht deels nog openligt. Het kasteel zelf werd in 1875 afgebroken, een gedeelte van het koetshuis staat er nog. Het was een kasteelomgeving zonder grote tuin- of parkaanleg; rond het erf waren vooral nutsfuncties aanwezig.

Figuur 34. De kasteelgracht van Dieden (foto: RAAP, 16 februari 2024).

4.3.2 Rivierduin

Kampontginningen met plaatselijk essen

Onregelmatig verkaveld rivierduin (R4k1)

In het komgebied van de gemeente Oss liggen meerdere rivierduinen. Deze ontstonden door het opwaaien van zand uit de rivierbedding, toen het landschap nog onbegroeid was. Dit soort hoge duinen in het landschap waren ideale plekken voor het ontstaan van nederzettingen in de late middeleeuwen. Omdat de duinen niet groot waren, waren de landschappen op de rivierduinen doorgaans heel compact, met kleine percelen, veel perceelsrandbeplanting en een maximaal gebruik als akkerland of tuin van het gebied op het duin. Dergelijke duinen bevinden zich onder Teeffelen, Haren en Deursen-

Dennenburg. Binnen deze landschappen kwam, vanwege het compacte karakter, ook bebouwing voor. Alleen al door hun reliëf en grondgebruik waren ze in het verleden duidelijk herkenbaar. Alleen het duin van Deursen-Dennenburg grensde in het oosten aan de oeverwal bij Ravenstein, en viel van die kant niet duidelijk op.

Het reliëf is nog steeds aanwezig, maar de verkaveling is opgeschaald en deels overschreven, en het grondgebruik is – net als in de omgeving – een mozaïek van grasland en akkerland geworden. De opgaande beplanting op de duinen is bovendien grotendeels gerooid. Daardoor is de herkenbaarheid van de compacte rivierduinen sterk achteruit gegaan.

Figuur 35. De kerk van Dennenburg op het rivierduin (foto: RAAP, 16 februari 2024).

4.3.3 Rivierkom

Kampontginningen met plaatselijk essen

Regelmatige kampontginning [op een oeverwal], met bewoning (R2k1)

Kampontginningen op een oeverwal in een rivierkom klinkt in eerste instantie als iets onmogelijks, en dat is het eigenlijk ook. Deze legenda-eenheid en die hieronder zijn opgenomen omdat uit een analyse van historische kaarten en bodemkaarten is gebleken dat landgebruik en -inrichting en de bodemkundige gegevens niet altijd met elkaar overeenstemmen. Mogelijk gaat het ook hier om overgangslandschappen: gebieden met een dusdanig dun kleidek dat er toch nog beakkering mogelijk

was. We vinden dit landschap met bewoning tussen een kampontginning op de oeverwal langs de Oude Maas en het rivierduin van Haren. Het gebied kende een heel fijne strokenverkaveling. Dat kan erop wijzen dat een fijne ontwatering nodig was om het gebied bruikbaar te krijgen. Het werd een ruime eeuw geleden wel als akkerland gebruikt, mogelijk vanwege de behoefte daaraan vanuit Haren, dat zelf op het rivierduin weinig ruimte had. Op de meeste perceelsgrenzen van deze ontginning stond opgaande beplanting.

In de ruilverkaveling ter plaatse is ook dit gebied in bredere stroken herherverkaveld. Het gebied is nu vooral als grasland in gebruik. Net als in het verleden staat de bebouwing hoofdzakelijk als lint langs de Lietingstraat.

Regelmatige kampontginning [op een oeverwal], zonder bewoning (R2k2)

Figuur 36. Het gebied ten noorden van Deursen-Dennenburg (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Eenzelfde situatie – bodemkundig een komgebied, maar qua gebruik een kampontginning en dus geassocieerd met een oeverwal – vinden we aan weerszijden van Ravenstein. Deze gebieden kenden een onregelmatige verkaveling met blokken, maar ook met strookjes. Met het gebied hiervoor hadden ze gemeen dat het ging om komgebieden tussen de oeverwal en rivierduinen, waar mogelijk beakkering plaatsvond op net wat lichtere komgronden. Deze gebieden waren een ruime eeuw geleden nog volledig onbebouwd, en stonden ten dienste van de gemeenschappen op de hogere gronden eromheen. Het gebied ten westen van Ravenstein is weliswaar herverkaveld, maar heeft zijn onbebouwde karakter nog goeddeels behouden. Perceelsrandbeplanting is er niet meer aanwezig. Het

gebied ten zuidoosten van Ravenstein, bij Neerloon, is met een aantal grote agrarische bedrijven bebouwd en heeft daardoor veel aan zijn oude karakter ingeboet.

Beekdal- en broekontginningen

Onregelmatig verkaveld broek (R2b1)

De komgebieden van Oss verschillen sterk van elkaar. Zij hebben gemeen dat zij ontstonden doordat kleinere kleideeltjes verder van de rivier vandaan konden bezinken en daardoor zwaardere kleigronden ontstonden. Die waren voor beakkering niet geschikt, maar konden uitsluitend voor het weiden van vee worden gebruikt. Deze gebieden werden daardoor vaak relatief laat verdeeld en gepercelleerd. Met name in de veertiende eeuw werden veel gemeenschappelijk gebruikte komgronden verdeeld, omdat de technische mogelijkheden verdeeld waren en om de gronden, ten dienste van een groeiende bevolking, efficiënter te gebruiken.

Figuur 37. De oneindige kom ten noordwesten van Oss (foto: RAAP, 16 februari 2024).

In de oostelijke helft van de gemeente, ten oosten van Lithoijen, was sprake van een structuur van oude Maaslopen in de ondergrond.[25] Die ondergrond was dus ten tijde van de ontginning in de late middeleeuwen bodemkundig veel diverser dan het uitgestrekte homogene komgebied ten westen van Lithoijen. Mogelijk waren de komgronden hier ook minder zwaar, omdat er stroomgordels in de ondiepe

[25] De Bont 1993: 49

ondergrond voorkwamen. Oude waterlopen werden bij de ontginning ingepast en de gebieden daaromheen in blokken met een zo regelmatig mogelijke structuur, maar nog altijd onregelmatig, verkaveld. Kades door het gebied moesten voorkomen dat ook de kleinere waterlopen problemen zouden veroorzaken. Daarnaast werden op die manier de dorpen in de polder, zoals Haren en Deursen-Dennenburg, met de hogere gronden aan weerszijden van de kom verbonden. Tegelijk werden de waterloopjes gebruikt om te dienen als wetering en zodoende de kom te ontwateren.[26]

Tijdens de ruilverkaveling is het gebied sterk onder handen genomen. De verkaveling werd veel regelmatiger, en hier en daar was zelfs gebruik als akkerland mogelijk. Het open karakter zonder perceelsrandbeplanting bleef bestaan. Voorheen was opgaande beplanting in de natte polder niet goed mogelijk, en na de ruilverkaveling werd het uit efficiëntie-overwegingen ongewenst geacht. Verspreid in het gebied werden nieuwe boerderijen gesticht, maar veel minder dan in de regelmatige kom.

Enigszins onregelmatig verkaveld broek (R2b2)

Het westelijke komgebied, tussen Lithoijen en de Blauwe Sluis, was van een heel ander kaliber dan het oostelijke. Hier was de onderbreking door stroomgordels veel minder, en kon een uitgestrekte kom met zware komklei ontstaan. Dat zien we ook terug in de regelmaat: elk dorp had zijn eigen taartpunt van het licht gebogen komgebied. De kommen van Lith en Lithoijen voegden zich in deze regelmaat, ook al was het voorkomen van stroomgordels in de ondergrond hier wel groter dan verder westelijk. In 1359 werd een deel van die gemeint van Lith verdeeld. Het ging om het zuidelijkste deel van dat dorpsgebied. Alleen de allerzuidelijkste punt, de Waterzakken, bleef tot in de 18e eeuw gemeenschappelijke grond.[27] De komgebieden van de verschillende dorpen zullen dus wel vanuit de dorpen geleidelijk verdeeld zijn, tot men aan de achterzijde was, de wetering. Daar trof men op de achterzijde van de ontginningen van Nuland. Deze natte komgebieden konden niet alleen als grasland worden gebruikt, maar de natte omstandigheden maakten het ook een ideale plek om wilde vogels aan te trekken. Daarvoor werd in dit gebied, en wel in het laagste zuidelijke deel, een groot aantal eendenkooien aangelegd. Enkele daarvan functioneren nog altijd.

In 1326 werd een waterschap rond de Hertogswetering opgericht, een formalisering van de afwatering via de Blauwe Sluis die in de decennia ervoor was aangelegd.[28]

Verbetering van de komgronden was het voornaamste doel van de ruilverkaveling na de Tweede Wereldoorlog. Dat leidde ertoe, dat het gebied volledig herverkaveld werd en er een nieuwe wegenstructuur werd aangelegd. In en aan de randen van het gebied werden enkele boerderijen gebouwd, maar het open karakter van het landschap bleef grotendeels gehandhaafd. Aan de randen werden bovendien wegen met bomenrijen beplant, volgens een zorgvuldig landschapsontwerp door Staatsbosbeheer. Bij een volgende ruilverkaveling, in de jaren zeventig en tachtig, bleef het landschapsontwerp goeddeels overeind. Er werd nu echter gekozen voor het uitplaatsen van boerderijen naar het komgebied, waardoor de bebouwingsstructuur vele malen dichter werd. Enkele delen van de polder, vooral het centrale deel onder Lith en Lithoijen, werden wat minder dicht bebouwd dan andere. Ondanks die bebouwing is de gebiedskarakteristiek van een uitgestrekt, vrijwel onbeplant landschap met grasland nog goed te herkennen.

[26] https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/de-hertogswetering
[27] Cuijpers 2021: 133
[28] https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/de-hertogswetering

Figuur 38. Eendenkooien als eenzame bakens in de oneindigheid (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Bekade laagte met watergang (R2b3)

Het Ossermeer en in het verlengde daarvan de Teeffelse Wetering lagen tussen kaden. Om te voorkomen dat die kom onder water kon lopen werden langs de wetering kaden aangelegd: de Oijensche Zeedijk en de Ossermeerkade. In 1942 werden de Groote Wetering en de Hertogswetering via een nieuwe waterloop met elkaar verbonden, en waterde het gebied voortaan naar het zuidwesten in plaats van naar het noordoosten af.[29] Eerder werd al wel wederrechtelijk op de Hertogswetering geloosd door die van Teeffelen.[30]

Figuur 39. Teeffelen vanaf de Lithoijense dijk (foto: RAAP, 16 februari 2024).

4.3.4 Uiterwaard

Uiterwaardontginningen

Regelmatig verkavelde uiterwaard met perceelsrandbeplanting (R3u1)

Een deel van de uiterwaarden tussen de bandijken had een betrekkelijk regelmatige verkaveling, in stroken of blokken. Kennelijk was daar van een zekere systematiek sprake toen de uiterwaarden verdeeld werden. We zien dit met name terug in de uiterwaarden die vanouds tot Maasbommel behoorden. Hier lagen perceelsgrenzen in de lengterichting van de uiterwaard, waarop

[29] https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/de-hertogswetering
[30] Waterstaatskaart, 1e editie, blad 's Hertogenbosch 1.

perceelsrandbeplanting stond. In Keent was de uiterwaard als een taartpunt in taps toelopende percelen verdeeld, ook allemaal met perceelsrandbeplanting. Beide uiterwaarden zijn van hun beplanting ontdaan, herverkaveld en van een nieuwe wegenstructuur voorzien. Die van Keent is bovendien binnendijks komen te liggen, waardoor daar ook bebouwing mogelijk was. Ze zijn wel nog grotendeels als grasland in gebruik. Alleen bij Maasbommel ligt een deel van de oude Maasarm nog open.

Figuur 40. De Waarden, voorheen bij Maasbommel, nu door de Maasafsnijding aan de Brabantse zijde gelegen (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Onregelmatig verkavelde uiterwaard met perceelsrandbeplanting (R3u2)

Alle andere uiterwaarden kenden een veel onregelmatiger verdeling, meestal het gevolg van een veel organischer verdelingsproces en van een inrichting die zich ook meer naar de historische aangroei van de uiterwaarden met nieuwe sedimenten richtte. Op topografische kaarten komt nauwelijks opgaande beplanting voor, maar naar verluidt was er weldegelijk sprake van heggen.[31]

De toestand van die uiterwaarden is heel wisselend. In het westelijk is de uiterwaard bij Maren en Kessel vrijwel volledig vergraven voor zandwinning. Daarbij kwam het recreatiegebied De Lithse Ham tot stand. Verder naar het oosten zijn de uiterwaarden nog wel intacter, al zijn ook de Hemelrijksche Waard en de Allemanswaard bij Oijen vergraven. Als die beplanting er inderdaad was, dan is-ie in ieder

[31] Mondelinge mededeling J. Cuijpers en N. Bongers, december 2023.

geval nu vrijwel volledig verdwenen. De uiterwaarden bestaan goeddeels uit grasland met een visueel open karakter.

Figuur 41. De uiterwaarden bij Megen (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Landgoederen en buitenplaatsen

Kasteelterrein in een uiterwaard (R3l1)

Het enige nog herkenbare buitendijkse kasteel is Kasteel Oijen. Daarvan zijn nog enkele bijgebouwen en de gracht over. Het kasteel zelf verdween in 1837.

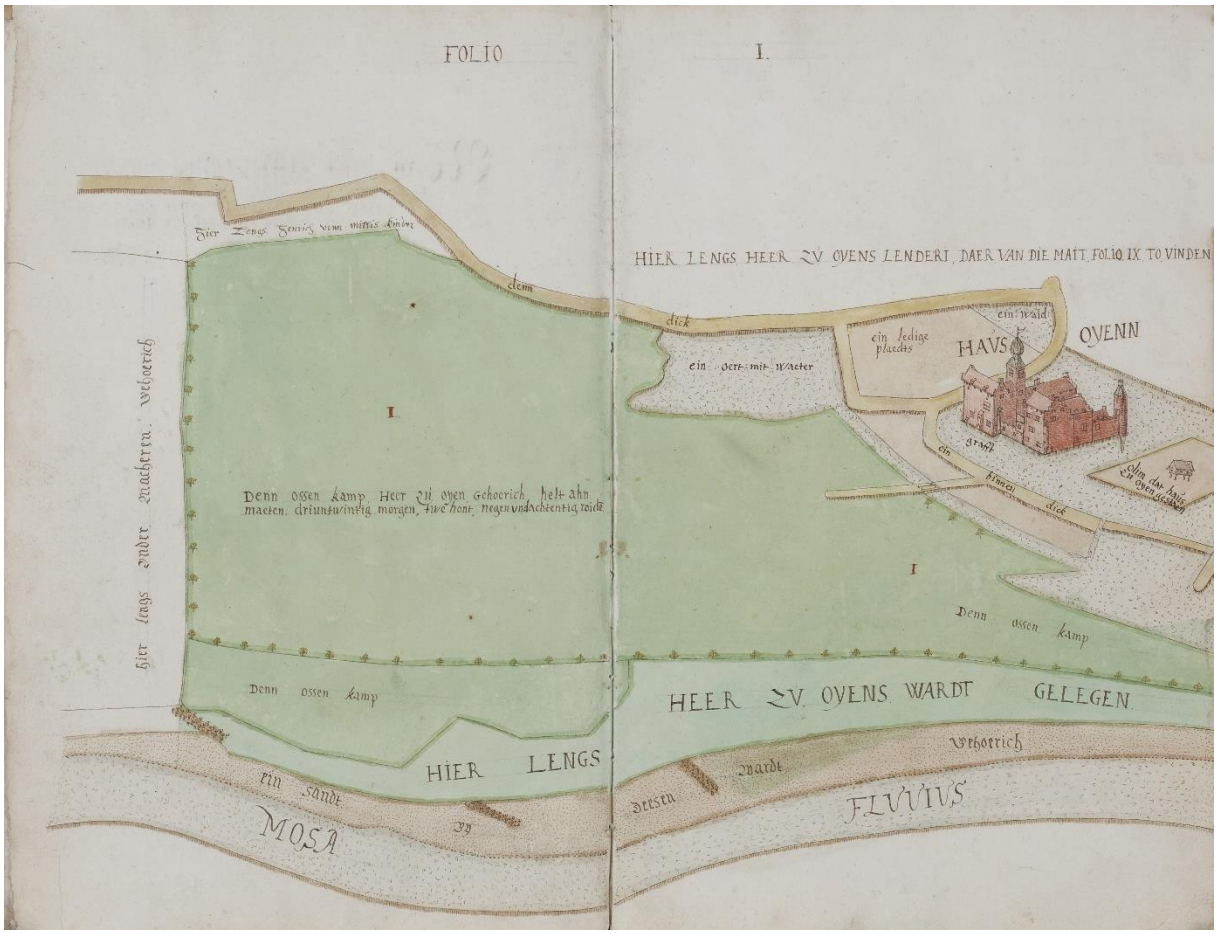

Figuur 42. Kasteel Oijen op een manuscriptkaart uit 1611 (bron: Gelders Archief, 0461 Familie Van Gent, inventarisnummer 1).

4.4 Rivierterraslandschappen

4.4.1 Terrasrug

Beekdal- en broekontginningen

Onregelmatige broekontginning op rivierterras (T1b1)

De rivierterraslandschappen ontstonden in het Pleistoceen toen de Maas zich langzaam staps- of terrasgewijs in het landschap insneed. Dat gebeurde terwijl het landschap zelf, op een horst ofwel geologisch opheffingsgebied liggend, naar boven rees. Dergelijke rivierterrassen bestaan uit ruggen en vlaktes, en ten oosten van Herpen komt dit rivierterras aan het oppervlak. Alleen waar in het Holoceen Maasklei zich over de oude terrassen kon afzetten, zijn ze als zodanig niet meer herkenbaar. Zodoende

zijn de rivierterraslandschappen een overgangslandschap tussen de holocene kleigronden en de pleistocene zandgronden geworden.

De natte gronden daar tegen de Hamelspoel zijn te beschouwen als een onregelmatig verkavelde ontginning van natte broeklanden op een rivierterras. Op de perceelsranden stond in beperkte mate perceelsrandbeplanting. Grondgebruik en ligging aan de Hamelspoel zijn nog intact, de percellering en de opgaande beplanting zijn hier verdwenen.

Figuur 43. De Hamelspoel bij Herpen. Hieromheen lag het rivierterraslandschap (foto: RAAP, 16 februari 2024).

4.4.2 Terrasvlakte

Kampontginningen met plaatselijk essen

Open akker met beperkte compartimentering (T2k1)

Het hoogst in het landschap, tegen het dekzandlandschappen aan, lagen open akkers die in hun karakter sterk aan ‘normale’ open akkers deden denken. Veel van dit soort terrasvlaktes waren dan ook met een laag dekzand afgedekt. De open akker waar het om gaat bevindt zich tussen de kernen van Oss en Berghem, en is het laatste restant van de uitgebreide open akker die daar lag. Deze akkers hadden een beperkte vorm van compartimentering; hier en daar lagen singels die de akker in blokken verdeelden. Het centrale deel was opener dan de randen; het ene voorbeeld dat er nog is ligt op de overgang van het open centrale deel rond de Osseweg en spoorlijn naar de geslotener rand rond de

Spaanderstraat. De historische perceelsrandbeplanting is hier verdwenen, maar de verkaveling is nog intact. De ruimtelijke scheiding tussen de beide stedelijke gebieden heeft nog steeds een agrarische bestemming en wordt als zodanig gebruikt.

Onregelmatige, nat-droge kampontginning op terrasvlakte (T2k2)

Het cultuurland rond Overlangel ligt ook op een terrasvlakte. Daar kwam een onregelmatige verkaveling van percelen gras- en akkerland tot stand. Dat cultuurland moet, gezien de ouderdom van Overlangel, zelf ook al een volmiddeleeuwse oorsprong hebben. Perceelsrandbeplanting kwam er voor, maar in wisselende dichtheid. Hiervan is nu niets meer over. Het gebied is nog steeds onregelmatig verkaveld, maar de bebouwing is toegenomen, net als de openheid van het cultuurland.

Figuur 44. Het rivierterrassenlandschap bij de dijk in Overlangel (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Zeer kleinschalige, regelmatige kampontginning met strokenverkaveling (T2k3)

Terwijl de kleinschalige ontginningen aan de zuidrand van de akkers van Berghem in het dekzandlandschap liggen (zie D0k5), liggen die aan de oost- en noordzijde op het met dekzand afgedekte rivierterras. De structuur was goeddeels regelmatig: de stroken lagen tussen langgerekte rechte wegen, waren als akkerland in gebruik en kenden een dichte structuur aan perceelsrandbeplanting. Sommige stroken waren 400 meter lang en nog geen 20 meter breed. Soms ook kwamen, waar wegen dat noodzakelijk maakten, onregelmatigheden voor. Langs wegen en soms

midden op percelen lag bebouwing. Meestal lag die redelijk geconcentreerd binnen zo'n gebied, in de vorm van gehuchten. Gehuchten in dit soort landschappen zijn Gement en Kleine Koolwijk.

De wegenstructuur is meestal redelijk gaaf bewaard gebleven, maar de bebouwing is uitgebreid en verder verdicht. Het belangrijkste echter: van de kleinschalige perceelsrandbeplanting is meestal niets meer over, en ook de kavels zijn fors opgeschaald: bredere percelen, maar door de handhaving van de wegen niet per sé langere.

Figuur 45. Het rivierterras ten zuidoosten van Berghem (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Zeer kleinschalige, onregelmatige kampontginning met strokenverkaveling (T2k4)

De onregelmatige variant van bovenstaand landschapstype, met feitelijk grotendeels dezelfde hoofdkenmerken, moeten we ten oosten van Kleine Koolwijk, rondom Hondseind en aan de Amsteleindstraat zoeken. Vooral in het laatstgenoemde gebied lag in de 19e eeuw een dicht patroon van bebouwing, met daaromheen talrijke blok- en strookvormige complexen met fijnmazige akkerpercelen, met perceelsrandbeplanting. Voor wat betreft de gaafheid geldt hetzelfde als hiervoor: een intacte wegenstructuur, bebouwing die vanuit de oude locaties is opgeschaald en uitgebreid, en een herverkaveld agrarisch landschap zonder opgaande beplanting. Alleen in de omgeving van de Runselstraat lijkt nog iets van de oude beplanting gehandhaafd of in de oude structuur weer aangeplant.

Figuur 46. De kleine kern van Koolwijk (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Beekdal- en broekontginningen

Volledig open broek met strook- en blokverkaveling (T2b1)

Dalen we over de rivierterrasafzettingen af richting het komgebied, dan komen we in de nattere landschappen terecht. Daar was de landschapsstructuur vergelijkbaar met de aangrenzende komgebieden: grasland, verkaveld in stroken en blokken, zonder perceelsrandbeplanting en verre zichten. Ook hier werd het gebied doorsneden door natuurlijke waterloopjes. In die zin was de overgang van de rivierterraslandschappen naar de komgebieden een geleidelijke.

Ook de landschappelijke transformatie in de laatste zeventig jaar is vergelijkbaar met die van de kommen: opschaling van de verkaveling, voortzetting van gebruik als grasland met hier en daar akkerland, en de toevoeging van nieuwe agrarische bedrijven aan grotendeels nieuwe wegen. Een gebied van dit type vinden we tussen Frankenbeemdweg-Spitsbergerweg en de Paalakkerweg.

Volledig open broek, vanouds beperkt verkaveld (T2b2)

Westelijk van voorgaand gebied, aan de Mikkeldonkweg, lag een open broekgebied dat vanouds nauwelijks (zichtbaar) verkaveld was. Het was weliswaar in lange smalle strookkavels verdeeld over vele kleine eigenaren, maar die beheerden het waarschijnlijk samen. Net als het voornoemde landschap is ook dit gebied na de Tweede Wereldoorlog in blokken verkaveld, zijn er agrarische

bedrijven naar toe verplaatst en is er zelfs sprake van een bosperceel. Daardoor is het oude onverkavelde broek niet meer als zodanig herkenbaar.

Grotendeels open broek met strook- en blokverkaveling (T2b3)

Langs de randen van de hogere gronden op het rivierterras bestaat het grootste areaal aan broekgebieden op de rivierterrassen uit open tot halfopen broekgebieden met afwisselende strook- en blokverkaveling. Doordat de percelen soms groot waren, zoals in de Buitenpolder van Geffen, waren delen ervan behoorlijk open. Kenmerkend waren de afwisseling van sloten met en sloten zonder perceelsrandbeplanting en de afwezigheid van bebouwing. De volledige afwezigheid van akkerland, een ruime eeuw geleden, is illustratief voor de natte context.

Zoals de hiervoor genoemde gebieden zijn ook deze in de grootschalige ruilverkavelingen van de komgebieden meegenomen. Daardoor onderscheiden ze zich in weinig meer van de overige komgebieden. Ze zijn nog overwegend als grasland in gebruik, maar er loopt nu een regelmatig wegengrid doorheen en er zijn agrarische bedrijven naar toe verplaatst.

Figuur 47. Het broekgebied op rivierterras ten westen van Oss (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Kleinschalige, enigszins onregelmatige broekontginning (T2b4)

Ten zuiden van Herpen liggen broekontginningen op het rivierterras met van oudsher een heel kleinschalige maat en schaal en met een dicht patroon aan perceelsrandbeplanting. Gebruik als akker en weide werd daar gecombineerd, wat erop lijkt te wijzen dat er ook wel drogere plekken waren. De toponiemen in dit gebied onderbouwen de vanouds natte omstandigheden, zoals De Elzen en Het Rietbroek. Door het gebied liepen stegen die, als we hun tracé meer in detail bekijken, al bestaan moeten hebben voorafgaand aan de verkaveling van het gebied. Die verkaveling was deels onregelmatig, maar deels ook regelmatig, in grote ontginningsblokken. Het is aannemelijk dat ook deze deels uit de 14e eeuw dateren.

Figuur 48. De open broekontginning ten zuidoosten van Herpen (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Hun toestand is heel verschillend. Alle gebieden zijn nieuw verkaveld, maar op de ene plek is meer gebouwd dan op andere. Zo zijn er in de Rietbroeken nabij Schaijk, buiten de gemeente Oss overigens, meerdere nieuwe agrarische bedrijven ontstaan. In de gemeente Oss, in De Scheenen en De Elzen, is dat dan weer niet gebeurd. De beplanting en historische verkaveling zijn daar wel verdwenen, en de Scheenenweg heeft een nieuw tracé gekregen. De Elsstraat, een oude gemeentegrens, heeft zijn licht kronkelende verloop gehouden.

Onregelmatige broekontginning op rivierterras (T2b5)

Aan de oever van de Hamelspoel lag een laag, nat gebied dat onbebouwd was, waar grasland het hoofdlandgebruik was en waar sloten ervoor zorgden dat het bruikbaar was. Het landschap hier is nu grotendeels ingericht en niet meer met de oude toestand vergelijkbaar.

Zeer kleinschalige, regelmatige broekontginning (T2b6)

Een voortzetting van de kleinschalige kampontginningen met strokenverkaveling vinden we bij het gehucht Broekstraat. Daar is een zelfde landschapspatroon ontstaan, maar nu deels met gebruik als grasland. Het gebied sluit aan op deze drogere kampontginningen. Door de herverkaveling van de nattere gronden is hiervan nu niets meer te herkennen.

Kwelkom en/of laagte met wielen (T2b7)

Op plekken waar op of aan de rand van rivierterrasontginningen een dijk werd aangelegd bestond natuurlijk ook het gevaar van een dijkdoorbraak. Het meest markante voorbeeld vinden we aan de zuidoostelijke zijde van Herpen. Daar moet het Maaswater dat uit de meander van Keent niet met de bocht mee, maar rechtdoor hebben gestroomd, regelmatig de inwoners van Herpen hebben getart. De dijk om Herpen, de Erfdijk, is hier vele malen doorgebroken en is nu een structuur waar geen recht stuk meer aan te herkennen is. Veel van de kleine doorbraakkolkjes zijn nog altijd aanwezig. Bij een klein gebiedje aan de Tesseldonkstraat zijn alle relevante structuren – dijkje en kolken – verdwenen.

Figuur 49. Een natte laagte met kolk aan de Erfdijk/Hamelspoelweg (foto: RAAP, 16 februari 2024).

4.5 Water

Grote rivier in het Midden-Nederlandse rivierengebied (W1w1)

Onder dit landschapstype hebben we alle rivierlopen geschaard die voorafgaand aan de Maaswerken tot de hoofdloop van de Maas behoorden en nog altijd bestaan. Door alle bochtafsnijdingen is het een gefragmenteerd geheel geworden. De Maas was langs de binnenbochten waar het noodzakelijk werd gedacht al vóór 1900 bekribt, maar op de meeste plekken was dat niet het geval.

Afgesneden rivierarm in het Midden-Nederlandse rivierengebied (W1w2)

In het kader van de Maaswerken werd een groot aantal Maasmeanders vanaf 1926 afgesneden. Enkele meanders werden daarna gedempt, maar in het kader van de aanleg van de haven van Oss werd vóór 1967 één zijde van de oude meander weer opengegraven. Daardoor is hier de oude landschapsstructuur weer inzichtelijker dan hij was ten tijde van de gedempte Maasloop. De Maasmeander om de Alphense Waard bij Lithoijen bleef over de volledige lengte bestaan, en de Maasmeander om Keent is tussen 2010 en 2015 grotendeels weer opengelegd.

Figuur 50. De vroegere Maasmeander bij Keent (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Afgesneden rivierarm in het Midden-Nederlandse rivierengebied, grotendeels verland of gedempt (W1w3)

Op andere plekken is de Maasmeander gedempt of op natuurlijke wijze verland. De oude meander bij Megen is alleen nog aan een smalle waterloop te herkennen. Dit was overigens de enige meander in de gemeente Oss die al vóór de Maaswerken afgesneden was. Deze meander is dan ook waarschijnlijk op natuurlijke wijze verland, en niet actief gedempt.

Wel actief gedempt is dus de meander bij Macharen, die deels als havenkanaal weer is geopend. De rest van de meander is in het landschap eigenlijk nauwelijks meer beleefbaar. Bij Oijen is een buitenbocht van de Maas gedempt. Andere afgesneden meanders liggen buiten de gemeente Oss, zoals de meanders van Alem, Megen, Demen en Neerloon.

4.6 Niet geclassificeerd

Niet geclassificeerd

De stedelijke gebieden in de gemeente Oss zijn niet onder een landschapstype geschaard. De prestedelijke landschapstypering maakte geen onderdeel uit van dit project.

Figuur 51. Oss in de periode vóór de Tweede Wereldoorlog, naar het noorden gezien. De gronden rond de toenmalige stad zijn nu allemaal bebouwd (bron: NIMH). Rechts boven het midden herkennen we nog de begraafplaatsen, helemaal bovenaan de natte gronden ten noorden van Oss.

4.7 Structuren

Indicatief hebben we ook de breuklijnen in de ondergrond op de kaart opgenomen. Deze breuken scheiden de geologische eenheden Roerdalslenk en Peelhorst van elkaar. Terwijl de Roerdalslenk in het westen een geologisch dalingsgebied is, is er bij de Peelhorst sprake van opheffing. Door deze verschillen is de bodemsamenstelling al op geringe diepte afwijkend van die aan de andere zijde van de (hoofd)breuk.[32] De Maashorst als hoger gelegen gebied ten opzichte van de kleigronden langs de Maas dankt zijn hoogteligging deels aan de Peelhorst die hier het maaiveld heeft opgeheven. De grafheuvels bij Zevenbergen uit de bronstijd en de urnenvelden elders op deze flank uit de ijzertijd zijn er een uiting van, dat men zich al in de prehistorie bewust was van dit opvallende hoogteverschil. De Willibrorduspu t van Oss ontleent zijn bestaan, net als de bron in Handel en de Willibrorduspu t tussen Deurne en Meijel aan het voorkomen van kwel, wijst, op de hoger gelegen wijstgronden. Bij de put stond in de late middeleeuwen een kapel.[33]

4.8 Waardering

4.8.1 Zeer hoge waarde

In de gemeente Oss zijn enkele landschappen die een dusdanige waarde vertegenwoordigen, dat ze als ‘zeer hoge waarde’ zijn geclassificeerd. Deze landschappen hebben een zeer hoge concentratie aan kwaliteiten en/of zijn in de afgelopen decennia niet of nauwelijks veranderd. Het gaat allereerst om intacte delen van de loop van de Maas van vóór de Maasnormalisatie. Het mag vanzelf spreken dat zij de levensader van een groot deel van de gemeente vormen. In het rivierenlandschap gaat het bij deze waarderingscategorie verder over bijzondere structuren als de laagte van het Soldatenwiel, om de Ossermeer en om de kasteelterreinen in Oijen en Dieden. Op het zand vallen het landschap van Herperduin met zijn gave reliëf en vele relicten hieronder, net als de dijkzone van de Erfdijk.

4.8.2 Hoge waarde

Een aanzienlijk deel van de gemeente Oss is na waardering van het cultuurlandschap in de klasse ‘hoge waarde’ terecht gekomen. Deze klasse hebben in hoofdlijn hun historische karakteristiek behouden, maar zijn op kleinere onderdelen gewijzigd. Het gaat hierbij bijvoorbeeld om grote delen van de uiterwaarden van de Maas, om de oeverwallen (tot op zekere hoogte opgeschaald en gerationaliseerd), om het komlandschap in het oosten, westen en zuidwesten van de gemeente (herverkaveld, maar met aandacht heringericht, deels nog onbebouwd en met beleefbare grote openheid en aanwezige eendenkooien) en om de dekzandlandschappen in het zuiden (opgeschaald, maar met behoud van de karakteristiek). Ook het laatste onbebouwde terrein tussen Oss en Berghem is in deze klasse terecht gekomen.

4.8.3 Gemiddelde waarde

Landschappen met een gemiddelde waarde kennen op hoofdlijnen nog wel een cultuurhistorisch waardevolle structuur, maar zijn op essentiële punten gewijzigd. Dat geldt bijvoorbeeld voor Maasmeanders die alleen nog in de verkaveling herkenbaar zijn, sterk herverkavelde broeken bij Reek en bij Macharen. Het resultaat van de ruilverkaveling met zijn aandacht voor ontwerp, beplanting en de plaatsing van enkele boerderijen heeft in principe een hoge cultuurhistorische waarde, maar die is

[32] Commissie Waterbeheersing Noord-Brabant 1957
[33] https://www.jantimmerscultuurhistorie.nl/aardkunde/over-mensen-en-de-peelrandbreuk/ ; Jansen & Van Ginkel 2019: 192-193

ernstig aangetast door de toevoegingen van grote aantallen nieuwe bedrijven in het laatste kwart van de 20e eeuw.

4.8.4 Lage waarde

In landschappen met een lage waarde is de structuur dusdanig gewijzigd, dat meestal nog alleen ‘het groene karakter’ als waarde aan te merken is. Het gaat bijvoorbeeld om een enkele uiterwaard of om sterk herverkavelde gebieden waar ook de beplanting is aangepast.

4.8.5 Zeer lage waarde

Gebieden met een zeer lage waarde hebben over het algemeen zelfs die groene karakteristiek niet meer. Een voorbeeld zijn de plassen van de Lithse Ham.

5 Landschapselementen

5.1 Verkeer en vervoer

5.1.1 Vroege doorgaande routes

Al vroeg moeten er verbindingen hebben bestaan die in de lengterichting van de dekzandafzettingen van de Maaskant liepen. Nog steeds herkennen we in de natuurterreinen reliëf van karrensporen dat, alhoewel waarschijnlijk niet heel oud, laat zien wat de belangrijkste interlokale vervoersrichting was. Van deze route op hoofdlijnen zullen er meerdere varianten geweest zijn, namelijk over de hoogste gronden direct ten noorden van de A59 en ook over de wat lagere gronden door de kernen van Oss en Berghem, zoals de huidige Berghemseweg/Osseweg. Daaromheen lag een wegenpatroon dat alle lokale plekken met elkaar verbond.

Langs de Maasdorpen lagen soms binnendijks wegen die over langere afstand doorliepen, maar ook de bandijk zelf zal een vervoersrol hebben gespeeld. Een voorbeeld is de Meester van Coothstraat/Valkseweg in Lith. Van andere bandijken weten we, dat daar in de 18e eeuw al actief aan wegverharding werd gedaan.[34]

5.1.2 Verbindingen tussen Maasdorpen en zanddorpen

In de winter stond het water van de Beerse Maas vaak hoog, waardoor verkeer tussen de zanddorpen en de Maasdorpen lastig was. Tussen 1810 en 1824 werd een opgehoogde weg van Oss naar Lith aangelegd. In de weg waren bruggen voor het afstromende water aanwezig.[35]

5.1.3 Gecentraliseerde wegverbetering

Met de totstandkoming van wat we noemen een ‘natiestaat’, met gecentraliseerd gezag, groeide de aandacht in de 19e eeuw voor een verbetering van wegverbindingen. Niet zelden werden dat dan tolwegen, om daarmee de aanleg- en onderhoudskosten te dekken. Zo’n weg was de weg van Teeffelen naar de grote weg ’s-Hertogenbosch - Grave, waaraan bij Oss een tolpost stond. Die laatstgenoemde straatweg, de latere Rijksweg A59, doorsneed de huidige gemeente bij Zevenbergen. Een tweede vroeg verharde weg liep van Grave langs Overlangel, Ravenstein en Huisseling naar Herpen, met een aftakking naar Overlangel.

5.1.4 Spoorwegen

De Nederlandsche Zuid-Ooster Spoorweg-Maatschappij liet vanaf 1872 een spoorlijn aanleggen van Tilburg naar Nijmegen. De Maas werd gekruist met de Edithbrug, een enkelsporige brug. Vanaf 1883 exploiteerden de Staatsspoorwegen de lijn. Aan de lijn verrezen stations in Geffen (1881, gesloten 1938, gesloopt 1971), Heihoek (1881, gesloten 1914), Oss West (1981), Oss (1881, nieuwbouw 1982), Berghem (1881, gesloten 1938, gesloopt 1970) en Ravenstein (1881, nieuwbouw 1973). In Oss werden aftakkingen naar verschillende bedrijven aangelegd. Ook was er een aftakking van de tramlijn naar Veghel. Deze tramlijn werd op 19 januari 1885 geopend, kort na het treinspoor dus. Verschillende

[34] Keunen e.a. 2018
[35] De Bont 1993: 61

maatschappijen exploiteerden de lijn, tot hij in 1933 voor personenvervoer gesloten werd en werd vervangen door een buslijn. In 1939 werd ook het goederenvervoer gestaakt.

Figuur 52. Sporen bij de fabrieken in Oss (bron: Brabants Historisch Informatiecentrum).

5.1.5 Wegen in de ruilverkaveling

Voor de wegen die zijn aangelegd en beplant in het kader van ruilverkavelingen, zie § 5.3.2.

5.2 Waterstaat

5.2.1 Inleiding

De waterstaatsgeschiedenis van de gemeente Oss is in hoofdlijn de geschiedenis van het ontwateren van de grote natte gebieden tussen de oeverwallen in het noorden en het dekzand in het zuiden. Vanuit lokale initiatieven groeide het systeem steeds verder uit naar een alomvattend beheersbaar watersysteem. In de beschrijving van de landschapstypen hebben we al toegelicht dat er een groot verschil tussen de westelijke en oostelijke komgebieden aanwezig was.

5.2.2 Bedijking

Aanvankelijk keerden de dorpen hun eigen water. Bestuurlijk was de Maaskant sterk versnipperd.[36] In de 12e tot en met de 14e eeuw kwam er een doorlopende gemeenschappelijke bedijking, een bandijk,

[36] De Bont 1993: 53

tot stand. Dat had vooral te maken met de wens de kommen intensiever te gebruiken. In 1286 kregen de inwoners van Oss, Berghem en Duren het recht op gebruik van de broekgronden.[37]

Figuur 53. De dijk tussen Megen en Macharen (foto: RAAP, 16 februari 2024).

De dijk werd vanuit het benedenstroomse gebied steeds verder stroomopwaarts verlengd. In 1288 warren er dijken bij Lithoijen [38], en in 1332 was de bandijk tenminste tot Overlangel voltooid. Om het bovenstroomse water te keren als er daar nog geen bandijk was, werden ook dwarsdijken tussen de Maasdijk en de hogere gronden aangelegd. De Groenedijk bij Haren is daarvan een vroeg voorbeeld. Ook de Erfdijk om Herpen is een middeleeuwse dijk.[39] De hoogschout van 's-Hertogenbosch was na de bedijking ook dijkgraaf in de Meierij.[40]

In de 14e eeuw werden in het westen van de huidige gemeente onder hertogelijk gezag enkele grote waterstaatkundige eenheden opgericht, zoals Het Hoog Hemaal (1325) en Het Laag Hemaal (1349). Waar dat hertogelijke gezag ontbrak, was een regeling ingewikkelder. In 1326 mocht het graafschap Megen zijn water op de boezem van Het Hoog Hemaal, de Hertogswetering, lozen.[41]

Als dijken doorbraken, vooral op plekken met een zandige ondergrond, ontstonden er doorbraakkolken. Reparatie van de dijk was dan alleen mogelijk door een inlaagdijk (langs de buitenzijde) of een

[37] De Bont 1993: 53-54
[38] Van Asseldonk 2003: 98
[39] Deckers 1927
[40] Van Asselonk 2003: 98
[41] De Bont 1993: 56

uitlaagdijk (langs de binnenzijde) aan te leggen. Vanouds rechte dijken kregen daardoor een bochtig verloop. Zowel langs de bandijken als de kleinere dijken zijn kolken te vinden of, als ze zijn gedempt, nog de bochten in de dijken.

5.2.3 De westelijke komgebieden

De westelijke komgebieden in de gemeente Oss waren onderverdeeld in twee waterschappen, de Polder van het Laag Hemaal en de Polder van het Hoog Hemaal. De Polder van het Laag Hemaal was niet verder onderverdeeld en besloeg het gebied van Alem, Maren en Kessel. De Polder van het Hoog Hemaal bestond uit meerdere waterschappen, te weten de Polder van Lith, de Polder van Lithoijen, de Buitenpolder van Geffen en de Polder van Oss. De Hertogswetering was het uitwateringskanaal van het Waterschap Het Hoog Hemaal. Die wetering werd als gevolg van afspraken uit 1303 aangelegd, en in 1309 wordt de uitwateringssluis De Blauwe Sluis voor het eerst in schriftelijke bronnen genoemd. Van de Hertogswetering werd ook gebruik gemaakt door de Polder van Oss (als boezemland), door enkele hogere gronden onder Heesch en Oss en – wederrechtelijk – door de Polder van Teeffelen.[42]

Het Laag Hemaal waterde af via de Roode Wetering, die parallel aan de Hertogswetering liep. Bij de Roode Sluis in de Maasdijk waterde deze wetering op de Maas uit. De afzonderlijke Polder van Kessel waterde via Het Laag Hemaal op de Maas af.

Daarnaast lag rondom Geffen zelf de Binnenpolder van Geffen. Ook deze waterde via de Hertogswetering af.

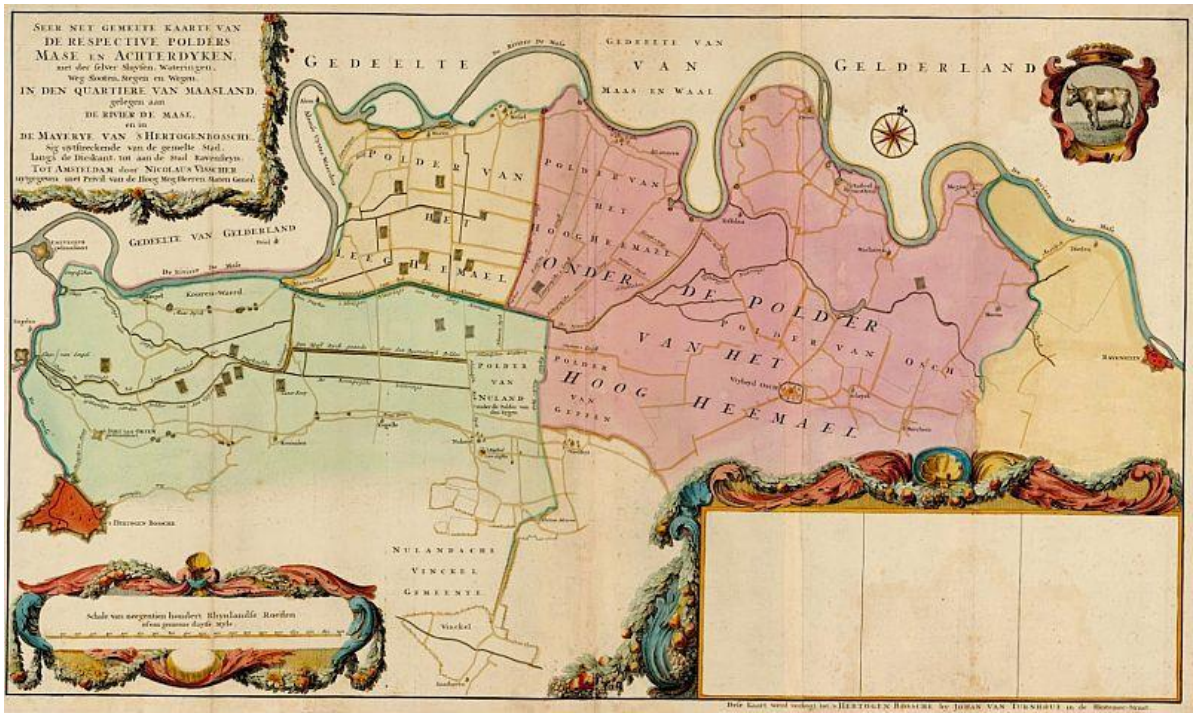

Figuur 54. De polders in het westelijk deel van de gemeente, inclusief de delen die via de polder Hoog Hemaal afwaterden (bron: Brabants Historisch Informatiecentrum).

[42] Waterstaatskaart, 1e editie, 's Hertogenbosch 1

5.2.4 De oostelijke komgebieden

Het oostelijke gebied kende een veel fijnere structuur van polders. Van west naar oost waren dat de volgende polders of waterschappen:

- De Polder van Teeffelen. Deze polder was ongereglementeerd en waterde wederrechtelijk via de Hertogswetering af.[43]
- Waterschap De Polder van Oijen. Deze polder waterde via de Oijensche Sluis op de Maas af.[44]
- Waterschap Het Land van Megen (inclusief de waterstaatkundige polder van Haren). Deze polder waterde via de Teeffelsche Sluis rechtstreeks op de Maas af.[45]
- Waterschap De Polder van Dieden (zijnde het westelijk deel van de waterstaatkundige polder Ravenstein en Dieden). Deze polder waterde via een buurpolder op de Maas af.[46]
- Waterschap De Binnenpolder van Huisseling (zijnde het westelijke deel van de waterstaatkundige polder van Huisseling). Deze polder waterde via een buurpolder op de Maas af.[47]
- Waterschap Het Land van Ravenstein, onderverdeeld in twee afdelingen, namelijk het Waterschap Het Bovenland van Ravenstein (inclusief de Binnenpolder van Velp) en het Waterschap Het Benedenland van Ravenstein (inclusief het oostelijk deel van de waterstaatkundige polder Ravenstein en Dieden en het westelijk deel van de waterstaatkundige polder van Huisseling). Beide polders waterden rechtstreeks op de Maas af, respectievelijk via de Langelsche Sluis en de Diedensche Sluis.[48]
- Waterschap De Polder van Neerloon (zijnde het noordoostelijk deel van de waterstaatkundige polder van Huisseling en de Neerloonse uiterwaard). Deze polder waterde op de Maas af.[49]
- Waterschap De Binnenpolder van Overlangel (zijnde het zuidoostelijk deel van de waterstaatkundige polder van Huisseling). Deze polder waterde op de Maas af.[50]
- Polder Balgoij en Keent. Deze polder waterde vóór de realisatie van de Maaswerken via de Nieuwe Wetering in het Land van Maas en Waal af.[51]

Meerdere polders maakten gebruik van de Groote Wetering, die via de Diedensche Sluis op de Maas zou hebben uitgewaterd. Als gevolg van een wijziging van het watersysteem werd in 1942 de ontwatering van het oosten naar het westen verplaatst. Via een verlengde Hertogswetering werd ook het water uit de oostelijke komgebieden vanaf toen naar het westen gebracht.[52]

5.2.5 Buitenpolders

Naast de polders binnen de bandijken kende het grondgebied van de gemeente Oss ook buitenpolders: stukken uiterwaard die door bekading beschermd waren tegen hoogwater. Het ging om de Demensche

[43] Waterstaatskaart, 1e editie, 's Hertogenbosch 1
[44] Waterstaatskaart, 1e editie, Rhenen 4
[45] Waterstaatskaart, 1e editie, 's Hertogenbosch 2
[46] Waterstaatskaart, 1e editie, 's Hertogenbosch 2
[47] Waterstaatskaart, 1e editie, 's Hertogenbosch 2
[48] Waterstaatskaart, 1e editie, 's Hertogenbosch 2
[49] Waterstaatskaart, 1e editie, 's Hertogenbosch 2
[50] Waterstaatskaart, 1e editie, 's Hertogenbosch 2
[51] Waterstaatskaart, 1e editie, 's Hertogenbosch 2
[52] https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/de-hertogswetering

Uiterdijk, de Diedensche Uiterdijk en de Maasakker (samen één waterstaatkundige polder), om de Megensche Ham, om de Ossenkamp en om de Allemanswaard.[53]

5.2.6 Overlaat

Het bedijken van de rivieren leverde in zeker opzicht meer problemen op dan het oploste. Het water werd nu zo ingesnoerd, dat als de dijken braken, dat met groot geweld gepaard ging. Dat leidde ertoe dat de kom steeds vaker ging meestromen: de Beerse Maas. Of de bedijking altijd op meestromen gericht was, is niet bekend. Het is aannemelijk dat deze plek zo problematisch was, dat men hier nooit een functionerende bedijking gerealiseerd heeft gekregen. Bij Beers en Cuyk lagen overlaten in de bandijk.[54] Vanaf de 16e eeuw ontstond hier in de praktijk een tweede Maasloop, die nog eens extra door zuur Peelwater kon worden gevoed.[55] De middeleeuwse dwarsdijken Kepkensdonkdijk, Harensche Zegedijk (ofwel Groenedijk) en Erfdijk konden dit niet voorkomen. In deze dwarsdijken werden sluizen aangebracht, die opengezet konden worden als de overlaat moest functioneren. In de 19e eeuw werd de overlaat verbeterd, onder meer door heggen te verwijderen, vooral oostelijk van de gemeente Oss.[56] Onder meer in 1924 en 1925/1926 liep de overlaat vol. De overlaat was door middel van palen gemarkeerd en was beperkter van omvang van de inundatievlakte van de Zuiderwaterlinie (zie resp. in blauw en oranje hieronder).

Figuur 55. Overzichtskaart van de overlaat, 1919 (bron: Brabants Historisch Informatiecentrum, 8001, inventarisnummer 77).

Door de aanwezigheid van de overlaat kon er in het gebied niet worden gebouwd. De aanwezige hutten, rustpunten voor reizigers en boeren, werden elk jaar weer afgebroken.[57] De Beerse Maas werd in het kader van de Maasnormalisatie in 1942 gedicht. Dat maakte de weg vrij voor verbetering van het gebied voor landbouwkundige doeleinden: de ruilverkavelingen.[58]

[53] Waterstaatskaart, 1e editie, Rhenen 4
[54] Commissie Waterbeheersing Noord-Brabant 1957
[55] Dat probleem werd door aanleg van de Peeldam in de 19e eeuw ingedamd.
[56] De Bont 1993: 57-59
[57] De Bont 1993: 60-61
[58] De Bont 1993: 62

5.2.7 Maasnormalisatie

Overstromingen plaagden de bewoners van de Maasdorpen eeuwenlang. Vooral bij de monding werd rond 1900 al het nodige verbeterd, zoals de aanleg van de Bergsche Maas. Toch kon dat niet voorkomen dat er in 1926 opnieuw grote overstromingen optraden. Daarop begon men in 1931 met de realisatie van de Maaswerken stroomafwaarts van Grave. Verschillende meanders werden afgesneden, en als gevolg daarvan werden ook bestuurlijke grenzen aangepast. Alem, dat samen met Maren en Kessel één gemeente vormde, ging over naar Gelderland. Keent werd Brabants.[59]

5.2.8 Schaalvergroting

Door de ingrepen kort voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog kon ook het waterbeheer worden opgeschaald. Het waterschap ‘De Maaskant’, opgericht in 1921, was daarna verantwoordelijk voor het waterbeheer. Dat waterschap beheerde zowel de Lage Maaskant, de komgronden, als de Hoge Maaskant, het dekzandlandschap. Onder dat grote waterschap vielen meerdere kleinere waterschappen in de Lage Maaskant.[60] Afgewaterd werd via de Hertogswetering, de Roode Wetering en de Hoefgraaf met Rompertwetering, met hulp van het gemaal Caners, het Hertogsgemaal en het gemaal Ploegmakers.[61]

Figuur 56. Roode Wetering en Hertogswetering (foto: RAAP, 16 februari 2024).

[59] De Bont 1993: 62
[60] Commissie Waterbeheersing Noord-Brabant 1957: 117
[61] Commissie Waterbeheersing Noord-Brabant 1957: 119

De ruilverkavelingswaterlopen in de westelijke polders maken deel uit van de tweefasige kartering, in de fase vóór 1957. De ruilverkavelingswaterlopen in de ruilverkavelingen Land van Megen en Land van Ravenstein, die pas ná 1959 resp. 1960 werden aangelegd, hebben we als separate legenda-eenheden opgenomen. De kartering daarvan, op basis van de plannen van wegen en waterlopen uit de collectie van het BHIC en een vergelijking met de huidige topografische kaart, heeft het karakter van een quickscan.

5.3 Landbouw en bosbouw

5.3.1 Eendenkooien

Een belangrijke en zichtbare vertegenwoordiger van de vroegere jacht zijn de eendenkooien, waar eenden konden worden ingevangen. Deze lagen in het natste deel van de gemeente, in het zuidwesten. Enkele kooien bestaan nog altijd, enkele bestaan fysiek nog maar worden niet meer gebruikt, en een nog groter aantal is gedempt en nu als regulier agrarisch cultuurland in gebruik. Een groot deel ervan dateert al uit het derde kwart van de 17e eeuw of eerder, zo is uit kaartstudie duidelijk geworden.

5.3.2 Ruilverkavelingen

Op het grondgebied van de gemeente Oss zijn meerdere ruilverkavelingen uitgevoerd, in de eerste plaats om het landbouwkundig gebruik te optimaliseren. Specifieke doelen van vroege ruilverkavelingen waren [62]:

- Door onderlinge ruil samenvoegen van verspreid liggende percelen tot een of meer grotere;
- Deze percelen een zo goed mogelijke vorm;
- Zorgen voor goede wegen, zodanig, dat alle percelen aan een openbare weg komen te liggen;
- Verbetering van de afwatering door het graven van nieuwe waterleidingen of het verbeteren van bestaande;
- Verbetering van de watervoorziening door inlaten van water of het op hoger peil houden van water door stuwen, overlaten, enz.;
- De bouw of het verplaatsen van boerderijen, liefst zodanig, dat alle er bijbehorende grond rond of achter deze boerderijen komt te liggen;
- Aanleg van electrisch licht, waterleiding en andere z.g. utiliteitswerken;
- Door het aanbrengen van beplanting het landschap aantrekkelijker maken.

We lopen ze in chronologische volgorde langs. In algemene zin moet hierbij opgemerkt worden dat de landschapsplannen die voor de ruilverkavelingen door Staatsbosbeheer zijn opgesteld en vooral in de oudere ruilverkavelingen zijn uitgerold, de openheid van de kom als uitgangspunt hebben gebruikt. Beplanting langs wegen komt vooral in het zuiden tegen het dekzandgebied en noorden richting de oeverwallen voor, terwijl het natste deel van de kom bewust open is gehouden.

[62] Hoofdafdeling Ruilverkaveling der Nederlandsche Heidemaatschappij z.j.

Geffen (1937)

De ruilverkaveling Geffen had betrekking op het lager gelegen deel van de gemeente Geffen, tussen de wetering in het noorden en de Bergstraat in het zuiden. Van deze ruilverkaveling is in de collectie van Wageningen Universiteit geen documentatie aangetroffen. Op basis van kaartbeelden van de latere ruilverkaveling Midden-Maasland weten we, dat in het kader van de ruilverkaveling Geffen een orthogonale wegenstructuur van Vreestraat, Rietkampsestraat, De Gement e.o. met bijbehorende verkavelings- en ontwateringsstructuur is aangelegd. Deze wegen zijn met bomenrijen beplant. Vooral in het zuiden zijn enkele ruilverkavelingsboerderijen gebouwd.

Lithoyen (1938)

De ruilverkaveling Lithoyen had betrekking op de komgebieden ten zuiden van Lithoyen. In het zuiden grensde de ruilverkaveling aan de ruilverkaveling Geffen; beide hadden de Hertogswetering als grens. In het gebied werden een nieuwe verkaveling en wegenstructuur uitgerold. In het noordelijke, drogere deel van de kom werden de wegen van bomenrijen voorzien, in het zuidelijke nattere deel niet. De nieuwe ruilverkavelingsboerderijen werden ook in het noordelijke deel van het ruilverkavelingsgebied gebouwd. Van deze ruilverkaveling zijn in de collectie van de Wageningen Universiteit geen plannen bewaard gebleven; we beschikken alleen over een onderzoek naar de rentabiliteit van de ruilverkaveling, achteraf uitgevoerd. De grootste verbetering, nog meer dan die van de ligging van de percelen, werd gezien in de verbetering van het wegennet. Dat werd door alle gebruikers geconstateerd. Nieuw aangelegd werden de Nieuwe Steeg (met klinkerbestrating; de huidige Weisestraat) en een asfaltweg als verbinding met de polder Lith en Huizenbeemd, de stad Oss en het dorp Nistelrode. De Tiendweg en de Polderdijk werden gehandhaafd. Drie dwarswegen werden van een puinverharding voorzien. Alle percelen lagen nu direct aan een weg. Andere verbeteringen waren die van de perceelsvorm, die van de ontwateringstoestand, opheffing van het recht van overpad, en verbetering van het welvaartspeil in de gemeenschap.[63]

Huizenbeemd (1940)

De ruilverkaveling Huizenbeemd sluit aan op de ruilverkaveling Geffen, die westelijk ervan ligt. In het kader van deze ruilverkaveling zijn enkele nieuwe wegen aangelegd, die vanuit het opgestelde landschapsplan van bomenrijen voorzien zijn. De belangrijkste structuur is de Mikkeldonkweg-Frankenbeemdweg, die zich om de huidige kern van Oss buigt. Vooral langs deze weg, maar ook wel zuidelijker richting de ruilverkaveling Geffen, zijn ruilverkavelingsboerderijen gebouwd. Ook in het gebied De Kampen, ten westen van de John F. Kennedybaan, is een nieuwe wegenstructuur toegevoegd ter ontsluiting van de percelen. Boerderijen werden daar pas later gebouwd. Behalve een bodemkartering is van deze ruilverkaveling geen schriftelijke documentatie in de collectie van de Wageningen Universiteit aangetroffen. Wel beschikken we over het landschapsplan. Dat hield in dat men bewust géén beplanting wilde toevoegen en alleen boom- en struikbeplanting langs de Brandstraat, de Voorburcht, de Mettegeupelstraat en de Macharenseweg handhaafde. Die toen gehandhaafde beplanting is deels nu nog steeds aanwezig. Uiteindelijk heeft men toch vóór 1956, in afwijking van het landschapsplan, langs de Mikkeldonkweg en de Frankenbeemdweg een eenzijdige bomenrij aangeplant.[64]

[63] Cultuurtechnische Dienst 1949
[64] Topografische Kaart, 1956

Het Laag Hemaal en Lith (1943)

De ruilverkaveling Het Laag Hemaal en Lith ligt direct westelijk van de ruilverkaveling Lithoyen en beslaat het komgebied ten zuiden van Maren, Maren-Kessel, Kessel en Lith. Naast een nieuwe orthogonale ontsluiting en verkaveling koos men hier voor een beplanting van het drogere noordelijke deel en het openhouden van het zuidelijke, nattere deel. De gekozen boomsoorten voor de boombeplanting waren soorten van de nattere gronden, zoals populier, es/knotes, schietwilg en knotwilg. Zowel de wegenstructuur, de verkaveling als veel van de beplanting is nog altijd aanwezig. In dat gebied waar ook voor bomenrijen langs de wegen werd gekozen, werden verspreid langs de wegen nieuwe boerderijen toegevoegd. Het zuidelijke gebied, waar ook de eendenkooien gehandhaafd bleven, bleef verder van bebouwing en beplanting verschoond. In cultuurhistorisch-landschappelijk opzicht was hier sprake van een uiterst zorgvuldig ontworpen plan met een hoge landschappelijke kwaliteit. Van deze ruilverkaveling is het landschapsplan van Staatsbosbeheer in de collectie van Wageningen Universiteit bewaard gebleven.

Land van Megen (1953)

De ruilverkaveling Land van Megen betrof het komgebied en de oeverwallen rond Haren, Megen, Macharen, Oijen en Teeffelen. In tegenstelling tot de hiervoor genoemde ruilverkavelingen werd hier dus het onregelmatig verkavelde komgebied ten noordoosten van Oss onder handen genomen. Net als in die ruilverkavelingen werden ook hier het wegennet en de verkaveling zodanig gerationaliseerd, dat alle percelen bereikbaar werden. Bij die rationalisering van de verkaveling hoorde ook de verbetering van de ontwateringstoestand. In lijn met de landschapsplannen van de eerdere ruilverkavelingen werd ook hier de beplanting met bomenrijen geconcentreerd langs de randen van de oeverwallen, op de rivierduinen en in het zuiden van het ruilverkavelingsgebied, ten westen van Gement. Een belangrijk onderdeel van de verbeterde ontsluiting van het gebied was de aanleg van de Beatrixweg-Dorpenweg met haaks daarop de John F. Kennedybaan, die bij Lithoijen op de verbeterde dijk aansloten.

Nieuwe boerderijen werden gebouwd aan de binnenranden van de oeverwallen en op hoger gelegen gronden langs wegen die oeverwal en zandgebied met elkaar verbonden, vooral de Hoogoordstraat. Of deze boerderijen bewust in het kader van de ruilverkaveling werden gepland is niet helemaal duidelijk. Het landschapsplan van deze ruilverkaveling is bewaard gebleven, en bevindt zich in de collectie van Wageningen Universiteit. Hieruit is op te maken dat de ruilverkavelingsbeplanting op verschillende plekken een aanvulling op bestaande beplanting was. Naast inlandse eik werden populier, es, linde, knotwilg en wilg aangeplant, evenals diverse soorten struikbeplanting. Veel van deze beplantingsstructuren zijn in het gebied nog steeds aanwezig, terwijl het bewust leeggelaten komgebied nog steeds open is. Binnen deze ruilverkaveling werd de nieuwe hoofdwegenstructuur, de John F. Kennedybaan en de Beatrixweg-Dorpenweg, zonder beplanting gelaten. De weg liep immers grotendeels door de kom. In het zuiden is het bedrijventerrein van de gemeente Oss later deels dit ruilverkavelingsgebied ‘ingegroeid’.

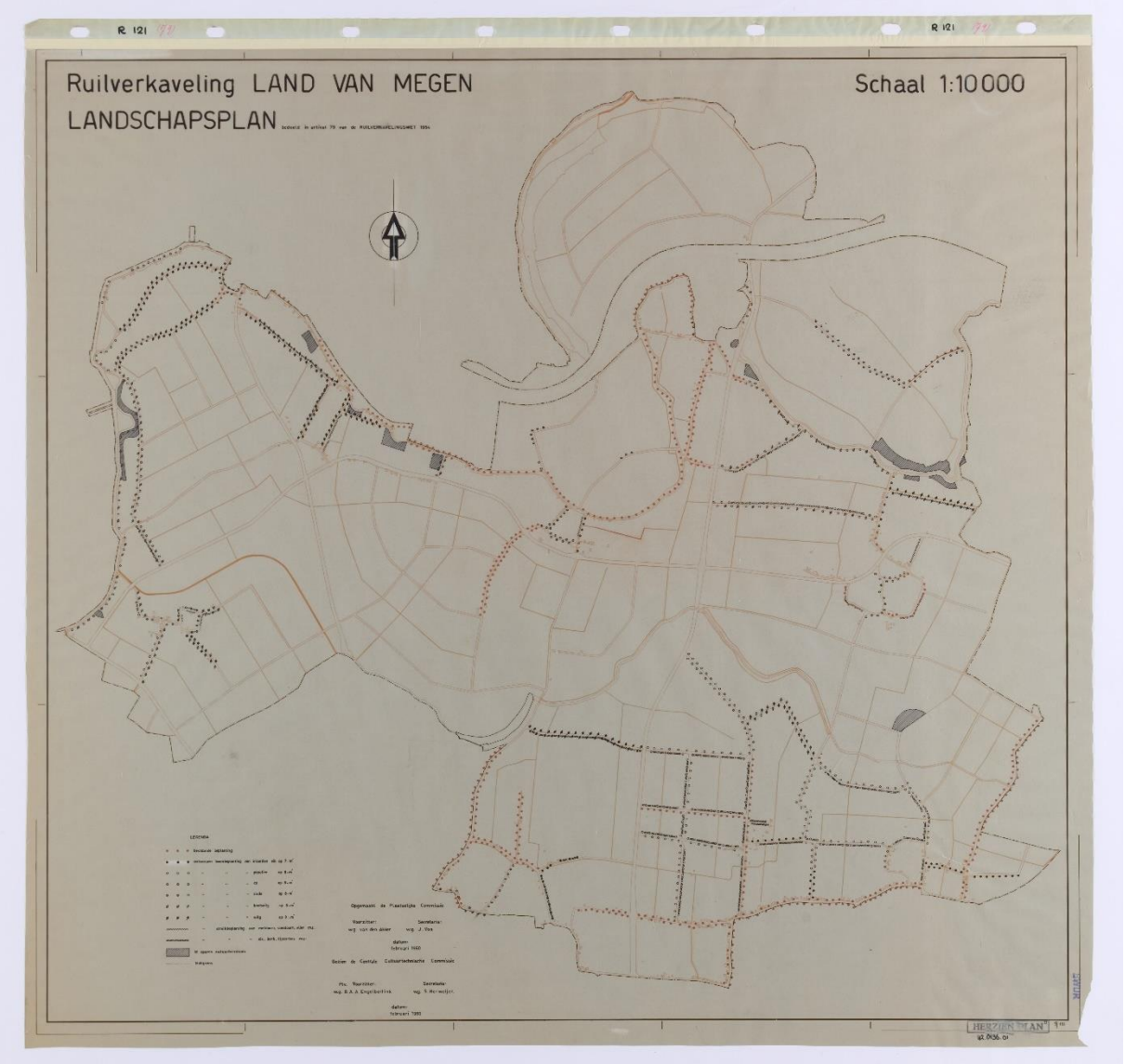

Figuur 57. Landschapsplan van de ruilverkaveling Land van Megen (bron: Wageningen UR).

Land van Ravenstein (1957)

Het oostelijke deel van de gemeente Oss werd landbouwkundig verbeterd binnen de ruilverkaveling Land van Ravenstein. Het geïsoleerd gelegen Keent werd hierin ook meegenomen. Ook hier werden de wegenstructuur en de verkaveling, en daarmee ook de ontwatering, aangepakt. Een belangrijk aspect was ook de verharding van de wegen, inclusief de landbouwwegen die elk perceel moesten ontsluiten. Hiervoor werd asfalt-beton gebruikt.[65]

De versnippering van de eigendommen was hier, net als elders, erg groot. Net als bij de ruilverkaveling Land van Megen werd het gebied niet volledig orthogonaal ingedeeld, maar was het een rationalisering van de onregelmatige landschapsstructuur zoals die er op dat moment lag. Daarnaast werd het

[65] Penris 1988: 49

landschap verfraaid door nieuwe bomenrijen en singels toe te voegen. Daarbij werd het kleine deel van het ruilverkavelingsgebied dat als ‘open komgebied’ te kenmerken was, vrij van beplanting gelaten. De opvallendste nieuwe ontsluiting met tweezijdige bomenrijen was de Dorpenweg, in het verlengde van wat er ook in de ruilverkaveling Land van Megen was aangelegd. De Dorpenweg tot aan Ravenstein was onderdeel van het plan. Alleen plaatselijk werden daarlangs bomenrijen aangelegd. Interessant daarbij is dat het gedeelte van de Dorpenweg ten zuiden van Ravenstein wél al in het landschapsplan uit 1968 aanwezig was, maar later dan de rest daadwerkelijk is uitgevoerd. Het westelijke deel van de Dorpenweg was vóór 1967 voltooid, het deel tussen Ravenstein en Grave pas vóór 1978. Vanwege het verloop over de oeverwal werden voor dit laatste tracédeel wel bomenrijen ingetekend en ook aangeplant. Alleen waar de A50 de weg kruiste, werden deze niet aangeplant. Het landschapsplan, waarin de A50 nog niet was opgenomen en waarvan in 1969 nog geen definitief tracé bekend was [66], had nog in een doorgaande bomenrij voorzien. Van een kavelgrensbeplanting die in het ruilverkavelingsplan was gewenst, kwam niets terecht. Omdat de erfbeplanting een financieel voordeel opleverde, kwam dat beter van de grond.[67]

Vooral in de kom ten westen van de spoorlijn werden nieuwe boerderijen gesticht, in de zone het dichtst bij de oeverwallen. Ten oosten van de spoorlijn was dat op korte termijn niet haalbaar, werd aanvankelijk nog gedacht. Daar vinden we echter toch enkele boerderijen die in het kader van de ruilverkaveling gebouwd zijn.[68] In totaal moeten er achttien boerderijen in het kader van deze ruilverkaveling zijn gebouwd, maar de exacte locaties daarvan zijn (nog) niet bekend.[69] Net als in andere landschapsplannen zijn waardevolle natuur- en landschapsterreinen gespaard, zoals enkele grienden bij Demen en Dieden.[70]

[66] Penris 1988: 46
[67] Penris 1988: 42-44
[68] Centrale Cultuurtechnische Commissie 1956
[69] Penris 1988: 42-44, 52
[70] Penris 1988: 56

Figuur 58. Landschapsplan van de ruilverkaveling Land van Ravenstein (bron: Wageningen UR).

Midden-Maasland (1974)

De ruilverkaveling Midden-Maasland viel buiten de scope van het onderzoek. Toch is het zinvol om hierover iets op te nemen, al was het maar omdat deze ruilverkaveling een groot deel van de huidige gemeente Oss besloeg. De indruk bestaat dat deze ruilverkaveling voor wat betreft de lagere delen van de gemeente vooral gericht was op de verbetering wat al in de vorige ruilverkavelingen was aangelegd. Zo bestond het toe te voegen groen daar hoofdzakelijk uit beplanting die kruispunten in de kommen extra moest accentueren. Deze beplanting is deels nog aanwezig, zoals de knotwilgen rond de kruising van Gortenweg en Marenseweg. Andere zaken zijn alweer verdwenen, zoals de beplanting rond de eendenkooi oostelijk van de Kesselseweg. Veel meer impact had deze ruilverkaveling op het landschap ten zuiden van Heesch, in de huidige gemeente Bernheze. Inmiddels maakte ook openluchtrecreatie deel uit van de doelen van de ruilverkaveling.

Reek (1983)

De ruilverkaveling Reek viel buiten de scope van het onderzoek. Slechts een klein deel van de gemeente Oss lag binnen dit ruilverkavelingsgebied, in de Scheenen, ten noordwesten van het dorp Reek. De verkaveling en ontwatering werden hier rationeler.

Lage Maaskant (1996)

De ruilverkaveling Lage Maaskant viel buiten de scope van het onderzoek. Het betrof hier het gebied dat min of meer vergelijkbaar was met dat van de ruilverkaveling Land van Megen. Onderdeel van dit plan was het toevoegen van nieuw groen en het openhouden van de centralere delen van het komgebied.

Algemene ontwikkelingen als gevolg van de jongere ruilverkavelingen

Zonder specifiek te kunnen ingaan op wat elke jonge ruilverkaveling voor het landschap heeft betekend, is één conclusie op basis van kaartstudie makkelijk te trekken: het aantal agrarische bedrijven in de vanouds open, lege komgebieden is sterk gegroeid. Terwijl er in de ontwerpen van de vroegste ruilverkavelingen zeer duidelijk rekening gehouden is met openheid in de kern en geslotener randen, met daar dan ook de bedrijven, is dat door deze jongere uitbreiding deels teniet gedaan. De sterke landschapsontwerpen van de vroege ruilverkavelingen, die in grote lijnen ook zijn uitgevoerd, zijn daardoor in het terrein niet meer zo herkenbaar als ze ooit waren.

5.3.3 Verkaveling

In de beschrijvingen van de landschappen wordt steeds kort op de verkaveling van landschapstypen ingegaan. Door ruilverkavelingen en organische landschapsveranderingen zijn veel van die historische patronen in de laatste eeuw verdwenen. Plaatselijk zijn er echter nog relicten van de verkaveling aanwezig, zoals die in 1832, volgens het kadastraal minuutplan, al was. Deze zijn op de waardenkaart afgebeeld. De kavelgrenzen bevinden zich verspreid over de gemeente, met een sterke concentratie op de oeverwallen en de kampenlandschappen, die gebieden, die in de laatste eeuw het minst grootschalig op de kop gegaan zijn.

5.3.4 Bosbouw en groen

Naast de ruimtelijke relicten van bosbouw, zoals de bospadenstructuur en het plantgoed binnen de bosvakken, maken ook de brandtorens onderdeel uit van het erfgoed van landbouw en bosbouw. Eén brandtoren is zelfs bewaard gebleven. Ze werden hoog in het landschap geplaatst, bijvoorbeeld op een stuifduin, om een brand vroegtijdig te kunnen ontdekken.

Tevens opgenomen zijn alle bomenrijen, bossen etc. die geen onderdeel uitmaken van een wegbeplanting. Ook het stuifduin in het bos bij Herpen is opgenomen, onderdeel van het grotere verhaal van de exploitatiegeschiedeni9s van de heide. Hier ligt ook een klein perceel overstoven bouwland. In het rivierenlandschap gaat het om verspreid gelegen kleinere bosjes.

5.4 Begraven

Zo lang als de mens in het landschap rondloopt, heeft hij ook rituelen en manieren om de doden ter aarde te bestellen. In sommige perioden van de geschiedenis werden crematieresten begraven, in andere ging het om begraving van stoffelijke overschotten. De cultuurhistorische waardenkaart gaat

primair over erfgoed uit de periode vanaf de middeleeuwen. De grafheuvels van Zevenbergen staan op de archeologische waarden- en verwachtingskaart.

De oudste nog bestaande en/of herkenbare begraafplaatsen zijn de middeleeuwse begraafplaatsen rond of naast de oudste kerken. Een groter deel daarvan is verdwenen nadat in 1829 het begraven binnen de bebouwde kom in de meeste gevallen verboden werd. In een enkel geval is ook de kerk zelf verdwenen, zoals bij Lithoijen. Ook later werden de oude kerkhoven nog wel gesloten, zoals in 1953 in Maren en Kessel. Uit dat kerkhof bij Lithoijen later een drenkelingenkerkhof. Protestantse kerkgemeenschappen hadden soms een eigen begraafplaats.

Figuur 59. De joodse begraafplaats in Geffen (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Naast christenen beschikten ook joden al vroeg over eigen begraafplaatsen. De vermoedelijk oudste joodse begraafplaats van Noord-Brabant lag onder Geffen, maar hoorde toe aan de gemeenschap van Oss. Al vóór 1693 bestond deze begraafplaats. Deze werd gebruikt tot 1909; al in 1888 was aan de Heescheweg bij Oss een nieuwe joodse begraafplaats aangelegd.[71] Oss had een belangrijke joodse gemeenschap, waarvan Simon van den Bergh wellicht wel de bekendste vertegenwoordiger is. Veel joodse families waren in de 19e eeuw actief in de levensmiddelenindustrie.

[71] https://jck.nl/joodse-gemeenten/oss

Bij latere kerken, vooral de rooms-katholieke, werden nieuwe, eigen begraafplaatsen aangelegd. Daarnaast waren gemeenten vanaf 1869 verplicht over een eigen algemene begraafplaats te beschikken. Gemeenten die die nog niet kenden of nog geen afspraak met een buurgemeente hadden, werden genoodzaakt er één aan te leggen of desnoods een stukje van een kerkelijke begraafplaats aan te kopen. Zo kochten Lith en Lithoijen kort daarna een deel van een voormalig kerkhof aan de dijk om te dienen gezamenlijke algemene begraafplaats, en Lithoijen en Oijen een algemene begraafplaats die in 1961 gesloten werd verklaard.[72] In 1957 beschikte de gemeente Alem, Maren en Kessel nog over een openbare begraafplaats van bijna 14 are groot. Die zou in de vroege 20e eeuw zijn aangelegd, en er werd sporadisch op begraven.[73] Waar deze lag en of dat op het grondgebied van de huidige gemeente Oss, of toch in de buurt van Alem was, is niet bekend.[74]

Figuur 60. Tot 1961 de algemene begraafplaats van Lith en Lithoijen, nu een omheind weilandje (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Met de toenemende secularisatie in de 20e eeuw kregen deze algemene begraafplaatsen een steeds nadrukkelijkere rol. Daardoor werden vooral deze algemene begraafplaatsen in die periode sterk vergroot of nieuw aangelegd. Voorbeelden zijn de gemeentelijke begraafplaats van Berghem (vóór 1956) en de algemene begraafplaats Hoogen Heuvel aan de zuidrand van Oss (vóór 1967). Daarnaast

[72] Brabants Historisch Informatiecentrum, 7317 Gemeentebestuur Lith, inventarisnummer 454
[73] Brabants Historisch Informatiecentrum, 7314 Gemeentebestuur Alem c.a., inventarisnummer 624
[74] De gemeente was eigenaar van de gereformeerde kerk in Alem en het kerkhof daarachter. Dat kerkhof wordt echter vanaf 1939 als 'erf' omschreven, dus het is niet aannemelijk dat dat de algemene begraafplaats was. Ook was de gemeente al voor de oorlog eigenaar van het kerkhof van Maren (C 856), maar dat zal niet de besproken algemene begraafplaats zijn geweest.

waren er bijzondere begraafplaatsen, zoals de kloosterbegraafplaats van het klooster Jerusalem in Lithoijen.[75] Deze zijn doorgaans zo klein dat aanvullend detailonderzoek noodzakelijk is om ze in kaart te kunnen brengen. In Megen is hij bijvoorbeeld wel bekend. Deze kleine begraafplaatsen zijn dus niet altijd op de cultuurhistorische waardenkaart opgenomen.

5.5 Industrie en ambacht

Onder het thema ‘industrie en ambacht’ hebben we zowel oude windmolenlocaties, meestal in of nabij de oude dorps- en stadskernen, als de wat recentere fabrieksterreinen opgenomen. Die bedrijvigheid was in Oss vooral gerelateerd aan de spoorlijn, van waaruit afsplitsingen naar de verschillende fabrieken liepen. De oudste bedrijventerreinen lagen zowel ten noorden van de spoorlijn, rond om de oudste stadskern, als ten zuiden ervan als begin van het latere bedrijventerrein Moleneind. De aard van de industrie was divers, maar een belangrijke sector was de levensmiddelenindustrie (zie § 3.6). Ook leerlooierijen, houtbewerkingsbedrijven en cementfabrieken kwamen voor, ook in de kleinere stadjes, zoals Ravenstein. In de dorpen kwam de industrialisering, behalve dus die van de molens, veel later op. De eerste fabriekjes waren vooral de zuivelfabrieken, zoals die aan de Hertog Janstraat in Lith. Vooral de kleinere dorpen kwamen echter de fase van de molens nooit voorbij, en bleven in hoofdzaak agrarisch. Ondanks de soms ruime uiterwaarden was er van een uitgebreide steenindustrie in de gemeente Oss nooit sprake. Dat had er mogelijk mee te maken dat de klei hier vrij zandig was. Economisch was alleen veel vettere klei interessant. Vóór 1967 werd in Maren-Kessel een steenfabriek gebouwd, die vermoedelijk direct naast de fabriek haar grondstof won. Alhoewel deze buiten de onderzoeksperiode valt, hebben we het terrein vanwege zijn lokale betekenis toch op kaart opgenomen.

5.6 Delfstoffenwinning

Van een grootschalige grondstoffenindustrie was hier tot ver in de 20e eeuw geen sprake. De eerste steenfabriek verscheen pas na de Tweede Wereldoorlog.[76] Zand- en kleiwinning kwam er wel voor, maar was vooral van lokale aard. Zo vinden we tussen Maren-Kessel en Kessel nog enkele kleinere putten, net als tussen Oijen en Macharen. Pas veel later kwam de grootschalige zandwinning aan de orde, waar De Lithse Ham zijn bestaan aan dankt. Die zandwinning valt echter buiten de scope van het onderzoek.

5.7 Oorlog en defensie

5.7.1 Late middeleeuwen

De gemeente Oss is rijk aan erfgoed van oorlog en defensie uit meerdere historische perioden. De oudste, laatmiddeleeuwse relicten zijn de grotendeels verdwenen kasteelterreinen, versterkte huizen en de landweren.[77] Daarnaast maken ook de middeleeuwse versterkingen van de drie steden Megen, Oss en Ravenstein deel uit van dit onderdeel. Enkele kasteelterreinen zijn bovengronds nog

[75] Brabants Historisch Informatiecentrum, 7317 Gemeentebestuur Lith, inventarisnummer 452
[76] Vermoedelijk was dat de steenfabriek in Maren-Kessel, die vanaf 1967 op topografische kaarten afgebeeld is, en buiten onze onderzoeksperiode valt.
[77] Jansen & Van Ginkel 2019: 186

herkenbaar, zoals aan bijgebouwen of deels bewaard gebleven grachten. Kasteel Oijen is daarvan een goed voorbeeld.

Figuur 61. Het kasteel van Oijen (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Het landweersysteem van Oss en Berghem is een uitgebreid systeem geweest, dat ook verbonden was met dat bij Nistelrode. Landweren waren bedoeld om vreemde troepen of bendes buiten de deur te houden. Ze werden in Nederland op grote schaal aangelegd, onder meer langs territoriale grenzen en rond steden. Bij archeologisch onderzoek zijn de landweren bij Oss ook enkele malen aangetroffen. Van niet alle onderdelen is de ligging exact bekend. Een heel enkel deel is nog bewaard gebleven, zoals aan de Hoogheuvelstraat in Oss.

Waar Oss na de late middeleeuwen zijn militaire functie verloor, bleef dat in Megen en Ravenstein bestaan. De vestingen werden in de eeuwen erna steeds weer aangepast aan de moderne eisen van de vestingbouw. We beperken ons hier tot het benoemen van die vestingwerken; de thematiek vraagt om een afzonderlijke detailstudie om e.e.a. uitgebreider in beeld te hebben. Bovendien zijn de bewaard gebleven vestingwerken deels al beschermd.

Figuur 62. De geconserveerde vesting Ravenstein in de jaren twintig of dertig (bron: NIMH).

5.7.2 Tachtigjarige Oorlog

Veel gevechten tijdens de Tachtigjarige Oorlog vonden rond de steden en in de nabijheid van grote rivieren plaats. In 1599 werd bij Heerewaarden tijdens het beleg van Zaltbommel een fort aangelegd in opdracht van Francesco de Mendoza. Rond Kessel en Lith lagen destijds Spaanse werken ten behoeve van het Beleg van Zaltbommel. In het kader van een belegering door prins Maurits in 1600 werden verdedigingswerken ten zuiden van de Maas aangelegd, rond Maren en Kessel. Hierbij werden bestaande kasteelterreinen gebruikt, maar ook nieuwe aangelegd. Aan het maaiveld zijn deze toevoegingen verdwenen, maar in de ondergrond zouden er nog resten van bewaard kunnen zijn gebleven.

Tijdens het Beleg van Grave in 1602 vielen de Staatsen de Spanjaarden in Grave aan. Ook in dat kader werden nieuwe werken in de vorm van een circumvallatielinie aangelegd, deels nog op het grondgebied van de gemeente Oss, bij Keent. Het merendeel ligt in de gemeenten Land van Cuijk en Heumen.

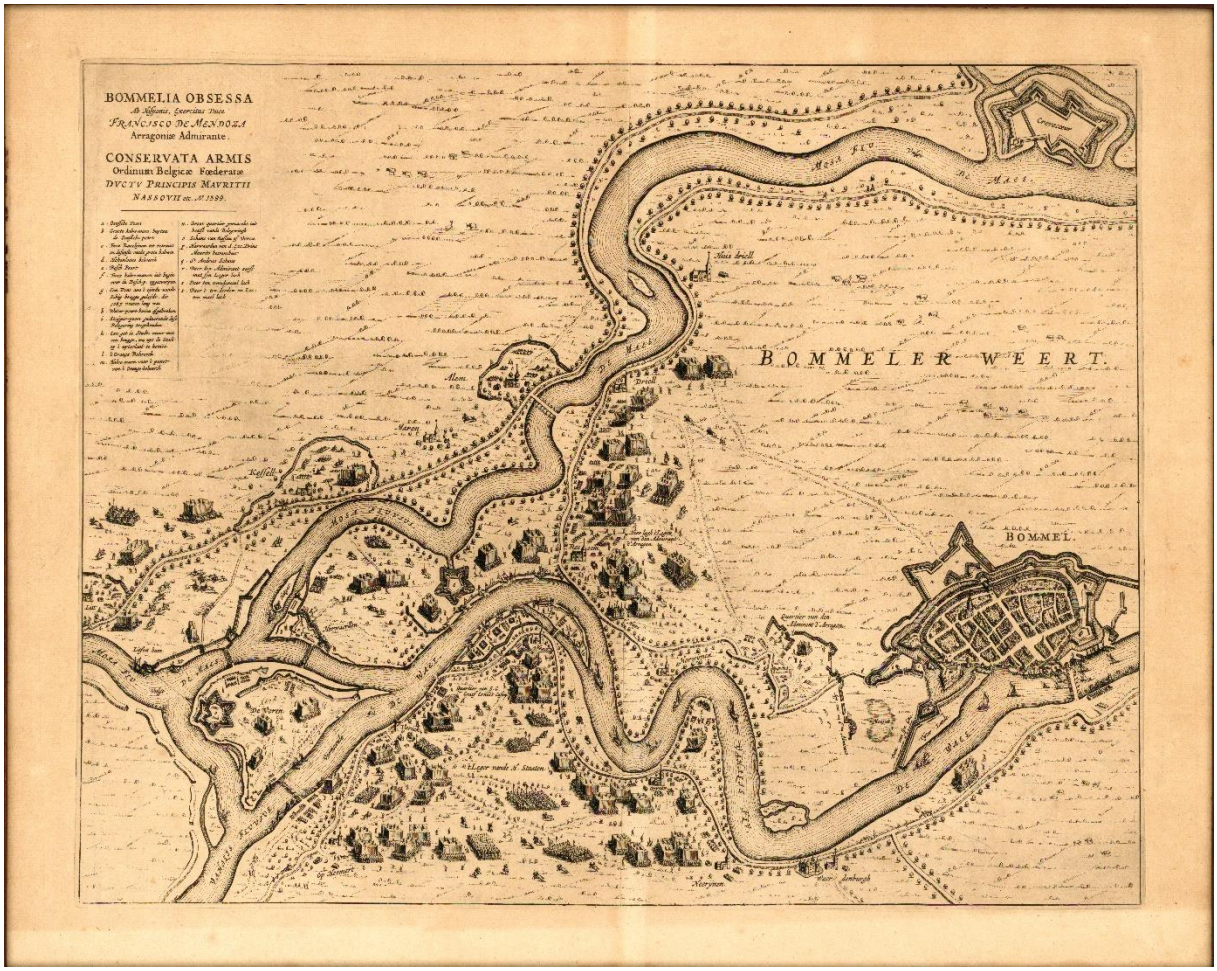

Figuur 63. Het Beleg van Zaltbommel, 1599. Links de verdedigingswerken rond Lith en Kessel (bron: Brabants Historisch Informatiecentrum, 8001 Kaartencollectie Waterschap De Maaskant en rechtsvoorgangers, inventarisnummer 50).

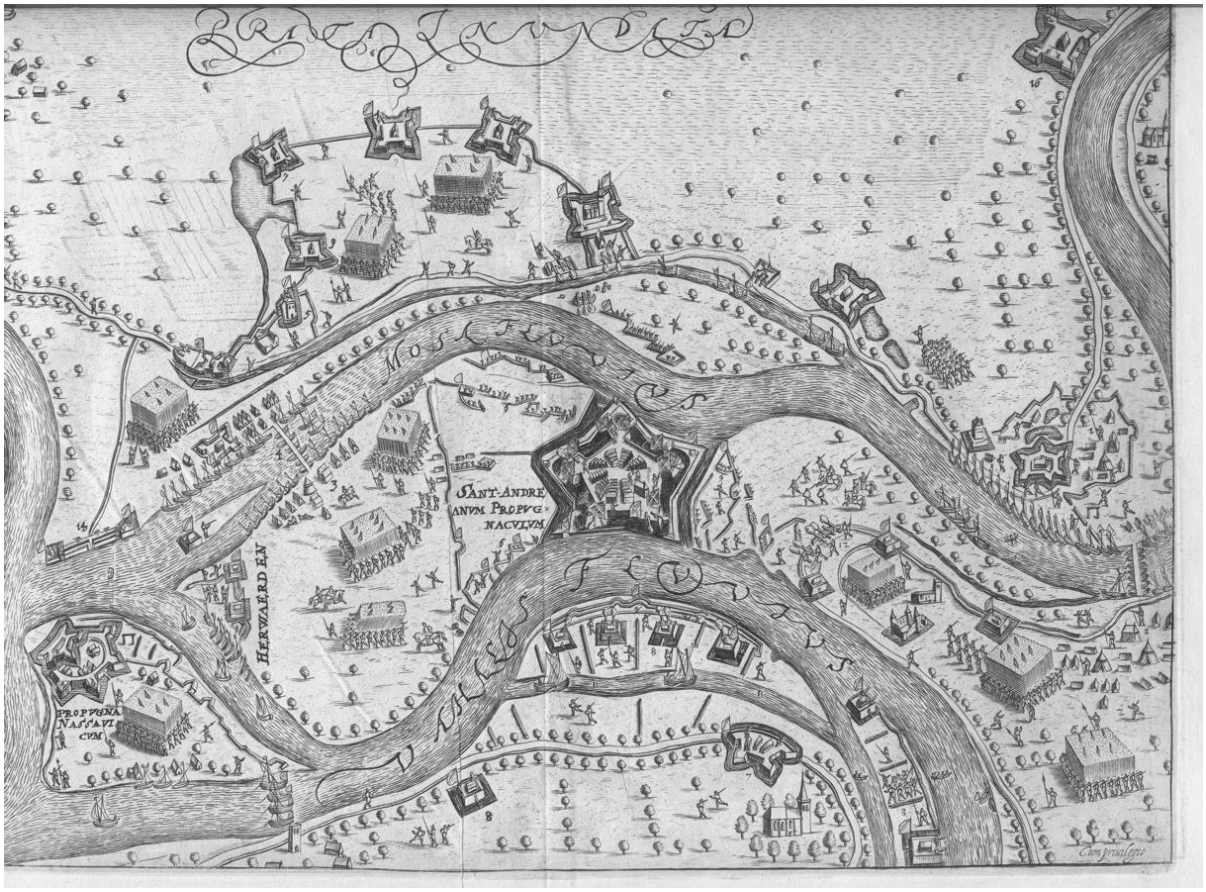

Figuur 64. Het beleg van Fort St. Andries, 1600. Bovenaan in het midden de verdedigingswerken rond Maren en Kessel (bron: Wikimedia Commons).

Figuur 65. De circumvallatielinie rond Grave. Geheel links enkele werken langs de meander van Keent (bron: Wikimedia Commons).

5.7.3 Zeventiende en achttiende eeuw

De oorlog met Frankrijk zorgde in 1672 voor een nieuwe impuls voor de bouw van verdedigingswerken. Aanvankelijk was de verdediging vooral op de Republiek gericht. Vanaf 1697 werd die ook vanuit het zuiden verdedigd, door een linie met de mogelijkheid tot inunderen langs de Maas aan te leggen. Hiervoor werd de in de praktijk al functionerende Bergse Maas gebruikt. Na de inval door de Fransen in 1795 verloor de linie aan betekenis. In de 19e eeuw werd hij nog nieuw leven ingeblazen, maar in 1874 viel met de Vestingwet het belang grotendeels weg en in 1952 werd de linie ook formeel opgeheven.

5.7.4 Lange negentiende eeuw

Uit een veel later tijd dateren een fort en twee lunetten bij Lithoijen. Deze werden in 1833 aangelegd als onderdeel van de Zuiderwaterlinie, om een invasie van Belgische of Franse troepen tegen te houden. De lunetten vormden voorposten van het fort. In 1886 werd hun status opgeheven, maar eerder waren ze al in verval.[78]

Niet alleen het leger werkte in de 19e en vroege 20e eeuw aan de verdediging van Nederland, vooral om revolutionaire pogingen tegen te gaan. Op verzoek van onder meer Koning Willem III werden vanaf het midden van de 19e eeuw tot 1940 talloze burgerweerbaarheidsverenigingen en burgerwachten

[78] https://www.zuiderwaterlinie.nl/11-vestingsteden/forten-in-nederland/fort-in-lithoijen

opgericht.[79] Een groot aantal van de toenmalige gemeenten had een eigen burgerweerbaarheidsvereniging of burgerwacht. Veel daarvan werden na de Eerste Wereldoorlog opgericht. Enkele daarvan beschikten over een eigen schietbaan. In Oss moet er vanaf oktober 1920 eentje op de Hazenakker aan de Heescheweg hebben gelegen [80]; de locatie is bekend en staat op de waardenkaart.[81] Ook de burgerwachten van Alem, Lithoijen, Oijen en Megen oefenden daar.[82] In hetzelfde jaar werd er een schietbaan voor de Burgerwacht en de Landstorm in Herpen aangelegd.[83] Deze lag binnen het latere huisjespark Herperduin. Het stuifduin werd als kogelvanger gebruikt, geschoten werd tussen twee deels nog bewaard gebleven wallen door in de richting van Heesch, dus naar het zuidwesten.[84] [85] Het complex in Herpen, bestaande uit een dubbele schietbaan, kende een ondergrondse betonnen waarnemingspost en sinds 1939 een stenen gebouwtje met afdak. Mogelijk zijn daarvan nog resten aanwezig.[86]

Figuur 66. Voor de bosrand ligt de (nu glooiende) kogelvanger van de Osse schietbaan (foto: RAAP, 16 februari 2024).

[79] Bouwmans 2022
[80] Kadastraal was het perceel als B 1381 bekend. De Gelderlander, 23 oktober 1920
[81] Het Huisgezin, 15 oktober 1920
[82] Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant, 9 november 1920; Het Huisgezin, 3 december 1920
[83] Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant, 18 mei 1920
[84] Het is enigszins onduidelijk. De hinderwetvergunning spreekt over 'Er wordt geschoten in de richting Heesch op een afstand van ten hoogste 100 m'. De heuvel die voor kogelvanger wordt uitgemaakt ligt hier juist niet in de richting van Heesch (in het westen), maar in zuidoostelijke richting. Werd er juist in westelijke richting geschoten, dan kan het stuifduin als natuurlijke kogelvanger gefunctioneerd hebben.
[85] Brabants Historisch Informatiecentrum, 7385, inventarisnummers 223 en 331.27
[86] Brabants Historisch Informatiecentrum, 7385, inventarisnummers 378

In november 1920 werd er een kring van burgerwachten opgericht, waarbij die van Oss, Lith, Lithoijen, Oijen, Alem, Megen, Nuland, Geffen, Heesch en Berghem aangesloten waren.[87] Op 26 juni 1921 waren er nationale schietwedstrijden met Heesch, Geffen, Nuland, Haren, Megen, Macharen, Oijen, Lithoijen en Lith als deelnemers [88], en nog in juli 1932 werden er Kringwedstrijden op de schietbaan van de Burgerwacht Oss gehouden, waarbij de burgerwachten van Macharen, Oss, Velp, Heesch en Alem meededen, soms met meerdere teams.[89]

Als ze niet al waren opgeheven, werden de schietbanen na de inval van de Duitsers in 1940 gesloten en de burgerwachten ontbonden. De schietbaan in Oss is nadien overbouwd, die van Herpen is dus nog herkenbaar. Of ook andere burgerwachten dan Oss en Herpen vóór de Tweede Wereldoorlog over eigen schietbanen beschikten, is niet duidelijk. De militaire baan in Ravensrtein dateerde uit 1920, moet op de stadswal moet hebben gelegen, was 20 meter lang en er met drieën tegelijk geschoten worden.[90] . Daarnaast kende de Ravensteinse schiet- en schermvereniging “Generaal Van der Heijden” sinds 1900 een eigen schietbaan in de kern van Ravenstein.[91]

De gemeente Heesch beschikte over een schietbaan, die in juli 1921 geopend werd.[92] Deze schietbaan lag niet op het deel van de gemeente Heesch dat later bij Oss gevoegd werd, maar ten zuidwesten van de kern.[93]

5.7.5 Tweede Wereldoorlog

Uit de Tweede Wereldoorlog zijn diverse relicten in de ondergrond te verwachten, zoals resten van loopgraven, stellingen, vliegtuigwrakken en dergelijke. Onder andere bij Herpen (Herperduin) is een loopgraaf uit de Tweede Wereldoorlog gereconstrueerd. Ten westen van Geffen zijn bij archeologisch onderzoek schuttersputjes aangetroffen. Een uitgebreide studie naar dergelijke resten is een tijdrovend geheel en is bij huidige inventarisatie niet meegenomen.

Wel bekend zijn twee voormalige vliegvelden uit de Tweede Wereldoorlog, bij Keent en bij Kessel. Ook zijn de plekken van mitrailleurkazematten bekend. Die stonden in relatie tot de spoorbrug bij Ravenstein. Enkele inslagkraters van een V zijn ook bekend, én nog intact. Ze liggen op de vroegere heide tussen Berghem en Herpen.

5.7.6 Koude Oorlog

Na de Tweede Wereldoorlog raakte de westerse wereld in conflict met één van haar geallieerde partners, de Sovjet-Unie. In het kader van dat conflict werden er vooral in de eerste decennia werken aangelegd om in geval van een Russische aanval te kunnen reageren. Onderdeel daarvan was een netwerk van luchtwachttorens, om het Nederlandse luchtruim te kunnen bewaken. Verantwoordelijk hiervoor was de Luchtbeschermingsdienst. Aan de Watertorenstraat staat nog altijd de Osse watertoren die als luchtwachttoren diende.

[87] Provinciale Noordbrabantsche en ’s Hertogenbossche Courant, 9 november 1920
[88] Het Huisgezin, 24 juni 1921
[89] De Gelderlander, 5 augustus 1932
[90] Brabants Historisch Informatie Centrum, 7389 Gemeentebestuur Ravenstein, inventarisnummer 284
[91] Brabants Historisch Informatie Centrum, 7389 Gemeentebestuur Ravenstein, inventarisnummer 432.27
[92] De Gelderlander, 16 juli 1921
[93] Brabants Historisch Informatie Centrum, 7502 Collectie Heesch, inventarisnummer 36

Figuur 67. De watertoren van Oss, tevens luchtwachttoren (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Daarnaast beschikte het gemeentelijk sportpark in Oss vanaf november 1953 over een eigen kokerschietbaan onder de tribune. Hier kon met mitrailleurs, stenguns, geweren en revolvers worden geoefend.[94]

5.8 Bestuur en recht

5.8.1 Inleiding

De gemeente Oss heeft een rijke bestuurlijke geschiedenis, die ver vóór 1795 begint. In hoofdstuk 3 hebben we daarover al iets gezegd. Het voert hier te ver die volledig uit de doeken te doen. Relevant is dat het westelijke deel van de gemeente inclusief Oss zelf vóór de Franse Tijd (1795-1813) onderdeel was van de Generaliteitslanden en daarmee de facto door de Republiek werd bestuurd, het oostelijke gedeelte met Megen en Ravenstein was dat niet.[95] Daardoor golden daar niet de religieuze beperkingen uit de Republiek en mocht het rooms-katholieke geloof vrij beleden worden. De vele kloosters in dat gebied zijn daarvan nog een uitvloeisel. Tegelijk hadden veel lagere overheden, deel

[94] Het Huisgezin, 12 november 1953; Het Parool, 23 november 1953
[95] Keent was Gelders en viel hier niet onder.

van de Republiek of niet, de hoge jurisdictie. Dat betekende dat zij onder meer de doodstraf mochten opleggen. Op tal van plekken stonden galgen om die te voltrekken. Van Asseldonk heeft de bestuurlijke geschiedenis van de Maaskant in detail beschreven.[96]

5.8.2 Gemeentelijke (her)indelingen

Een mozaïek van gemeenten

Na de Franse Tijd werden de vele vormen van bestuur omgezet in één nieuw 'model': dat van gemeenten. De historische gemeentegrenzen hebben we aan de hand van de kadastrale minuutplans op de waardenkaart opgenomen. Toenmalige gemeenten die geheel of grotendeels binnen de huidige gemeente Oss lagen zijn 1) Alem, Maren en Kessel; 2) Lith; 3) Lithoijen; 4) Teeffelen; 5) Oijen; 6) Megen, Haren en Macharen; 7) Dieden, Demen en Langel; 8) Ravenstein; 9) Huisseling en Neerloon; 10) Balgoij en Keent; 11) Herpen; 12) Berghem; 13) Oss; 14) Geffen. Door grenscorrecties zijn bovendien randen van andere gemeenten bij de huidige gemeente gekomen, zoals Heesch in het zuiden en Schaijk in het zuidoosten. De fusiegeschiedenis van Oss is dus ingewikkeld, en naast de vele fusies zijn er ook grenscorrecties geweest. Ter vereenvoudiging laten we die laatste buiten beschouwing.

Opschaling in de Franse Tijd

In en direct na de Franse Tijd werd een groot aantal kleine gemeenten gesticht. Die werden kort daarna alweer samengevoegd. Dat geldt bijvoorbeeld voor Megen enerzijds en Haren en Macharen anderzijds (1820), voor de vroegere gemeenten Alem, Maren en Kessel (1819) en voor de gemeente Dieden en gemeente Demen en Langel (1810).

Fusies in het Interbellum

Een volgende golf van gemeentelijke fusies volgde tussen de beide wereldoorlogen. In 1923 vond een fusie plaats van de gemeente Ravenstein, de gemeente Deursen en Dennenburg, de gemeente Dieden, Demen en Langel en de gemeente Huisseling en Neerloon, tot de nieuwe gemeente Ravenstein. In 1958 kwam Keent bij de gemeente Ravenstein, nadat de oude gemeente Balgoij en Keent opgeheven was.

In 1939 werden de gemeente Lith, de gemeente Lithoijen en de gemeente Oijen en Teeffelen samengevoegd tot de nieuwe gemeente Lith. In 1958 kreeg die gemeente er de dorpen Maren en Kessel bij, na de opheffing van de vroegere gemeente Alem, Maren en Kessel die door de nieuwe Maas in twee delen was gesplitst.

Van grenscorrecties naar grootschalige fusies

In de periode na de Tweede Wereldoorlog werden herhaaldelijk kleine grenscorrecties ten gunste van de gemeente Oss uitgevoerd.[97]

Het duurde echter tot de jaren negentig voordat er een gemeentelijke herindeling plaatsvond. Op 1 januari 1994 werden de gemeente Oss, de gemeente Megen, Haren en Macharen en de gemeente Berghem samengevoegd tot de gemeente Oss. In 2003 werd die gemeente samengevoegd met de

[96] Van Asseldonk 2003: 187
[97] http://leenderskahw.nl/gemhist/GH0828.HTM

gemeente Ravenstein, en in 2011 gaf de gemeente Lith haar zelfstandigheid ten gunste van een fusie op. In 2015 werd de gemeente Maasdonk gesplitst, waarbij Geffen aan Oss toekwam, en Vinkel en Nuland naar 's-Hertogenbosch gingen.

Gemeentehuizen

Als centra van de voornoemde gemeenten dienden gemeentehuizen, waarvan we de ligging ook op de kaart hebben opgenomen.

Figuur 68. Voormalig gemeentehuis in Megen (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

5.9 Landgoederen en buitenplaatsen

De gemeente Oss kende een groot aantal kastelen, maar geen enkele daarvan groeide uit tot een landgoed of buitenplaats in de zin dat er sprake was van een uitgebreide tuin- of parkaanleg. Dat had vooral te maken met een ontbrekend economisch centrum in de directe nabijheid tussen de 17e en 19e eeuw. Een beperkte mate van buitenplaatsontwikkeling vond plaats op Elzenburg ten noordoosten van Oss, dat we dan ook als landgoed hebben aangemerkt. De aanleg is volledig verdwenen. Zoals al eerder opgemerkt lag er aan de Koepelweg aan de rand van 19e-eeuwse heidebebossingen een jachtlandgoed met koepel, waar de jager en zijn gevolg korte tijd konden verblijven. Verantwoordelijk voor de aanleg was notaris Simon Petrus Bijvoet (1800-1867) uit Berghem. Hij liet de heide rond 1853 ontginnen.[98] Ook van deze aanleg resteert niets meer. Als buitenplaatsstructuur is verder het verdwenen sterrenbos van Kasteel Oijen opgenomen.

Figuur 69. Simon Petrus Bijvoet, opdrachtgever voor de aanleg van een klein buiten op de heide onder Berghem.

5.10 Horeca, sport en recreatie

5.10.1 Inleiding

Veel ruimer dan het vermaak voor het rijken was het vermaak voor de brede bevolking. De totstandkoming daarvan vond echter wel later plaats, meestal pas in de 20e eeuw. Dat had vooral te

[98] Kadastrale leggers Berghem, reeks 1, artikel 95, dienstjaar 1854

maken met de emancipatie van de arbeidersklasse en de toename van de welvaart, waardoor ook de vrije tijd toenam en vrijetijdsbesteding een ruimtelijke dimensie kreeg. Het vermaak richtte zich onder meer op sport, wat meer dan andere vrijetijdsbestedingen in ieder geval het grootste ruimtebeslag had.

5.10.2 Verblijfsrecreatie

Bij de opkomst van de verblijfsrecreatie in de vorm van kampeerterreinen in de vroege 20e eeuw werd veelal gekozen voor de bos- en heideterreinen in het dekzandlandschap. Ook na de Tweede Wereldoorlog lag daar na de voorkeur. In de jaren vijftig kwam hier het huisjespark Herperduin van Nillmij tot stand. Aan de overzijde van de Schaijkseweg werd een camping aangelegd.[99]

Figuur 70. Huisjespark Herperduin in het stuifzandgebied (bron: topotijdreis.nl).

[99] Dings 2015

5.10.3 Voetbalterreinen en sportparken

Voetbal was al vóór de Tweede Wereldoorlog een populaire sport. Aanvankelijk werd op toevallig beschikbare veldjes van lokale boeren gevoetbald. Zowel die als de eerste voetbalvelden met een vorm van inrichting zijn op basis van kaartstudie vaak lastig op te sporen. Na de oorlog werden de voetbalvelden omgevormd tot lokale sportparken, waarvan vrijwel elke kern er wel één kreeg. Zeker bij snel groeiende kernen, zoals die van Oss, werden velden en parken nog wel eens opgegeven ten dienste van nieuwe bebouwing. Vaak werd er dan voor gekozen om aan de nieuwe stadsrand een nieuw complex aan te leggen. Het huidige Osse sportpark dateert al van vóór 1956. Soms werden functies gecombineerd; zo kende het sportpark van Oss onder de tribune een schietbaan voor professionele schietoefeningen (zie § 5.7.6).

Figuur 71. De sportvelden aan de dijk bij Haaren (foto: RAAP, 16 februari 2024).

5.10.4 Zwembaden

Zoals ook voetballen informeel begon, was ook zwemmen in de vooroorlogse jaren met veel improvisatie verbonden. Elk open water kon in feite voor zwemoefeningen gebruikt worden. Op 12 juli 1923 verdronken de 11-jarige Martinus Bavo van Schadewijk en zijn 10-jarige broertje Petrus Johannes van Schadewijk in de Maas bij Macharen, toen zij de ruimte tussen de kribben als zwemwater gebruikten.[100] In juni 1934 werd aan de Ossermeer een gemeentelijk zwembad met meerdere bassins

[100] De Telegraaf, 16 juli 1923

en een strand geopend. Er was ook ruimte voor beoefening van de roeisport.[101] Op 31 juli 1937 werd het gemeentelijk zwembad van Ravenstein in Herpen, in de Putwielen, geopend. Dat was toen alleen nog toegankelijk voor mannen.[102] Verder was Oost-Brabant toen nog op natuurwater aangewezen. Dat dat als probleem werd gezien, was een teken des tijds dat hygiëne een steeds grotere rol ging spelen.[103] Dat ontwikkelde zich verder, toen er eind jaren zestig een overdekt zwembad in Oss moest komen.[104] Overigens was er in 1971 ook al een particulier zwembad in 'Bergen bij Oss', waarschijnlijk Berghem.[105] Toen in de jaren zeventig de behoefte aan zand voor de aanleg van infrastructuur toenam, ontstonden er plassen zoals het Klompven, die na beëindiging van de winning voor recreatieve doeleinden gebruikt werden. Herpen kreeg na sluiting van de Putwielen als zwembad een nieuw zwembad, de Kriekeput. In de andere dorpen, zoals in Lith, werd in de Maas gezwommen.

Figuur 72. Zwembad de Kriekeput in Herpen (bron: Brabants Historisch Informatiecentrum).

5.10.5 Wielerbanen en (fiets)crossbanen

Ook op tweewielers werd op verschillende momenten in de geschiedenis sportief gereden. Wielrennen was vóór de Tweede Wereldoorlog een heel populaire sport in Zuid-Nederland. Oss heeft vele wielerbanen gekend. De vroegste waren gras- en zandbanen, en zijn zo goed als niet meer door bronnenonderzoek op te sporen. Wel bekend is een wielerbaan van leem en/of cement op het Sportpark aan de Berghemseweg.[106] In 1950 werd door de Heidemij in opdracht van wielerclub De

[101] Arnhemsche Courant, 18 juni 1934; De Telegraaf, 18 juni 1934
[102] Provinciale Noordbrabantsche en 's Hertogenbossche Courant, 3 augustus 1937; Noordbrabantsch Dagblad Het Huisgezin, 5 juni 1941
[103] Provinciale Noord-Brabantsche Courant Het Huisgezin, 14 mei 1954
[104] De Telegraaf, 5 augustus 1967
[105] NRC Handelsblad, 28 juni 1971
[106] Van Willigenburg 2019: 99

Komeet een wielerbaan aangelegd aan de Heescheweg, waar zich ook een voetbalveld en een café met speeltuin bevonden. In 1969 werd de wielerbaan afgebroken.[107]

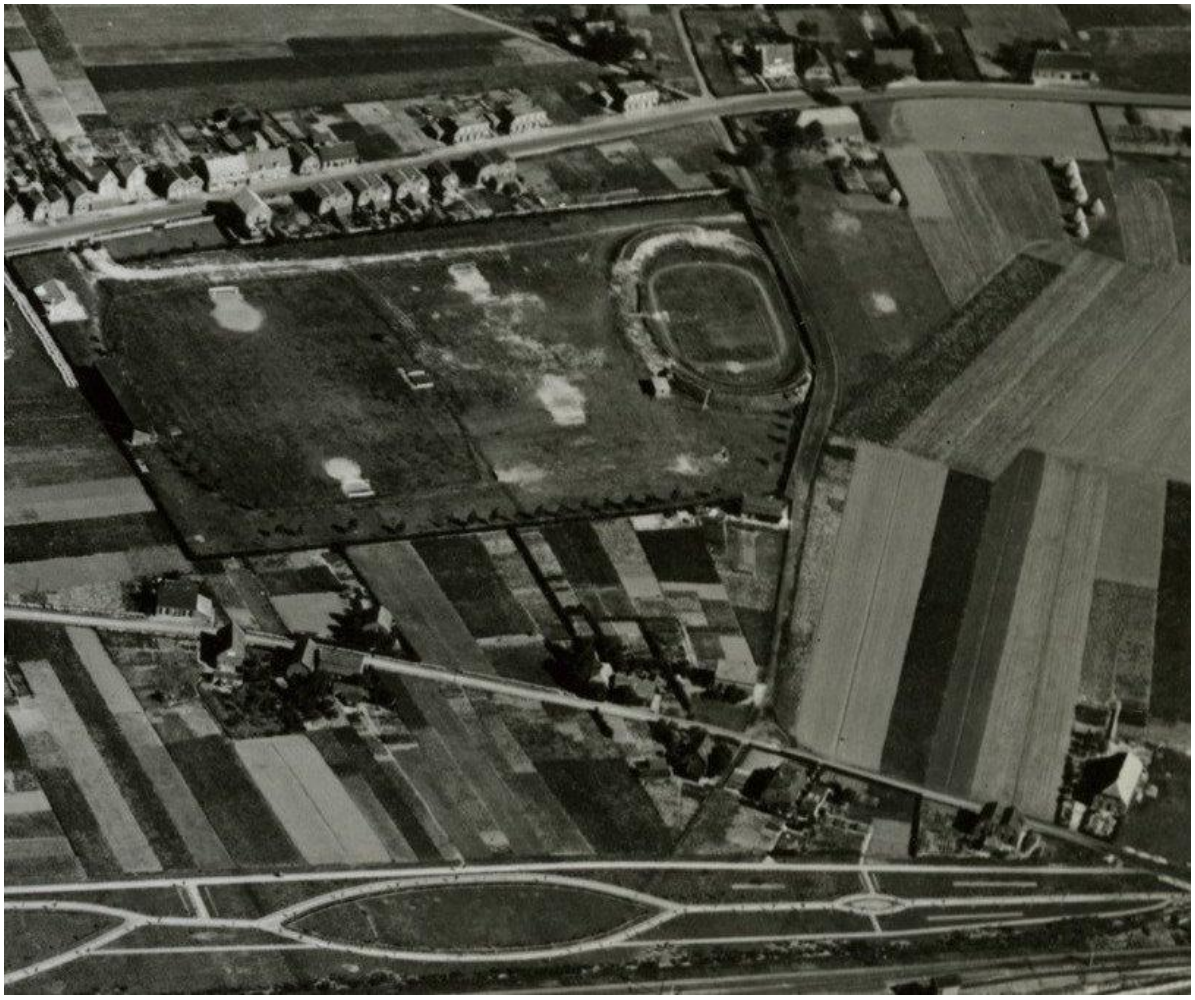

Figuur 73. De oude wielerbaan op het sportpark in Oss (bron: NIMH).

Rondom Oss bevonden en bevinden zich verder meerdere (voormalige) motorcrossterreinen, waarvan er ten zuiden van de kern nog twee bestaan. Ook rondom Geffen zijn meerdere voormalige motorcrossterreinen.

5.10.6 Overige sportterreinen

Genoemd moet hier nog worden het tennisbanencomplex De Velmer in Maren-Kessel, dat we als sportpark op de kaart hebben staan. Het is vóór 1967 aangelegd.

5.10.7 Andere terreinen ter vermaak en verdieping

De gemeente Herpen gebruikte het oostelijke deel van het bos- en heidegebied Herperduin als recreatiegebied. Hier zou al in de vroege jaren veertig een blokhut voor verkenners zijn gebouwd. Dit jachtterrein, dat Maupertuus werd genoemd, was in 1948 het toneel van een vossenjacht van de

[107] Van Willigenburg 2019: 100

Vereniging voor Expertimenteel Radio Onderzoek in Nederland (Veron).[108] De Gidsenbeweging gebruikte het terrein dat jaar eveneens.[109] De naam was, net als het nabijgelegen recreatieterrein Kriekeput, ontleend aan het verhaal *Van den vos Reynaerde*. Het initiatief voor de blokhut lag naar verluidt bij de familie Van Erp [110], maar de gemeente was de eigenaar van de grond. Aangeduid is ook de hiernaast gelegen en inmiddels verdwenen openluchtkerk.

Westelijker in dit gebied ligt nog altijd het openluchttheater Hoessenbosch, dat al vóór 1947 werd geopend.[111]

5.11 Nutsvoorziening

Met het toenemende elektriciteitsverbruik nam ook de behoefte aan geschikte infrastructuur toe. Terwijl in sommige Nederlandse regio's al voor de Tweede Wereldoorlog sprake was van hoogspanningsleidingen, was dat in Oss en omgeving toen nog niet het geval. In 1953 werd zo'n leiding aangelegd tussen een transformatorstation bij Orthen en een transformatorstation tussen Oss en Berghem. De lijn werd merendeels door de open kom aangelegd. Het was een 50kV-lijn, iets wat eigenlijk toen al op zijn retour was. In 1969 werd de lijn vervangen door de huidige 150 kV-lijn. Wat voor type hoogspanningsmasten er bij de oude lijn werden gebruikt, is niet duidelijk.[112]

5.12 Wonen

De kaartlaag 'wonen' is afgeleid uit de archeologische waarden- en verwachtingskaarten en bevat de erven en hun directe omgeving zoals ze zijn weergegeven op de kadastrale minuutplans van vóór 1832. Ze geven een indicatie van de bewoonde en juist lege gebieden in de 19e eeuw.

[108] Eindhovensch Dagblad, 7 mei 1948
[109] Het Huisgezin, 17 juni 1948
[110] https://herpenonline.nl/geschiedenis/cultureel-en-ontspanning/
[111] Eindhovensch Dagblad, 1 mei 1947
[112] Börger 2013: 42-43

6 Historische bouwkunst en stedenbouw

6.1 Inleiding

De gemeente Oss kent een groot aantal waardevolle bouwwerken en stedenbouwkundige ensembles. We hebben ze op de kenmerkenkaart onderscheiden naar hun aard (bouwkunst of stedenbouw) en waar nodig naar beschermingsniveau.

6.2 Historische bouwkunst

6.2.1 Resultaten bouwkunstinventarisatie

De bouwkunstinventarisatie omvat 1725 objecten. In de meeste gevallen gaat het om individuele gebouwen zoals boerderijen en woningen, of kleinere objecten, bijvoorbeeld schutskooien, Heilig Hartbeelden en waterpompen. Dubbele woningen, woningblokken of woningcomplexen zijn, indien ze vanuit één ontwerp zijn ontstaan, als één item geïnventariseerd. Dit geldt ook voor kleine complexen die bestaan uit een hoofdgebouw en één of meer bijgebouwen. Denk hierbij aan boerenerven met een boerderij en een bijschuur. Ook gesplitste gebouwen (bijvoorbeeld hoeves) zijn als bouwkundig geheel en dus als één item op de kaart gezet. De geïnventariseerde objecten zijn geordend in verschillende erfgoedthema's en typologische onderverdelingen.

Rijksmonumenten

De huidige lijst van rijksmonumenten, zoals gehanteerd door de gemeente Oss en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, omvat zo'n 249 items. We zijn bij het karteren uitgegaan van de bouwkundige eenheden met afzonderlijke registratienummers. Objecten met meer dan één huisnummer, maar met één registratienummer, zijn als één item op de waardenkaart opgenomen. Verder is de omschrijving van het monument, met eventueel aanwezige bijgebouwen, zoals vastgelegd in de redengevende omschrijvingen, leidend geweest voor het karteren van de rijksmonumenten.

Door ons geconstateerde onjuistheden in de adressering of in de lokalisering van objecten op de kaart met rijksmonumentenpunten en rijksmonumentencontouren van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed zijn in de waardenkaart zoveel mogelijk gecorrigeerd.

Gemeentelijke monumenten

De huidige lijst van gemeentelijke monumenten, zoals gehanteerd door de gemeente Oss omvat, na enige correcties, 267 bouwkundige eenheden. Ook hier zijn we bij het karteren uitgegaan van de bouwkundige eenheden, waarbij sommige meerdere registratienummers omvatten. Een voorbeeld hiervan is het één geheel vormende complex Dr. Hermanslaan 2-23, dat uit 15 afzonderlijke registratienummers bestaat. Objecten met meer dan één huisnummer, maar met één registratienummer, zijn als één item op de waardenkaart opgenomen. Verder is de omschrijving van het gemeentelijke monument, met eventueel aanwezige bijgebouwen, zoals vastgelegd in de redengevende omschrijvingen, leidend geweest voor het karteren van de gemeentelijke monumenten.

Figuur 74. Molen de Zeldenrust in Lith is één van de vele rijksmonumenten in de gemeente Oss (foto MAB, 2010).

Karakteristieke panden

Naast de monumenten zijn 362 objecten met de aanduiding “karakteristiek” gekarteerd, overgenomen van de door de gemeente aangeleverde lijst. Circa 15 adressen uit deze lijst zijn niet overgenomen in de actuele inventarisatie. Ze zijn afgevallen, omdat de bijbehorende objecten niet meer blijken te bestaan of inmiddels dusdanig zijn gewijzigd of vernieuwd, dat de ondergrens in de waardering niet meer wordt gehaald.

Ook voor deze lijst geldt dat bij de kartering is uitgegaan van bouwkundige eenheden en dat dus in veel gevallen meerdere huisnummers konden worden samengevoegd.

Nieuwe inventarisaties

Er zijn circa 859 objecten en complexen aan de waardenkaart toegevoegd die op dit moment geen status als rijksmonument, gemeentelijk monument of karakteristiek hebben. Ruim 40% van deze nieuwe inventarisaties bestaat uit gebouwen en complexen uit de periode na 1940. Nog eens 42% dateert uit de eerste helft van de 20e eeuw. Zo’n 18% van de objecten is gebouwd in de periode voor 1900.

De onderstaande tabel geeft een beeld van de aantallen geïnventariseerde rijks- en gemeentelijke monumenten, karakteristieke panden en de nieuwe inventarisaties. Voor de toelichting bij de waardering zie § 2.5.

Inventarisatie CHWK	**Totaal**	**H**	**P**	**B**	**-**
Rijksmonumenten	249	247	2	0	-
Gemeentelijke monumenten	267	242	25	0	-
Karakteristieke objecten	316	78	225	13	15
Nieuwe inventarisaties CHWK	859	225	623	11	-
Niet opgenomen karakteristieke objecten	15				

Tabel 6. Overzicht scores geïnventariseerde rijks- en gemeentelijke monumenten, beeldbepalende objecten en nieuwe items. (H = hoge waarde, P = positieve waarde, B = basiswaarde, - = niet opgenomen in de waardenkaart).

De scores H, P en B kunnen als volgt worden gedefinieerd:

Hoge erfgoedwaarde of (potentiële) monumentwaarde (H)

Deze objecten scoren op de zes criteria positief tot hoog (minimaal op drie criteria hoog en op drie criteria positief). Het betreft hoogwaardige onderdelen (gebouwen, objecten en ensembles), die vanwege de voornamelijk hoge ruimtelijke waarden, historische waarden en objectwaarden van wezenlijk en onlosmakelijk belang zijn voor de gemeente Oss en de daarin aanwezige karakteristieke gebieden.

Wanneer ze zouden worden getoetst aan de algemeen gehanteerde monumentenselectiecriteria dan is de kans groot dat ze voldoende waarden bezitten voor de kwalificatie gemeentelijk monument. In het bijzonder geldt dit voor de hoogst scorende objecten binnen deze categorie. Integrale instandhouding is gewenst. De hoge erfgoedwaarde kan ook als 'monumentwaarde' worden gekenschetst. Mocht er in de

toekomst overgegaan worden tot het samenstellen van een gemeentelijke monumentenlijst dan behoren de hoogst scorende objecten binnen deze categorie tot de kansrijke kandidaten.

Voor objecten uit schaalniveau H, die uiteindelijk niet worden geselecteerd als gemeentelijk monument, gelden zonder meer de wenselijke omgangsvormen, zoals geformuleerd onder Positieve (middelhoge) erfgoedwaarde (P).

Positieve (middelhoge) erfgoedwaarde (P)

Deze categorie (5 tot en met 8) scoort vooral bij de criteria architectuurhistorische waarden, gaafheid, herkenbaarheid en zeldzaamheid wat lager dan de categorie Hoge waarde, vaak vanwege de wijzigingen aan details. Verder betreft het karakteristieke onderdelen (gebouwen, objecten en ensembles) die vanwege de voornamelijk positieve ruimtelijke waarden, historische waarden en objectwaarden van aanzienlijke betekenis zijn voor de gemeente Oss en daarin gelegen karakteristieke gebieden. Instandhouding van het gevelbeeld en/of hoofdvormen is wenselijk. De positieve erfgoedwaarde kan ook als 'karakteristiek' worden gekenschetst. Deze objecten kunnen als cultuurhistorisch waardevolle (of karakteristieke) panden in ruimtelijke plannen worden opgenomen zoals de omgevingsvisie, het programma, het omgevingsplan en stedenbouwkundige plannen. Hierbij kunnen zij een dubbelbestemming ‘waarde cultuurhistorie’ krijgen. De cultuurhistorische waarden worden op deze wijze planologisch geborgd. Hierbij kan men denken aan een sloopverbod en het verplichten tot instandhouding van ruimtelijk relevante waarden, verankerd in bijvoorbeeld de hoofdvormen, de typologie, materiaalgebruik en karakteristieke gevelelementen.

Deze objecten zijn karakteristiek voor de steden, dorpen, gehuchten of het landschap en bepalen mede de identiteit of aanzicht van het gebied. Ze zijn belangrijk vanwege bijvoorbeeld de (oorspronkelijke) functie binnen het gebied, de ouderdom, de bouwstijl en/of de opvallende ligging. In de aan deze kwalificatie te koppelen regelgeving kan een uitgangspunt zijn dat alleen de buitenkant van het gebouw is beschermd is en dat een vergunning aangevraagd moet worden bij sloop. Dit geldt zowel voor het hele gebouw, als voor onderdelen. Het uitgangspunt is om het gebouw, of onderdelen daarvan, te behouden. Voor wat betreft verbouw, aanbouw, schilderen of wijzigen van een karakteristiek gebouw kunnen in principe de regels gelden die voor andere gebouwen ook gelden. Wat vergunningsvrij of vergunningsplichtig was, blijft vergunningsvrij of vergunningsplichtig.

Basis erfgoedwaarde of beeldondersteunende waarde (B)

De laagste categorie objecten in de inventarisatie is voornamelijk wat betreft de hoofdverschijningsvorm (silhouet, herkenbaarheid) goed herkenbaar gebleven; details of gevelindelingen kunnen verstoord zijn. Voorwaarde is dat er sprake is van een meer dan voldoende mate van herkenbaarheid van het oorspronkelijke concept en dat deze objecten een wezenlijk onderdeel vormen van één van de gebiedskarakteristieken. Deze objecten hebben veelal vooral een beeldondersteunende waarde, bijvoorbeeld in relatie tot karakteristieke gevelwanden of nabijgelegen/aanpalende monumenten of anderszins cultuurhistorisch waardevolle objecten. Instandhouding van op zijn minst de hoofd- en kapvormen is wenselijk.

6.2.2 Een blik op de inventarisatie aan de hand van de erfgoedthema's

Begraven

De gemeente Oss bezit een groot aantal historische dorps- en stadskerkhoven en begraafplaatsen. De nog aanwezige terreinen zijn in ook in de bouwkunstinventarisatie opgenomen vanwege de vaak aanwezige waardevolle opstallen, omheiningen en historische grafmonumenten. In het bijzonder op de begraafplaatsen in Ravenstein (Molensingel) en Oss (Eikenboomgaard) zijn diverse individuele graftekens als gemeentelijk of rijksmonument beschermd. De meeste begraafplaatsen hebben vanwege hun hoge ouderdom, bijzondere stichtingsgeschiedenis, de historische graven en als belangrijke uiting van de funeraire cultuur in de gemeente Oss een hoge cultuurhistorische waarde.

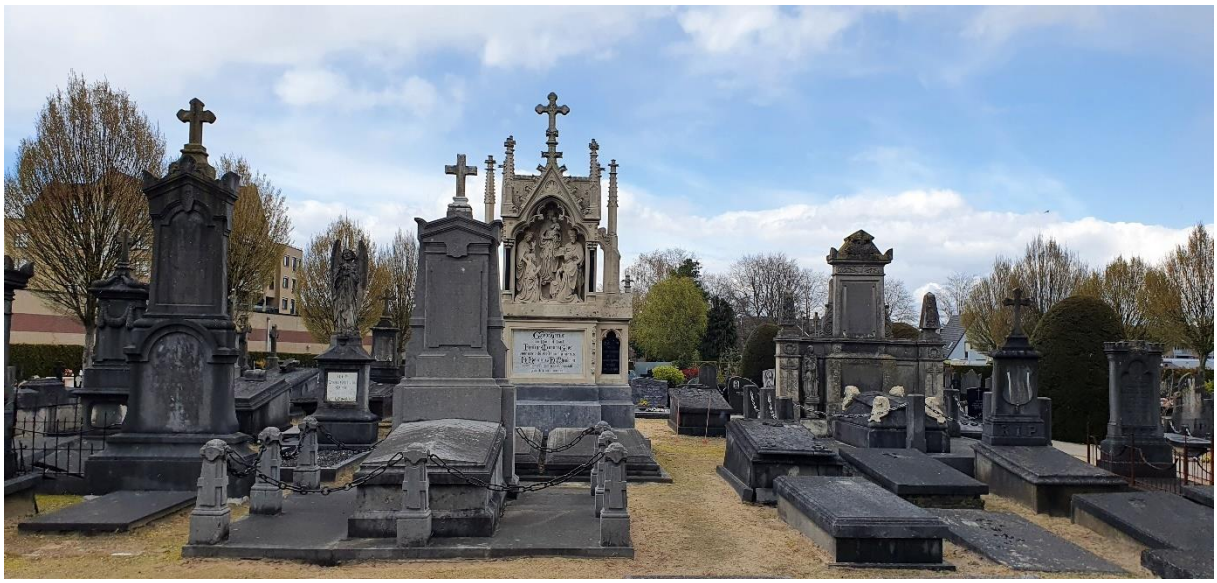

Figuur 75. Historisch gravenensemble op begraafplaats Eikenboomgaard in Oss (foto MAB, 2021).

Bestuur en recht

Dit thema is vertegenwoordigd door een aantal historische gemeente- en raadhuizen, die getuigenissen zijn van de vroegere aanwezigheid van verschillende kleine gemeenten, vóór de gemeentelijke herindelingen die in het gebied hebben plaats gevonden. Ook vallen binnen dit thema enkele politiebureaus en grenspalen.

Handel en administratie

Dit thema omvat in de eerste plaatst de vele winkelwoonhuizen en winkels in de stads- en dorpskernen. Vooral in het centrumgebied van Oss, dat zich gedurende de vorige eeuw ontwikkelde tot drukbezocht regionaal winkelcentrum, zijn vele voorbeelden te vinden van winkelarchitectuur uit de periode laat 19e eeuw tot in de jaren 1980. Tot het thema behoren verder bank- en belastingkantoren en pakhuizen.

Figuur 76. Topgevel van het NCB-gebouw in Ravenstein (foto MAB, 2019).

Herdenken

Via verschillende gedenktekens in de gemeente worden bijzondere gebeurtenissen of personen uit de rijke geschiedenis van het gebied herdacht. Zo omvat de inventarisatie de oorlogsmonumenten in Oss en Berghem, maar ook een monumentje dat herinnert aan de ingrijpende Maaskanalisatie bij Keent.

Horeca, sport en recreatie

De gemeente Oss bezit nog een groot aantal historische horecagelegenheden, zoals cafés (vaak met aangrenzende woningen), enkele oude hotel-restaurants en andere horecagelegenheden, waarvan sommige met een oude oorsprong. Het Stationskoffiehuis in Berghem herinnert aan het vroegere treinstation in de spoorlijn Nijmegen-Oss. Het uit de jaren 1950 vakantiepark Herperduin is het enige “historische” recreatieterrein van deze grote omvang in de inventarisatie. Bungalowpark De Bosrand, eveneens bij Herpen, is van iets jongere datum en heeft een aantal bijzondere tentvormige vakantiehuisjes.

Industrie en ambacht

Hoewel in het bijzonder de stad Oss veel van de vroegere industriële bebouwing is verloren, is op de cultuurhistorische waardenkaart toch nog een interessante collectie historische industrie- en ambachtsgebouwen samengebracht. Tot de bekendste horen de windkorenmolens Nieuw Leven en Zeldenrust / De Zwaluw in Oss, en de molens in Dieden, Geffen, Berghem, Lith en Megen. Ook zijn er nog enkele oude brouwerijgebouwen, woningen met werkplaatsen en fabrieksgebouwen, vooral in Oss.

Voorbeelden zijn de Blikemballagefabriek van de firma Thomassen en Drijver, het Farmacologiegebouw van Organon en delen van het vroegere Zwanenburgcomplex bij de Kloosterstraat.

Figuur 77. Relicten van historische bedrijvigheid in het centrum van Oss, ingepast in herontwikkelingsproject (foto MAB, 2022).

Kunst en cultuur

Dit thema is vertegenwoordigd met een handvol sculpturen, het natuurtheater Hoessenbosch, enkele bibliotheken en de muziektenten in Lith, Herpen en Geffen.

Landbouw en bosbouw

De inventarisatie omvat zo'n 500 objecten die een historische en ruimtelijke relatie hebben met het agrarisch cultuurlandschap van de gemeente Oss, de dorpen en het buitengebied. Ze zijn illustratief voor het agrarisch verleden van de gemeente en vertellen het verhaal van het boerenbedrijf door de eeuwen heen, de oudste nederzettingen, de gehuchten, het boeren aan de dijk en de ontginningen. In de door de tijd heen veranderende typologie en bouwwijze kunnen we de ontwikkeling en modernisering van het boerenbedrijf volgen tot in de periode van de wederopbouw en de ruilverkaveling. Het merendeel van die 500 objecten bestaat uit boerderijen. De grote variatie, deels als gevolg van de gevarieerde landschappelijke gesteldheid van het gebied op de overgang van rivierenland naar hogere zandgronden, is zeer kenmerkend voor de gemeente Oss.

De oudste boerderijen kunnen worden aangetroffen in de van oorsprong middeleeuwse gehuchten, dorpen, maar ook in de dijlinten langs de Maas. Het betreft in de regel boerderijen van het kortgevel/hallehuistype met middenlangsdeel of dwarsdeel, een in het oosten en delen van het zuiden van Nederland wijdverbreid type met vele plaatselijke variaties. Vanuit het hallehuis ontstonden

verschillende varianten, vaak door vergroting en uitleg van het woongedeelte. In het bijzonder langs de Maasdijken staan vele boerderijen met een naar één (krukhuis) of twee zijden (T-huis) uitgebouwd voorhuis en ook zijn er enkele boerderijen waarvan het voorhuis de opzet heeft van een groot, representatief herenhuis.

In grote delen van Noord-Brabant ontwikkelde zich uit de hallehuisboerderij in de 18e eeuw de langgevelboerderij, waarbij de langgerekte hoofdvorm van het hallehuis in essentie herkenbaar bleef maar de belangrijke woon- en bedrijfsingangen zich niet meer in de kopgevels concentreren maar in één van de langsgevels. Woon- en bedrijfsgedeelte bevonden zich niet langer achter elkaar maar naast elkaar. Hier en daar zijn in oude langgevelboerderijen fragmenten van een ouder hallehuis behouden gebleven, maar de meeste langgevelboerderijen werden als “nieuwbouw” gerealiseerd. De gemeente Oss bevat nog vele voorbeelden uit de 19e en vroege 20e eeuw, waarbij in de opzet, de constructiewijze, de detaillering en het materiaalgebruik de verdere ontwikkeling van het type is te volgen. De traditioneel-ambachtelijke bouwwijze maakte gedurende de eerste helft van de 20e eeuw langzaamaan plaats voor meer eigentijdse constructie- en materiaaltoepassingen en stijlkenmerken. In het bijzondere de traditionalistische vormentaal van de Delftse school was in het late interbellum en in vroege naoorlogse periode bijzonder geliefd. De in het kader van de wederopbouw herstelde of vernieuwde boerderijen zijn alle in deze traditionalistische bouwtrant gebouwd en vormen zo een goed herkenbare groep.

Een markant kenmerk van de meeste langgevelboerderijen is hun oriëntatie evenwijdig aan de openbare weg, met alle relevante gevelopeningen gericht op de weg. De oudere hallehuizen lagen veelal met de deelingang in de korte gevel gericht op de openbare weg.

In de loop van de jaren 50 en 60 moderniseerde de boerderijbouw verder. Woon- en bedrijfsruimte werden van elkaar gescheiden. Soms werd een bijna geheel vrijstaand woonhuis alleen nog met een verbindingslid gekoppeld aan een grote veeschuur, maar ook geheel vrijstaande woningen komen voor. Deze hebben vaak de opzet van een burgermanswoning of een bungalow.

Op veel erven bevinden zich markante bijgebouwen als bij- en vloedschuren en bakhuizen. Bijzonder zijn de diverse historische schutskooien die in de gemeente Oss bewaard bleven.

Figuur 78. Historische hallehuisboerderij aan de Langestraat in Dieden (foto MAB, 2018).

Figuur 79. Wederopbouwboerderij aan De Rijt in Deursen-Dennenbrug (foto MAB, 2024).

Nutsvoorziening

Onder dit thema valt de collectie markante transformatorhuisjes uit de voor- en vroegnaoorlogse periode. Ze herinneren aan de ontwikkeling van de energievoorziening in het midden van de vorige eeuw en hebben vaak een bijzondere en verzorgd gedetailleerde vormgeving in zakelijke of traditionalistische stijl. Aan de historische drinkwatervoorziening herinneren de waterputten, dorps- en stadspompen, vaak op prominente plekken in stads- en dorpskernen. Andere “nutsgebouwen” binnen het thema zijn de watertoren, de straalzendtoren in Lithoijen, de oude brandweerkazernes in Herpen, Megen en Oss, een tweetal telefooncentrales (Oss, Lithoijen) en de postkantoren in Herpen en Ravenstein.

Onderwijs en wetenschap

De waardenkaart bevat meer dan dertig historische schoolgebouwen, waaronder een aantal markante traditionele gangscholen uit het einde van de 19e eeuw, maar ook diverse gang- en halscholen uit het interbellum en de vroege naoorlogse periode. De stad Oss is breed vertegenwoordigd, maar ook verschillende dorpsscholen zijn geïnventariseerd. Vaak maken de scholen deel uit van “RK-ensembles”. Vooral in de 20e-eeuwse onderwijsgebouwen is de geleidelijke modernisering en differentiatie in de scholenbouw goed te volgen.

Figuur 80. De Gevangentoren in Megen is een restant van de middeleeuwse stadsversterkingen (foto MAB, 2024).

Oorlog en defensie

Het belangrijkste ensemble binnen dit thema is ongetwijfeld de vesting Ravenstein met zijn bolwerken en grachten, als geheel beschermd als rijksmonument en onderdeel van het beschermde stadsgezicht

Ravenstein. Andere kenmerkende gebouwde objecten zijn de Gevangentoren in Megen, restant van de middeleeuwse stadsverdediging aldaar, en enkele relicten uit de 20e-eeuwse militaire geschiedenis van de gemeente Oss, zoals de kazemat in de Ravenstein-Maaslinie en de atoomschuilkelder aan de Maasdijk in Neerlangel.

Religie

Dit thema representeert vooral de gebouwde weerslag van de geschiedenis van de voornamelijk Rooms-Katholieke geloofsbeleving in de gemeente Oss. Uiteraard omvat de collectie de vele (parochie)kerken in de stad Oss en de kleine steden en vele dorpen, alsmede de bijbehorende pastorieën en parochiehuizen. In het bijzonder in Oss en Megen, maar ook in Haren en Herpen vallen de verschillende gestichts- en kloostercomplexen op. Tevens bevat de kaart een groot aantal kleinere devotieobjecten, zoals wegkapellen, Heilig Hartbeelden en wegkruizen. Samen vormen deze gebouwen en objecten een belangrijke herinnering aan het rijke religieuze verleden van de regio.

Figuur 81. De skyline van Megen wordt bepaald door markante kloosterarchitectuur (foto MAB, 2007).

Verkeer en vervoer

Deze kleine categorie is vertegenwoordigd met enkele spoorweg-gerelateerde objecten, zoals de imposante Spoorbrug bij Ravenstein.

Waterstaat

De objecten binnen dit thema zijn relevant (geweest) voor de beheersing van de waterhuishouding in de gemeente Oss. In de inventarisatie zijn enkele stuwen en sluizen opgenomen, met als hoogtepunt de in functionalistische stijl gebouwde Prinses Maximasluizen in Lith. In de poldergebieden bevindt zich nog een groot aantal ijzeren weidemolens voor bijvoorbeeld het onderbemalen van akkerland en het inmalen voor eendenkooien.

Wonen

Het thema met de meeste inventarisaties geeft een breed en gedetailleerd beeld van de gevarieerde wooncultuur in de steden en dorpen van de gemeente Oss. De oudste woningen zijn te vinden in de binnensteden van Ravenstein en Megen, soms nog met restanten uit de late middeleeuwen en de 17e eeuw. Het zijn vaak smalle diepe huizen haaks op de straat of huizen met een dwarshuisopzet, met de kap evenwijdig aan de straat. De voorgevels zijn meestal aangepast aan de veranderende smaak of nieuwe functies in het pand. Ook Oss kent nog restanten van de oudere huizenbouw in het centrum, al ligt deze meestal verscholen in achter de voorgevel aanwezige bouwmuren, kelders e.d.

Pas met de voorzichtige groei van de dorpen vanaf de tweede helft van de 19e eeuw verschijnen er ook daar meer “burgermanswoningen” in het straatbeeld. Een voorbeeld ervan de representatieve “herenhuizen” uit het midden en de tweede helft van de 19e eeuw, vaak gebouwd als pastorie, notaris- of doktershuis. Het zijn meestal forse blokvormige huizen van één of twee bouwlagen met kap en een voorname symmetrisch ingedeelde voorgevel met de deurpartij in het midden.

In de loop van de tweede helft van de 19e eeuw krijgen de voorname woningen meer allure door de toevoeging van gepleisterde hoekpilasters, friezen, balkons of ornamentiek in eclectische of neorenaissancetrant. Vooral in Oss zijn daar mooie voorbeelden van te zien, zoals aan de Molenstraat. Rond 1900 zien we een sterke hang naar het schilderachtige toenemen, in de toepassing van complexe bouwmassa’s met verschillende uit- en aanbouwen, veel ornamentiek en contrasterend materiaal- en kleurgebruik.

Rond 1900-1910 kwam, in het kielzog van ontwikkelingen in Engeland en Duitsland het “landhuis” als woningtype sterk op: een in zijn verschijningsvorm, opbouw en materiaalgebruik nadrukkelijker op de landschappelijke omgeving aansluitende woning, met bakstenen of met hout beklede gevels, roedenramen en van de landelijke bouwkunst afgekeken kapvormen, vaak gedekt met riet. Het woningtype is in de gemeente Oss maar spaarzaam vertegenwoordigd.

Figuur 82. Villa Constance in Oss is een prachtig voorbeeld van een rijke fabrikantenvilla uit einde van de 19e eeuw (foto MAB, 2004).

Figuur 83. Woning in traditionalistische stijl aan de Dr. Baptiststraat in Megen (foto MAB, 2024).

In de opzet, vormgeving en het materiaalgebruik kunnen de stijlontwikkelingen in de woonhuisbouw in het tweede en derde kwart van de 20e eeuw op de voet worden gevolgd: het baksteenexpressionisme van de Amsterdamse school, meer zakelijke varianten op dat expressionisme, het traditionalisme van de Delftse school en mengvormen van deze stromingen komen naast elkaar voor. Vooral in de vanuit de dorps- en stadskernen uitwaaierende lintbebouwingen langs de doorgaande wegen vindt men markante voorbeelden van woonhuisbouw uit deze periode. Oss bezit grotere ensembles van dit soort woningen, zowel vrijstaande als in kleine complexen geschakeld, in de vooroorlogse stadsuitbreidingen rond het centrum en ten zuiden van het spoor.

Uitgesproken moderne, op de nieuwe zakelijkheid gebaseerde vooroorlogse woonhuisarchitectuur komt in de gemeente Oss nauwelijks voor.

In de vroege naoorlogse periode werden vooral in de wat grotere dorpen veel nieuwe woningen gebouwd. Dat gebeurde in de regel in de beginjaren in een vrij traditionele stijl, sterk verwant aan de Delftse school of in de in de regio veel gebezigde Bossche school. Markant zijn de vaak in korte blokjes gebouwde eerste naoorlogse woningwetwoningen, die bijvoorbeeld in Deursen, Berghem en Oijen werden gerealiseerd ter leniging van de opkomende woningnood in de jaren 1945-1950.

In de loop van de jaren 50 kwamen nieuwe woningtypen in beeld, in een meer modernistische vormgeving en met gebruikmaking van eigentijdse plattegrondvormen. Lage, vaak uit verschillende in elkaar geschoven blokvormige bouwdelen samenstelde huizen met platte daken, veel glas aangebouwde terrassen en pergola's vormden een sterk contrast met de gesloten baksteenarchitectuur van de Delftse school. Bungalows, patiowoningen en huizen met split-levelopzet zijn de nieuwe gewilde

woningtypen, die in de randen van de naoorlogse wijken van Oss en in kleinschalige villabuurten aan de zuidrand van de stad werden gebouwd.

Naast individuele woonhuizen zijn in de waardenkaart ook naoorlogse woningbouwprojecten opgenomen, die een beeld geven van de ontwikkelingen in de grootschalige woningbouwopgave in de decennia na de Tweede Wereldoorlog. Vooral in de grote uitbreidingen van Oss uit de jaren 1950, 1960 en 1970 bevinden zich markante bouwprojecten met geschakelde eengezinswoningen en etagebouw. Ook hier kunnen in de woningtypologieën, de vormentaal, het materiaalgebruik en het verder voortschrijdende streven naar industriële bouwmethoden de ontwikkelingen in de bouw goed worden gevolgd. Landelijk (Groosman) en lokaal (De Reus) bekende architecten deden in Oss goede zaken. Bouwtypen en architectuur werden zorgvuldig afgestemd op nieuwe ideeën over de functionele en ruimtelijke opzet van de moderne woonwijken. In de inventarisatie zijn ook enkele projecten uit het midden van jaren 70 en vroege jaren 80 opgenomen, met kenmerken van de late Bossche school en het structuralisme.

De collectie geïnventariseerde objecten toont aan dat de gemeente Oss zich sterk kan profileren met heel specifiek gebouwd erfgoed, zoals de vele gebouwen die herinneren aan het rijke religieuze verleden van het gebied, maar ook omvangrijke collectie historische boerderijen én de bijzondere ontwerpen in de trant van de Bossche school, onder meer van de hand van dé pleitbezorger hiervan, architect Jan de Jong.

6.3 Historische stedenbouw

6.3.1 Inleiding

Deze paragraaf beschrijft de historische stedenbouw in de gemeente Oss, te beginnen met een korte beschrijving van de ruimtelijke (stedenbouwkundige) ontwikkeling van de dorpen en de steden. Hierbij is er aandacht voor de oorspronkelijke nederzettingsstructuren en de voor- en naoorlogse uitbreidingen, voor zover aanwezig. Daarnaast zoomen we in op een aantal bijzondere bouwkunstensembles, die op de waardenkaart zijn gezet en van een waardering voorzien.

6.3.2 Ruimtelijke (stedenbouwkundige) ontwikkelingen van de steden en dorpen

Berghem

Berghem is een middeleeuws dorp dat ontstond aan de rand van een dekzandrug, op de overgang naar het kleigebied dat behoort tot het stroomgebied van de Maas. De nederzetting heeft van oudsher een langgerekte structuur die is opgebouwd uit de bebouwingslinten langs de Burgemeester van Erpstraat-Spaanderstraat, Julianastraat-Zevenbergseweg en Sint-Willibrordstraat. Langs de Kapelstraat (huidige Osseweg) en Molenweg lagen in het verleden kleinschalige bebouwingsconcentraties en losse erven. Aan de oostzijde van het dorp lag het buurtschap Heihoek, dat bestond uit een bebouwingslint langs de Hoessenboslaan. Tussen de dorpskern van Berghem en het gehucht Heibroek lag een akkercomplex waarop twee korenwindmolens stonden: de standerdmolen ‘Oude Molen’ en beltmolen ‘Nooit Gedacht’.[113] In het gehucht Duurendseind stond stellingmolen ‘De Anna’, waarvan de molenromp tegenwoordig nog aanwezig is.

[113] Molendatabase verdwenen molens (www.molendatabase.org), geraadpleegd op 10 mei 2023.

Omstreeks 1881 werd aan de zuidzijde van het dorp Berghem de spoorlijn Nijmegen-'s-Hertogenbosch aangelegd. Deze nieuwe ruimtelijke structuur doorsneed een aantal historische bebouwingslinten en onbebouwde landwegen. Vanaf het einde van de 19e eeuw vond een geleidelijke uitbreiding en verdichting van de historische bebouwingslinten plaats. In 1946 werd een reeks wederopbouwwoningen in traditionalistische bouwstijl gebouwd langs de Kerkstraat. In 1948-1949 werd ten oosten van de St. Willibrordusstraat een dorpsuitbreiding gerealiseerd, bestaande uit geschakelde en twee-onder-een-kap woningen langs nieuwe aangelegde straten (Schoolstraat en Kapelaan Kitslaarstraat) en de verlengde Veldstraat, die voorheen leidde naar een windmolen. De Sportlaan werd eveneens aangelegd, echter aanvankelijk bleef deze weg nagenoeg onbebouwd. Vanaf de jaren vijftig van de vorige eeuw werden de landbouwgronden tussen de St. Willibrordusstraat, Burgemeester van Erpstraat, Hoessenboslaan en spoorlijn in verschillende fasen bebouwd. Na 1980 werd de kern Berghem verder uitbreid door de realisatie van nieuwe woonwijken ten zuiden van de spoorlijn en ten westen van de Julianastraat.

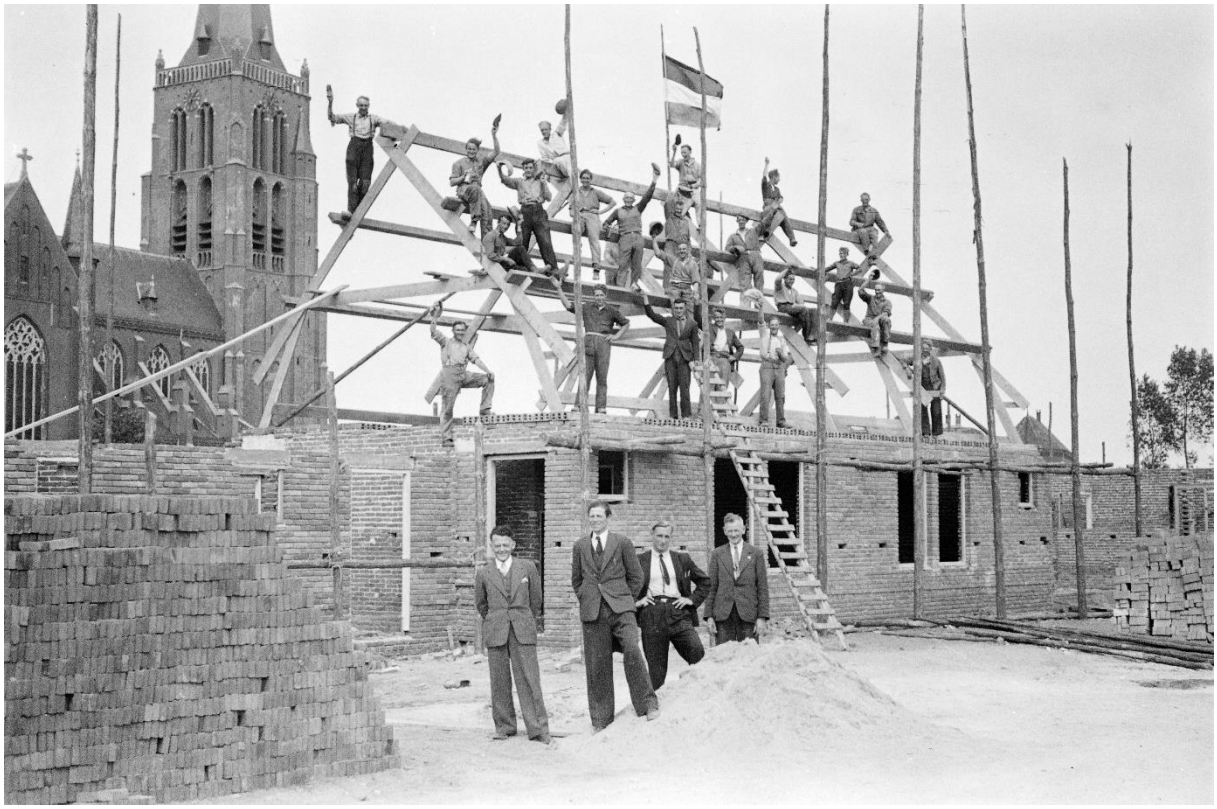

Figuur 84. Huizen in aanbouw aan de Kerkstraat in Berghem in 1948. Op de achtergrond in de Sint-Willibrorduskerk te zien (Stadsarchief Oss, DSN0249_08366).

Langs de historische wegen bevinden zich enkele boerderijen en verschillende dorpswoningen uit de periode 1850-1940. In de dorpskern staat de R.K. St.-Willibrorduskerk uit 1900-1903 met middeleeuwse kerktoren. Rondom de kerk en naastgelegen pastorie ligt een landschappelijke tuin met gebogen paden. Andere bijzondere gebouwen in de dorpskern zijn het voormalige Zusterklooster uit 1883-1884 (St. Willibrordusstraat 49), het voormalige raadhuis uit 1930 (Burgemeester van Erpstraat 2) en herenhuis Zorgwijk uit 1825 (Burgemeester van Erpstraat 46).[114] Tegenover de kerk staan aan het

[114] Kapelhof e.a. 1997

begin van de Molenstraat een kloostergebouw en horecagelegenheid uit de wederopbouwperiode. De Wilhelminasingel en R.K.-begraafplaats met monumentale opzet vormen belangrijke groenstructuren binnen de naoorlogse stedenbouwkundige structuur.

Demen

Het kerkdorp Demen is een oeverwalnederzetting die vermoedelijk al in de vroegere middeleeuwen is ontstaan. Karakteristiek is de langgerekte hoofdvorm evenwijdig aan de dijk met bebouwing van dijkhuizen en een lagere, binnendijks gelegen weg (‘achterstraat’).[115] Aan de Maasdijk staat de Sint-Willibrorduskerk uit 1857, naar een ontwerp van architect P.J.H. Cuypers. De onderbouw van deze kerk is 15e-eeuws. Naast de kerk staat een pastorie in neogotische stijl. In de dorpskern staan historische boerderijen met Vlaamse schuren.

Deursen

De nederzetting Deursen ontstond in de vroege middeleeuwen en ligt op een langgerekte donk in het rivierkleigebied. Het dorp is vanaf de 16e eeuw niet volledig tot ontwikkeling gekomen vanwege de overstromingen die regelmatig plaatsvonden door het functioneren van de Beerse Overlaat.[116] De nederzettingsstructuur bestond tot het midden van de 20e eeuw uit bebouwing die enigszins verspreid langs de Kuiperstraat, Rondestraat en Hoogstraat lag. In de tweede helft van de vorige eeuw is het gebied tussen de Hoogstraat en Laagstraat bebouwd, door geleidelijke verdichting van het bestaande bebouwingslint en de aanleg van enkele nieuwe woonstraten. Door de aanleg van de Dorpenweg in de jaren 60 van de vorige eeuw werd een deel van de historische dorpskern doorsneden. Het dorp Deursen is in de 20e eeuw vastgegroeid aan Dennenburg.

In de dorpskern staat de neogotische R.K. St. Vincentiuskerk, die in 1874-1877 werd gebouwd. Aan de Rondestraat bevinden zich een 18e-eeuwse kapel en een laat-19e-eeuwse dorpsschool. Ten oosten van de dorpskern ligt het voormalig Augustinessenklooster Soeterbeeck, dat in 1732 werd gesticht op het landgoed ‘Den Bogaert’. Het gedeelte van de Laagstraat aan de oostzijde van de Kuiperstraat was in het verleden een rechte laan die samen met een pad de verbinding vormde tussen de dorpskerk en het klooster. Vanaf de Laagstraat bestaat een waardevolle zichtlijn op de kerk en de voormalige pastorie.

Dennenburg

Het kerkdorp Dennenburg is ontstaan in de vroege middeleeuwen en ligt op een langgerekte donk in het rivierkleigebied. Het dorp is vanaf de 16e eeuw niet volledig tot ontwikkeling gekomen vanwege de overstromingen die regelmatig plaatsvonden door het functioneren van de Beerse Overlaat.[117] De nederzettingsstructuur bestond uit een bebouwingslint langs de Hoogstraat. Aan de westzijde van het dorp staat de voormalige R.K. St. Michaëlskerk, met een 11e-eeuws romaans schip en een 13e-eeuwse toren. Vanaf de Hoogstraat bestaat tegenwoordig nog een waardevolle zichtlijn op de kerk.

In de tweede helft van de 20e eeuw is het bebouwingslint langs de Hoogstraat geleidelijk verdicht en uitgebreid. Bovendien kwam nieuwe bebouwing tot stand langs de Osstraat. In de jaren 60 van de vorige eeuw werd de Dorpenweg ten zuiden van de dorpskern aangelegd. Ten gevolge van deze

[115] Provincie Noord-Brabant: 1984
[116] Kapelhof e.a. 1997
[117] Kapelhof e.a. 1997

ruimtelijke ingreep is een deel van het historisch wegenpatroon met langsgelegen agrarische erven verdwenen.

Dieden

Het kerkdorp Dieden is een oeverwalnederzetting die vermoedelijk al in de vroegere middeleeuwen is ontstaan. Karakteristiek is de langgerekte hoofdvorm evenwijdig aan de dijk met bebouwing van dijkhuizen en een lager gelegen binnendijkse wegen (Voorstraat en Achterstraat).[118] Tegen de Maasdijk staan de middeleeuwse Sint-Laurentiuskerk en de korenwindmolen 'Stella Polaris' uit 1866. Ten westen van het dorp ligt langs de Maasdijk het omgrachte terrein van 'Huis te Dieden'. Dit kasteel werd in 1875/1876 afgebroken.

Geffen

Geffen is een middeleeuws tiendakkerdorp dat ontstond aan de rand van een dekzandrug, op de overgang naar het kleigebied dat behoort tot het stroomgebied van de Maas. Geffen was het kerkdorp voor de buurtschappen Bergstraat, Groenstraat, Elst en Papendijk. De historisch-stedenbouwkundige structuur kenmerkt zich door een spinvormig wegenpatroon, met van oorsprong enigszins slingerende wegen die nabij de Kerkstraat en Kloosterstraat samenkomen. Langs de rand van het natte kleigebied lag de Broekstraat. De boerderijen langs de Broekstraat, Elst en Molenstraat werden gebouwd op woonheuvels. In 1874 werd begonnen met de bouw van een klooster met neogotische kapel.

Omstreeks 1881 werd ten noorden van de dorpskern een spoorlijn met station aangelegd. In de eerste helft van de 20e eeuw vond geleidelijke uitbreiding en verdichting van de bebouwingslinten langs de uitvalswegen plaats. Direct na de Tweede Wereldoorlog werd langs de Pastoor van der Kampstraat een kleine reeks wederopbouwwoningen gerealiseerd. Vanaf de jaren 60 van de vorige eeuw werd het dorp grootschalig uitgebreid door de aanleg van nieuwe wijken. Aan de zuidoostzijde van de historische dorpskern kwam tussen de Veldstraat en Papendijk een uitbreidingswijk tot stand, die zich kenmerkt door een orthogonale wegenpatroon en een centrale as met daarlangs gelegen groene ruimten (Lambertusstraat e.o.). In de jaren 70 en 80 van de vorige eeuw kwamen ten zuiden van de Pastoor van der Kampstraat en ten noorden van de Veldstraat wijkjes tot stand met een organische structuur.

[118] Provincie Noord-Brabant 1984

Figuur 85. Het dop Geffen op een tekening uit de 18e eeuw (BHIC 1636-000733).

Haren

Het kerkdorp Haren is ontstaan in de middeleeuwen en is gelegen op een donk. De nederzettingsstructuur hangt nauw samen met de ligging van de zandopduiking. De boerderijen stonden van oudsher aan een lusvormige stratenpatroon, waarvan de Laagstraat, Grotestraat, Groenstraat, Groote Woordstraat en Peperstraat onderdeel uitmaakten. Bovendien kwamen bebouwingslinten voor langs de Eindstraat en Lietingstraat. In de huidige stedenbouwkundige verkaveling is nog zichtbaar dat de Groote Woordstraat in het verleden ten westen van de Grotestraat doorliep. In de jaren 60 van de vorige eeuw werd de Dorpenweg aangelegd, waarbij ten dele het tracé van de Eindstraat werd gevolgd. De samenhang tussen het bebouwingslint langs de Eindstraat en het omliggende landschap is door herverkaveling in sterke mate gewijzigd. In de loop van de 20e eeuw zijn de historische bebouwingslinten geleidelijk uitgebreid en verdicht. De oude bouwlanden die liggen binnen de lusvormige wegen zijn relatief gaaf bewaard gebleven en grotendeels onbebouwd. Ten zuiden van de Laagstraat werd in de jaren 80 een woonbuurtje gebouwd, dat nadien verder is uitgebreid.

In de dorpskern staat de R.K. Sint-Lambertuskerk, met naastgelegen pastorie en kerkhof. De huidige kerk is gebouwd in 1867-1868, ter vervanging van een 12e-eeuwse voorganger. Ten zuiden van de kerk bevindt zich het voormalige klooster Bethlehem van de zusters franciscanessen Penitenten. Het

klooster werd in 1520 gesticht en bestaat uit een omgracht complex van kapel, klooster en boerderij.[119] Langs de Grotestraat staan een pakhuis van de N.C.B. uit 1912, een school uit de wederopbouwperiode en een Heilig Hartbeeld. In de dorpskern bevinden zich verschillende boerderijen.

Herpen

Herpen is een nederzetting die in de vroege middeleeuwen is ontstaan op de overgang van de zandgronden naar het rivierkleigebied. In het dorp stond het kasteel van de heren van Herpen, die omstreeks 1360 hun versterkte woonplek verplaatsten naar Ravenstein. De historische nederzettingsstructuur van het dorp Herpen bestond uit een bebouwingslint langs Rogstraat en meer verspreid gelegen bebouwing langs de Molenstraat, Kloosterstraat, Zandstraat, Broekstraat, Kruisstraat en Aalvoortsestraat. In de tweede helft van de 20e eeuw verdichtte de bebouwing zich langs genoemde wegen. Door planmatige uitbreidingen is het dorp Herpen na de Tweede Wereldoorlog sterk gegroeid.

Ten zuiden van het driehoekige dorpsplein staat de R.K. Sebastianuskerk. Deze kerk heeft een 14e-eeuwse toren, een laat 15e-eeuws koor en een neogotisch schip uit 1907 naar ontwerp van C. Franssen.[120] In de dorpskern staan behalve enkele historische boerderijen en dorpshuizen ook een neogotisch klooster, voormalig parochiehuis en voormalige pastorie (Huize Julia).

Figuur 86. De kerk van Herpen in 1897. Op de voorgrond de oude kerkhofmuur (Collectie RCE Docnr.32394).

[119] Kapelhof e.a. 1997
[120] Kapelhof e.a. 1997

Het Wild

Het gehucht De Wild is gelegen aan de Maas. Vanwege de ligging tussen de Maas en het stroomgebied van de Beerse Overlaat bestond de nederzettingsstructuur oorspronkelijk uit dijkbebouwing aan weerszijden van de Wildsedijk. Aan het einde van de Tweede Wereldoorlog werd de dorpskern geheel verwoest, met uitzondering van café 'De Wildse Hut'. Na de oorlog werd besloten de kern te herbouwen in het gebied tussen de Wildsedijk, Leeuwkesgraaf en Zandenweg. In eerste instantie werd de Nieuwestraat aangelegd. Vanaf de jaren 60 ontwikkelde zich aan de westzijde van de nieuw gerealiseerde provinciale weg een bebouwingslint. De huidige kern is gebouwd naar het stedenbouwkundig ontwerp van C. van Oijen, stedenbouwkundige bij de Provinciale Planologische Dienst, die toentertijd de wederopbouwplannen ontwierp. Het plan is ontworpen in de stijl van de Delftse School. Het stratenpatroon is gebaseerd op een Brabantse dorpsplattegrond en vertoont een klein driehoekig dorpspleintje in het midden.[121] Deze open ruimte ontstond door aanleg van de Nieuwe Provincialeweg en het doortrekken van de Wildseweg in zuidwestelijke richting.

Huisseling

Het kerkdorp Huisseling is in de middeleeuwen ontstaan en ligt op een donk. De historische dorpskern bestond tot het midden van de vorige eeuw uit een kleine bebouwingsconcentratie bij de aansluiting van de Grotestraat op de Hamstraat. Op deze plek stond een 17e-eeuwse kerk met middeleeuwse toren, die in 1911-1912 werd vervangen door de huidige R.K. St.-Lambertuskerk. Verspreid langs de Woordstraat en Hongerveldstraat lagen agrarische erven. Na de Tweede Wereldoorlog werden de bebouwingslinten langs deze wegen verdicht en uitgebreid. Tevens ontstond nieuwe lintbebouwing langs de Grotestraat, Hamstraat en Heuveleindstraat. Ten zuiden van het dorp Huisseling bevindt zich het gehucht Heuveleind. In het verleden stond in deze omgeving het omgrachte kasteel Ringelenburg.

In het dorp Huisseling staan verschillende laat 19e-eeuwse en vroeg 20e-eeuwse T-, krukhuis- en langgevelboerderijen, Vlaamse schuren en dorpswoningen. Vanaf de Woordstraat bestaat een zichtlijn op de westgevel en de toren van de R.K. St.-Lambertuskerk.

Keent

Het buurtschap Keent is een oeverwalnederzetting die is ontstaan nabij een bocht in de Maas. Het dorpje behoorde oorspronkelijk tot Gelders grondgebied. Na het afsnijden van de 'Meander van Keent' in 1938 vond in 1958 een grenscorrectie plaats, waardoor Keent overging naar de provincie Noord-Brabant.

De nederzettingsstructuur kenmerkte zich voor het uitvoeren van de Maaswerken door het voorkomen van bebouwingslinten langs de Kleiweg (huidige Oude Maasweg-Hoogveldsestraat) en Uiterdijk (huidige Zuijdenhoutstraat). Nabij de aansluiting van de Kapelstraat op de Kleiweg bevond zich tot het midden van de 20e eeuw een ruïne van de 15e-eeuwse Sint-Anthoniuskapel. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden restanten van de kapel gebruikt om een landingsbaan van een vliegveld in de Keentse Uiterwaard te verharden.

In het kader van de kanalisatie van de Maas werd een deel van het dorp afgebroken. Met name langs de Hoogveldsestraat werd een groot deel van de bebouwing gesloopt. In de tweede helft van de 20e eeuw nam het dorp in omvang af. De standerdmolen 'De Hoop' die in 1908 was gebouwd langs de

[121] Adviesbureau Cuijpers 2001

Hoevenweg (huidige Oude Maasweg) verloor in 1938 zijn functie en werd na verval gesloopt. Tegenwoordig bestaat het gehucht uit enigszins verspreid gelegen (agrarische) erven langs de oude wegen. Bij de aansluiting van de Kapelstraat op de Oude Maasweg is het driehoekige dorpspleintje nog aanwezig.

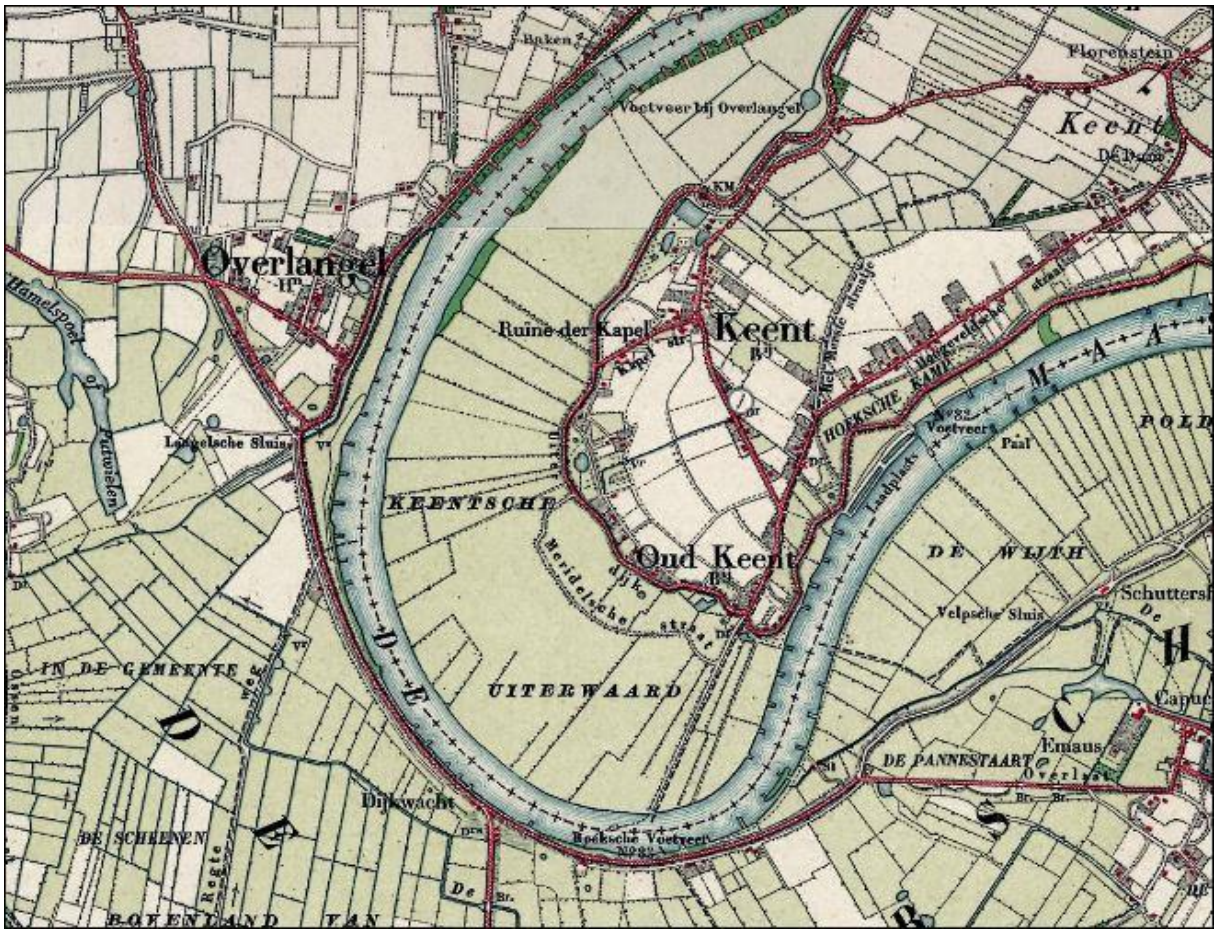

Figuur 87. Keent omstreeks 1925. Het dorp lag voor de Maaskanalisatie aan de noordzijde van de Maas, in de provincie Gelderland (Topografische kaart, via topotijdreis.nl).

Koolwijk

De gehuchten Groot- en Klein-Koolwijk en Hondseind zijn ontstaan op de grens van zand en klei. Vanuit deze nederzettingen zijn het noordelijk gelegen kleigebied en het zuidelijk gelegen zandgebied in cultuur gebracht. De gehuchten bestaan uit korte bebouwingslinten die liggen langs wegen die dwars op de doorgaande Berghemseweg zijn georiënteerd: de Koolwijksestraat respectievelijk Hoefstraat-Stationsstraat-Deursenseweg.

In de 15e eeuw werd in Groot-Koolwijk een St. Annakapel gebouwd, die eeuwenlang een bedevaartsoord was. De huidige kapel aan de Koolwijksestraat dateert uit 1936. Omstreeks 1881 werd tussen de gehuchten Klein-Koolwijk en Hondseind de spoorlijn Nijmegen-'s-Hertogenbosch aangelegd, waardoor het bebouwingslint werd doorsneden. In het tweede kwart van de 20e eeuw werd de Berghemseweg ter hoogte van Groot-Koolwijk rechtgetrokken. De oude weg met bestrating van basaltkeien loopt nog langs de kapel en vormt een waardevol historisch-geografisch relict. In de jaren 80 van de vorige eeuw werd de Burgemeester van Erpstraat aangelegd. Evenals de spoorlijn doorsnijdt

deze weg het historisch bebouwingslint van Klein-Koolwijk. In de gehuchten Groot- en Klein-Koolwijk en Hondseind staan verschillende hallehuis- en langgevelboerderijen uit de 19e en 20e eeuw.

Lith

Het kerkdorp Lith is ontstaan op hoger gelegen oeverwalgronden, bij een doorwaadbare plaats in de Maas. Het oudste document waarin Lith ('Litta') wordt vermeld dateert van omstreeks 990. Lithoijen behoorde toen nog tot Lith. Rond 1200 werd de nederzetting gescheiden in de dorpen Lith en Lithoijen.[122] In aktes van het domkapittel van Luik uit 1359 blijkt dat de schepenen van het dorp Lith onder meer opdracht werd gegeven voor het aanleggen van een markt en het graven van een verdedigingsgracht met omwalling en poorten. De dorpsgracht is daadwerkelijk aangelegd, waarschijnlijk met omwalling. De Graftweg volgt een groot deel van het tracé van deze gracht.[123] De gracht is vrijwel zeker aangelegd in een restbedding van de rivier de Maas.[124]

Lith heeft een nederzettingsstructuur die in sterke mate samenhangt met de ligging op de hoger gelegen oeverwalgronden en naastgelegen restgeulen. Aan de oostzijde van het dorp ligt een achterweg parallel aan de Lithse Dijk: de Molenstraat. In het verleden bevonden zich aan deze kant van het dorp een gotisch kerkje op een natuurlijke zandheuvel, een pontveer en een windmolen. De middeleeuwse kerk werd in 1945 verwoest en in 1953 vervangen door een Hervormde kerk in Delftse Schooltrant.

Figuur 88. Het "Marktplein" in Lith, circa 1900 (Stadsarchief Oss BCO014814).

Tussen de Lithse Dijk en de Graftweg stond van oudsher agrarische bebouwing langs een ringvormig stelsel van wegen en paden op hogere gelegen ruggetjes, dat een centraal gelegen eng met

[122] Adviesbureau Cuijpers/Alterra 2005
[123] Cuijpers 2021
[124] Adviesbureau Cuijpers/Alterra 2005

bouwlanden en kleine boomgaarden omsloot.[125] In deze nederzetting 'Engwijk' waren boerderijen vaak met het woongedeelte georiënteerd op een pad. Het bedrijfsgedeelte was gericht naar een achterweg (Mr. Coothweg en Kapelstraat) die lag op de overgang naar de lager gelegen weidegronden. Bij de samenkomst van de Meester van Coothstraat en Pastoriestraat werd vermoedelijk al in de middeleeuwen een marktplein aangelegd. Langs de dijk kwam aan weerszijden dijkbebouwing voor, voornamelijk bestaande uit kleine dorpswoningen. In de eerste helft van de 19e eeuw ontwikkelde zich aan de westzijde van de Pastoriestraat een bebouwingslint. Aan het einde van de 19e eeuw werd langs deze weg de R.K. St.-Lambertuskerk gebouwd naar ontwerp van architect C. Franssen.

Ten oosten van de Kapelstraat ligt een laagte die 'Engwijk' scheidt van 'Heuvelwijk'. Deze nederzetting heeft eveneens een lusvormig wegen- en padenstelsel. De historische wegenstructuur wordt gevormd door de Heuvelwijkstraat, Meester van Coothstraat, Zomerstraat, Citadelstraat en het Brouwerspad. In tegenstelling tot 'Engwijk' stond de bebouwing in het verleden meer verspreid langs deze wegen en paden. Ook kwamen langs de randen van de nederzetting boerderijen op kunstmatige woonheuvels voor.

In de wederopbouwperiode zijn op de eng nieuwe woonstraten aangelegd, waaronder de Schoolweg, Wiegersmastraat en Hertog Janstraat. In deze periode werd ook het Kapelse Wiel gedempt. De bestaande bebouwingslinten langs de ringvormige wegen- en padenstructuur werden geleidelijk uitgebreid en verdicht. Zo ontstond in de naoorlogse periode nieuwe bebouwing aan weerszijde van de bestaande Pastoor van Harpertstraat. Na de jaren 60 werd de kern Lith planmatig uitgebreid door aanleg van nieuwe woonbuurtjes aan de zuidzijde van de Molenstraat. Bovendien vonden kleinschalige inbreidingen in het middengebied van Engwijk plaats. Ondanks laatstgenoemde ontwikkeling is de historische nederzettingsstructuur langs het Engwijkpad gaaf bewaard gebleven door stroken grond onbebouwd te laten. In Heuvelwijk hebben geen planmatige uitbreidingen plaatsgevonden, maar is de bebouwingsstructuur verdicht. Aan de westzijde van Heuvelwijk zijn vanaf het einde van de vorige eeuw een bedrijventerrein (Het Wargaren) en een recreatiegebied (De Lithse Ham) aangelegd.

Lithoijen

Lithoijen valt te typeren als een rond dorp, waarvan de onregelmatige vorm is bepaald door de ligging van stroomruggen en restgeulen van de Maas. Kenmerkend voor de historisch-stedenbouwkundige structuur van het dorp is de clustering van klein groepen boerderijen ('wijken') langs paden. Voorafgaand aan de bouw van boerderijen werden plekken op de stroomruggen verhoogd met aarde uit de oude stroombeddingen, waardoor huisterpen ontstonden. De 'wijk' Steegeind heeft een trechtervormig wegenpatroon met tussenliggende overloopgeul. De Langwijk bestaat vanouds uit een bebouwingslint langs een (vlucht)pad die dwars op de richting van de rivierdijk is aangelegd. Samen met de Molenweg en Dorpsstraat vormt de Langwijkstraat een ringvormige structuur. Ter hoogte van het Prelaat van den Bergplein ligt het oude dorpscentrum van Lithoijen. Rondom deze pleinvormige ruimte bevindt zich een cluster van openbare en religieuze gebouwen en terreinen: gemeentehuis, klooster, kerkhof, kerk en pastorie.

[125] Adviesbureau Cuijpers 1999. Het stelsel met kerkpaden, woonpaden en overige paden is kenmerkend voor de stedenbouwkundige structuur van Lith.

Na de Tweede Wereldoorlog vond een geleidelijke verdichting van de bebouwingsstructuur plaats door de realisatie van vrijstaande woonhuizen langs de historische wegen. Op de vroegere eng aan de noordzijde van de historische kern kwam vanaf het midden van de 20e eeuw in verschillende fasen een kleinschalige dorpsuitbreiding tot stand. Cultuurhistorisch waardevol zijn de open groene ruimten in het dorp, waaronder de onbebouwde gronden ten noorden van het Dorpspad en het terrein met overloopgeul tussen de Weisestraat en Steegeindstraat.

Macharen

Het dorp Marcharen is een oeverwalnederzetting die in de late middeleeuwen is ontstaan aan een riviermeander van de Maas. De nederzettingsstructuur bestond van oudsher uit twee wegen die de lengterichting van de langgerekte oeverwal volgen (Dorpsstraat-Hoefstraat en Polderstraat-Eusselingstraat) en twee rechte wegen die de verbinding vormen tussen de oude wegen op de oeverwal en de later aangelegde Megensedijk (Hoogstraat en Kerkstraat). Bij de kanalisatie van de Maas in 1938 werd de riviermeander waaraan het dorp ligt afgesneden. Een gedeelte van de rivierarm bleef gehandhaafd en ging dienen als verbinding naar het Burgemeester Delenkanaal. Dat kanaal leidde naar de haven van Oss, die in 1968 werd geopend. Door de aanleg van het kanaal ging de historische nederzettingsstructuur aan de oostzijde van het dorp gedeeltelijk verloren. In de jaren 60 werd direct ten zuiden van de Polderstraat en Eusselingstraat de Dorpenweg aangelegd, waardoor de samenhang tussen het dorp en zuidelijk gelegen polderlandschap verloren ging.

Nabij de aansluiting van de Dorpsstraat op de Kerkstraat staat de R.K. Sint-Petrus Bandenkerk uit 1862-1867, met naastgelegen pastorie en kerkhof.

Figuur 89. Macharen, dorpsbeeld met boerderij (foto MAB, 2019).

Maren-Kessel

Het dorp Maren-Kessel bestond oorspronkelijk uit twee historische nederzettingen: het stroomrugdorp Maren en het oeverwaldorp Kessel. De historisch-stedenbouwkundige structuur van Maren kenmerkt zich door een langwerpige opzet die samenhang met de lineaire wegenpatroon dat het landschappelijk reliëf van de stroomrug volgt. Aan het begin van de vorige eeuw lagen bebouwingslinten langs de Molenstraat (huidige Provinciale weg), Oude Pastoriestraat en Marense dijk, die nadien geleidelijk zijn uitgebreid en verdicht. Het oude dorp Kessel valt te typeren als een gestrekt dorp, met een Achterstraat die parallel loopt aan de Kesselse Dijk. Aan de westzijde ligt een ringvormige wegstructuur, waarbinnen van oudsher de dorpskerk stond. Het Kerkpad, het kerkhof, de neogotische pastorie, de pastoorsvijver, de pastorietuin en een naoorlogs kapelletje herinneren nog aan de verdwenen kerk.[126] Aan de zuidzijde van het dorp bevond zich tot 1801 het Huis te Kessel, waarvan ondergrondse restanten en de slotgracht restanten vormen. Ook het toponiem "'t Hof" verwijst naar de locatie van het vroegere kasteel.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog raakten Maren en Kessel zwaar beschadigd. Na de oorlog werd besloten om een nieuwe dorpskern te bouwen. Deze nederzetting kreeg een orthogonale opzet die is afgeleid van de verkavelingsstructuur van het landschap. Ter vervanging van de verwoeste

[126] Adviesbureau Cuijpers 2001

dorpskerken van Maren en Kessel werd de Sint-Lambertuskerk met pastorie gebouwd. Tussen de kerk en Provincialeweg ligt een groot plantsoen. Langs de Kerkhofstraat liggen maatschappelijke voorzieningen, waaronder basisschool St. Antonius, gemeenschapshuis De Nolder en een begraafplaats. Langs de Provincialeweg staat een kleine reeks wederopbouwpanden met rode pannendaken. Het merendeel van de bebouwing in de kern Maren-Kessel bestaat uit vrijstaande woonhuizen en bungalows uit de periode 1965-1990.

Megen

Megen valt te classificeren als een laatmiddeleeuwse stad, die ter versterking en bevestiging van de machtspositie van een lokale machthebber werd gebouwd.[127] Uit archiefmateriaal is bekend dat het stadje zich heeft ontwikkeld vanuit een agrarische nederzetting, waarvan de plaatsnaam 'Meginun' voor het eerst in 721-722 wordt vermeld.[128] Over de nederzettingsvorm van de agrarische nederzetting is weinig bekend. Mogelijk dateert een deel van de wegenstructuur nog uit de pre-stedelijke fase.

Na het verkrijgen van stadsrechten in 1357 werd Megen voorzien van een stadsmuur, natte grachten en poorten. Op de stadsplattegrond die omstreeks 1560 door Jacob van Deventer werd vervaardigd, is een planmatige structuur herkenbaar. De stedenbouwkundige opzet wordt op hoofdlijnen gekenmerkt door twee wegen - de Putstraat (huidige Doctor Baptiststraat) en de Patersstraat (huidige Kloosterstraat) - die vorkvormig op de Maaspoort toelopen. Op de plek waar deze straten samenkomen ligt een driehoekig pleintje, de Koolmarkt.[129]

Een bijzonder gegeven is dat deze planmatige structuur omstreeks 1357 werd gerealiseerd, kort na of gedurende de periode waarin een doorgaande bedijking in de omgeving van Megen werd aangelegd. Nadat in een eerdere fasen al dwarsdijken waren aangelegd, kwam in de 13e en 14e eeuw door de aaneensluiting van dorpspolders vanuit het westen in fasen een aaneengesloten bandijk tot stand.[130] Bekend is dat de bandijk in de loop van de 13e eeuw tot Megen reikte en rond 1360 tot Grave.[131] Gelet op de kleine lus waarin de huidige Maasdijk om het stadje loopt, is het waarschijnlijk dat het oorspronkelijk dijktracé de (Verlengde) Torenstraat volgde. De uitstulping van de bandijk zou in dat geval in samenhang met de stadsaanleg na 1357 tot stand zijn gekomen.

Op het terrein van het huidige Clarissenklooster stond het kasteel van Megen, dat in de 11e of 12e eeuw werd gebouwd. In een geschrift uit 1145 over Allardus, de (eerste?) graaf van Megen, wordt voor zover bekend de graafschap Megen voor het eerst vermeld. De huidige middeleeuwse stadskern kwam enkele eeuwen later tot stand dan het omgrachte kasteel met voorburcht. Het rivierengebied werd in die tijd in politiek opzicht gekenmerkt door de vorming van tal van kleine territoriale eenheden, waarbij de lokale machthebber de vorming van een (stedelijke) nederzetting stimuleerde. Andere voorbeelden van vestingsteden langs deze zijde van de Maas waar eveneens aan de ontwikkeling van de nederzetting de bouw van een kasteel ten grondslag lag zijn Ravenstein, Grave en Gennep.

Onder invloed van de burcht heeft de verdere ontwikkeling van Megen tot stadje plaatsgevonden. Naast het muntrecht kreeg de nederzetting in 1357 van de heer van Megen het recht zich te omwallen met in ieder geval stenen poorten en waltorens, met een omgrachting. De stad kende vier stadspoorten, te

[127] Rutte 2014
[128] Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1987
[129] Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1987
[130] Maas 2000
[131] De Bont 1993

weten de Maaspoort, de Gevangenpoort (beide gericht op de dijk) de Boschpoort en de Maasbommelse poort, terwijl er voorts tussen de Boschpoort en de Maasbommelse poort aan de westzijde een oversteek was over de gracht naar het terrein van het grafelijke slot, waarvan zowel de voorburcht als het slot zelf apart waren omgracht. De uitvalsweg vanuit de stad was via een brug over de gracht verbonden met het voorburcht-terrein van dit slot. Van de stenen bouwwerken van de vestingwerken is thans alleen de in oorsprong uit de 14e eeuw daterende Gevangenenpoort, een sobere bakstenen poorttoren, bewaard gebleven. Deze toren is na verwoestingen in de 16e eeuw deels herbouwd.

In 1581 werd het kasteel van Megen door onachtzaamheid van de Spaanse bezetters door brand verwoest.[132] In hetzelfde jaar werd Megen door de Staatse troepen overvallen en in brand gestoken. Verschillende huizen en de Sint-Servatiuskerk zijn toen verloren gegaan. Het kasteel werd niet meer hersteld en in 1610 gesloopt. Ook de kerk werd niet meer herbouwd en vanaf dat moment werd de Antoniuskapel gebruikt door de kerkgangers. Deze éénbeukige kapel lag centraal in het dorp ingeklemd tussen de Putstraat en Patersstraat. De kapel zou in 1872 vanwege de bouw van de huidige Sint Servatiuskerk worden afgebroken.

De aarden wallen van de stad hadden omstreeks het midden van de 16e eeuw plaats gemaakt voor stenen muren en ook de poorten zijn in die periode, alsook na de verwoestingen van 1581 voor zo ver mogelijk hersteld, dan wel herbouwd. Een lang leven waren de vestingwerken daarna niet beschoren, want door een nieuwe inname door de hertog van Parma in 1586 en in de 17e eeuw het verlies van de strategische functie van het stadje raakten de vestingwerken spoedig in verval. Uiteindelijk overleefde dus alleen de Gevangenentoren dit vervalproces. Het voormalige burchtterrein zou later worden ingericht als kloostercomplex voor de Clarissen.[133]

[132] Adviesbureau Cuijpers 2005

[133] De beschrijving van de ontwikkelingsgeschiedenis van Megen is grotendeels ontleend aan de volgende rapportage: Monumenten Advies Bureau (2018): *Cultuurhistorisch onderzoek Clarissenklooster Sint Josephsberg - Clarastraat 2 Megen*. Nijmegen.

Figuur 90. Megen in vogelvlucht, 1908 (Collectie RCE Doc.nr.35.696).

De plattegrond van het vestingstadje wordt bepaald door twee naar de Maasdijk lopende splitsende straten, de Dr. Baptiststraat en Kloosterstraat, die samenkomen in de driehoekige Koolmarkt.[134] Dwars op deze hoofdstraten staan de Torenstraat, Verlengde Torenstraat, Wilhelminastraat, Patersgas en Dwarsstraat. Langs deze straten komen gesloten gevelwanden voor met tussenliggende gasjes en stegen. De bebouwing heeft een kleinstedelijk karakter. De Kerklaan, Maasdijk en Walstraat volgen het tracé van de vroegere omwalling. Delen van de ommuring zijn nog aanwezig. Buiten de vroegere omwalling komt een historisch bebouwingslint voor langs de Kapelstraat. Verspreid langs de Bernhardstraat, Engstraat, Houtstraat en Molenstraat staan verschillende vooroorlogse panden. Langs de Molenstraat bevindt zich een complex wederopbouwwoningen. Vanaf de jaren 60 is de kern

[134] De aarden wallen van de stad hadden omstreeks het midden van de 16e eeuw plaats gemaakt voor stenen muren en ook de poorten zijn in die periode, alsmede na de verwoestingen van 1581 voor zo ver mogelijk hersteld, dan wel herbouwd. Een lang leven waren de vestingwerken daarna niet beschoren, want door een nieuwe inname door Parma in 1586 en in de 17e eeuw het verlies van de strategische functie van het stadje raakten de vestingwerken spoedig in verval. Uiteindelijk overleefde dus alleen de Gevangenentoren dit vervalproces. Het voormalige burchtterrein zou later worden ingericht als kloostercomplex voor de Clarissen.

geleidelijk gegroeid, waarbij kleinschalige uitbreidingen werden gerealiseerd op voormalige landbouwgronden aan de zuidwestzijde van het stadje.

Landmarks zijn het Clarissenklooster Sint-Josephsberg, het Minderbroedersklooster, de Gevangenpoort, stellingmolen Désiré (1865), de R.K. Sint-Servatiuskerk, de Latijnse school annex seminarie en het voormalige raadhuis met naastgelegen plein met leilinden en standbeeld van Charles de Brimeu. In het historische stadskern komen diverse zichtlijnen voor op deze landmarks en andere gebouwen. Daarnaast is het stadssilhouet vanaf de Maaszijde cultuurhistorisch waardevol.

Neerlangel

Het kerkdorp Neerlangel ontstond in de vroege middeleeuwen en ligt op een langgerekte donk in het rivierkleigebied. Het dorp is vanaf de 16e eeuw niet volledig tot ontwikkeling gekomen vanwege de overstromingen die regelmatig plaatsvonden door het functioneren van de Beerse Overlaat.[135] De neogotische kerk heeft een eenvoudige tufstenen toren uit de 11e eeuw.

Neerloon

Het kerkdorp Neerloon is een oeverwalnederzetting die vermoedelijk al in de vroegere middeleeuwen is ontstaan. Karakteristiek is de langgerekte hoofdvorm evenwijdig aan de dijk met bebouwing van dijkhuizen en een lager gelegen binnendijkse weg (Staaijstraat)[136] Nabij de dijk staat de Sint-Victorkerk met bijbehorend kerkhof en pastorie. In de dorpskern staan verschillende historische hallehuisboerderijen en langgevelboerderijen, die zich kenmerken door een traditionele vormgeving en ambachtelijk materiaalgebruik. In de loop van de 20e eeuw zijn de bebouwingslinten spaarzaam verdicht.

Oijen

Het dorp Oijen is een dijkdorp. In de 19e eeuw bestond de nederzetting uit een open bebouwingslint langs de dijk en enkele gebouwen langs de ringvormige Sassenstraat en Kloosterstraat. Nabij de aansluiting van de Kloosterstraat op de Oijense Bovendijk stond een kerk met pastorie en school. Die kerk, een Waterstaatskerk, is na voltooiing van de nieuwe aan de Bernhardweg in 1968 gesloopt. In 1894 werd door de Zusters van Liefde van Schijndel een klooster in Oijen gesticht (Sint-Josefgesticht). De haaks op de Maasdijk met een markante dijkstoep aansluitende Bernhardweg een karakteristiek bebouwingscluster met dijkhuizen bewaard. Midden op de dijkaansluiting troont een historisch Heilig Hartbeeld. De al tamelijk brede Bernardweg kreeg bij de bouw van de Sint Servatiuskerk in de jaren 1964-1965 een pleinvormige nevenruimte, ingericht met plantsoenen en parkeervakken. Aan dit pleintje grenst ook de markante halfvrijstaande toren van de Servatiuskerk. Oijen groeide in de naoorlogse jaren in eerste instantie vooral door verdere verdichting van de bestaande bebouwingslinten, maar er vond ook een bescheiden planmatige dorpsuitbreiding plaats bij de aanleg van de Pastoor Feletstraat en de verbindingsweg van deze nieuwe straat naar de dijk, de Smits van Oijenweg. Hier verrezen vanaf circa 1950 in verschillende bouwfasen kleine woningcomplexen met vrijstaande en dubbele arbeiders- en eengezinswoningen. In de jaren 60 en 70 is het binnenterrein verkaveld en ingevuld met woningen.

[135] Provincie Noord-Brabant 1984
[136] Provincie Noord-Brabant 1984

Ten oosten van het dorp ligt voormalig kasteel van Oijen. Nabij het dorp liggen stroomafwaarts Benedeneind en stroomopwaarts Boveneind, kleine gehuchten bestaande uit losse dijklinten.

Oss

De oudste vermelding van Oss dateert uit 1161. De nederzetting is voor die tijd ontstaan op de rand van het zand. Omstreeks het midden van de 14e eeuw kreeg de plaats marktrechten. Naast de boterhandel was ook de laken- en linnenhandel een belangrijke economische pijler van het stadje. Ter verdediging van de stad tegen invallen vanuit Gelre werd omstreeks 1374 een stadskasteel gebouwd. Na ernstige plunderingen en branden in 1399 verleende Hertogin Johanna van Brabant stadsrechten aan Oss. In diezelfde periode werd ook begonnen met het aanleggen van stadsgrachten, wallen en poorten. Ter verdediging van de stad werden ten oosten van Oss ook versterkingen aangelegd, in de vorm van landweren.[137] In de 15e en 16e eeuw heeft Oss veel te lijden gehad van de Gelderse Oorlogen en Tachtigjarige Oorlog.[138]

In 1751 vond een grote stadsbrand plaats die de vestingstad grotendeels verwoestte. Het middeleeuwse stratenpatroon werd bij de herbouw gehandhaafd. Aan het centrale marktplein werd in 1768 een nieuw gebouw neergezet, dat zowel dienstdeed als stadhuis als boterwaag. De middeleeuwse Grote Kerk werd in 1768 herbouwd en werd voorzien van een andere spits dan voor de brand.[139] Tussen 1857 en 1859 werd de kerk vervangen door de huidige R.K. kerk O.L. Vrouw Onbevlekt Ontvangen, een driebeukige neogotische kruisbasiliek gebouwd naar ontwerp van architect H.J. van Tulder.

Oss ontwikkelde zich dankzij de veeteelt in het Maasland tot handelscentrum voor vlees en boter.[140] Vanaf 1872 kwam de industrie in Oss op. Bekende namen in de industriële geschiedenis van Oss zijn de margarinebedrijven van Jurgens en Van den Bergh, de vleesverwerkende bedrijven van Zwanenberg en Hartog en de watten- en tapijtfabriek van de gebroeders Van den Bergh (Bergoss).[141] De aanleg van de spoorlijn 's-Hertogenbosch-Nijmegen en opening van station Oss (1881) betekende een sterke impuls voor de industriële ontwikkeling en groei van de stad. Buiten de middeleeuwse omwalling die in 1846 al gedeeltelijk was geslecht, werden vanaf het einde van de 19e eeuw bebouwing gerealiseerd. De margarinefabriek van Jurgens, die zich vanaf 1871 ontwikkelde tussen de Fabrieksstraat en Torenstraat, vormde de eerste uitbreiding. Op de hoger gelegen zandgronden aan de zuidzijde van de stad ontwikkelde zich ook andere fabrieksterreinen.[142]

In eerste instantie vonden stadsuitbreidingen plaats in het gebied tussen het centrum en station, aan de Molenstraat, Walstraat en Walplein. Daarnaast vond geleidelijke uitbreiding en verdichting van bebouwingslinten plaats langs historische uitvalswegen, waaronder de Kruisstraat en Berghemseweg. Nabij de fabrieksterreinen kwamen arbeiderswoningen tot stand langs de Boterstraat, Heschepad, Houtstraat, Nieuwe Brouwerstraat, Linkensweg en Smalstraat. Aan het einde van de 19e eeuw verrezen langs de Molenstraat verschillende fabrikantenvilla's.

[137] Adviesbureau Cuijpers 2005
[138] Provincie Noord-Brabant 1984
[139] Pigmans 2022
[140] Provincie Noord-Brabant 1984
[141] Stadsarchief Oss 2008
[142] Provincie Noord-Brabant 1990

Figuur 91. Stadsgezicht in Oss, met aan de horizon de Willibrorduskerk in het stadscentrum (foto MAB, 2004).

Figuur 92. Uitbreidingsplan Oss 1918, vervaardigd door architect Charles Estourgie.

Door de Nijmeegse architect Charles Estourgie werd in 1918 een uitbreidingsplan opgesteld. Dit plan ging uit van een tuinwijkachtige uitbreiding op een hoefijzervormig grondplan. Slechts een klein deel van dit plan werd gerealiseerd, echter wel in gewijzigde vorm, namelijk de villawijk bij de Dr. Hermanslaan. In 1936 stelde de Streekplandienst van de Meijerij een nieuw uitbreidingsplan voor Oss op, om de ongebreidelde stedelijke ontwikkeling in goede banen te leiden door planmatige verdichting te stimuleren. Hoewel het uitbreidingsplan door een gebrek aan financiële middelen niet werd uitgevoerd, groeide het gebied ten oosten van het centrum (Schadewijk) steeds verder aaneen.[143] Aan de westzijde van het centrum kwamen in de periode 1930-1940 nieuwe woonbuurtjes tot ontwikkeling in de omgeving van de Oude Kerkstraat-Katwijkstraat, Hofstraat en Schoolstraat-Sint-Leonardusstraat. Direct na de Tweede Wereldoorlog vond een eerste grootschalige stadsuitbreiding plaats aan

[143] Provincie Noord-Brabant 1990

weerszijden van de Oude Kerkstraat. Ter ontsluiting van deze wijk (Krinkelhoek) werd de Hertogin Johannasingel aangelegd. De weg met gescheiden rijstroken en groene middenberm vormde de aanzet voor de gefaseerde aanleg van een ringweg in het derde kwart van de 20e eeuw. De verschillende naoorlogse uitbreidingswijken werden door deze ringweg met elkaar verbond. Aan de oostzijde van het centrum werd omstreeks 1947-1950 de Vogeltjesbuurt gerealiseerd. De stedenbouwkundige opzet van deze wederopbouwwijk kenmerkt zich door strokenbouw en een centrale ontsluitingsweg (Nachtegaallaan). Deze buurt werd in de jaren 50 aan de zuidzijde verder uitgebreid. In dezelfde periode werden de Oorlogsheldenbuurt en de Verzetsbuurt aangelegd aan weerszijden van de Singel 1940-1945, alsook de Roofvogelbuurt aan de oostzijde van de Vijversingel. Aan de zuidzijde van de stad kwamen planmatige uitbreidingen tot stand, die zich evenals voorgenoemde buurten kenmerkten door (halfopen) bouwblokken die merendeels gesitueerd zijn aan parallel aan elkaar gelegen straten: Zeeheldenbuurt, Oranjebuurt en Bomenbuurt. Tevens werden de fabrieksterreinen aan de zuidzijde van de spoorlijn uitgebreid. Vanaf het einde van de jaren 40 van de vorige eeuw kwam ook de buurt Willibrordusweg-Oost tot stand. Deze buurt kenmerkt zich door vrijstaande woonhuizen en bungalows op grote kavels die gesitueerd zijn aan gebogen lanen.

De planmatige uitbreidingen die tot de jaren 60 van de vorige eeuw werden gerealiseerd, bestonden uit buurten met gesloten en halfopen bouwblokken die waren samengesteld uit geschakelde en dubbele woningen. Aan de zuidzijde van de stad werd in de jaren 60 de woonwijk Ruwaard gebouwd. In tegenstelling tot de uitbreidingen met traditionele verkaveling heeft deze woonwijk een modernistische stedenbouwkundige opzet. Kenmerkend zijn de orthogonale structuur, het hiërarchisch wegenstelsel en de verkaveling met open bouwblokken en stempelbouw. Midden in de wijk ligt langs een hoofdontsluitingsweg het wijkwinkelcentrum ‘Ruwert’. Daarnaast is er sprake van een centraal gelegen parkzone met vijver en voorzieningen (zogenoemde ‘core’), die door middel van groene wiggen wordt verbonden met het buitengebied. Aan de randen van de wijk liggen groene mantels.

De planmatige uitbreidingen uit de jaren 70 en 80 kenmerken zich door een stedenbouwkundige opzet die op structuralistische ontwerpprincipes is geïnspireerd. Voorbeelden zijn de buurten Lockaart, Loovelt en Hazenkamp. Kenmerkend zijn de organische structuur, blauw-groene dooradering en langzaamverkeersroutes. Ook de buurt Schadewijk Noord-Oost heeft een kleinschalig en informeel karakter, met een landschappelijk raamwerk dat bestaat uit onderling verbonden groene ruimtes. In de buurt Witte Hoef uit het midden van de jaren 70 van de vorige eeuw staan bungalows en vrijstaande woonhuizen in een groene setting, merendeels gesitueerd langs enigszins gebogen lanen. Na 1985 vonden grootschalige uitbreidingen plaats aan de noordzijde van de stad.

Een belangrijk infrastructureel project uit de tweede helft van de 20e eeuw was de aanleg van de haven (1968), die via het Burgemeester Delenkanaal werd verbonden met de Maas. Bovendien werd aan het begin van de jaren 70 van de vorige eeuw de autosnelweg A50 geopend. Beide verkeersstructuren hebben een grote invloed gehad op de ontwikkeling van Oss als industrie- en handelsstad.

Overlangel

Het kerkdorp Overlangel is een oeverwalnederzetting die vermoedelijk al in de vroegere middeleeuwen is ontstaan aan een oude Maasarm. Karakteristiek is de langgerekte hoofdvorm evenwijdig aan de dijk met bebouwing van dijkhuizen en een lager gelegen binnendijkse weg (‘achterstraat’): de Kerkweg.[144]

[144] Provincie Noord-Brabant 1984

Dwars op Maasdijk liggen wegen waarlangs zich in de loop der tijd lintbebouwing ontwikkelde: Overlangelseweg, Doctor Ruijsstraat en Oude Graafsestraat.

In 1360 werd tussen Overlangel en Neerlangel het stadje Ravenstein gesticht. In het verleden had Overlangel een regionale overslaghaven, inclusief een scheepswerf. Aan het einde van de 19e eeuw verloor Overlangel geleidelijk deze functie. Bij de kanalisatie van de Maas in 1938 werd de riviermeander waaraan het dorp ligt afgesneden, hetgeen de doodsteek vormde voor de haven.[145]

In Overlangel werd in 1814 een Sint-Antoniuskapel gebouwd ter vervanging van een middeleeuwse voorganger. Na afsplitsing van de parochie Herpen kwam in 1854 de neogotische R.K. Sint-Antoniuskerk tot stand. Bijzonder is de opengewerkte gietijzeren torenspits. Verspreid in de dorpskern staan verschillende historische (dijk)boerderijen en vooroorlogse dorpswoningen. Nabij de kruising van de Kerkstraat met de Doctor Ruijsstraat komt een kleine concentratie van panden uit de wederopbouwperiode voor. Langs de Oude Graafsestraat en nabij de aansluiting van de Overlangelseweg op de Maasdijk liggen wielen, die herinneren aan dijkdoorbraken die in het verleden hebben plaatsgevonden.

Ravenstein

Ter plekke van de agrarische nederzetting Langel liet Walraven van Valkenburg, heer van het land van Herpen, in 1360 een kasteel bouwen. Daarbij liet hij de stenen gebruiken van zijn oude kasteel in Herpen, dat hij af liet breken. Na een mislukte belegering door de hertog van Brabant vanwege overtreding van het recht op tolheffing, werd in 1365 bepaald dat de heren van Ravenstein toch tol mochten heffen. In 1380 kreeg de nederzetting stadsrechten. Aan de rivierzijde van de stad werd in 1387 een verdedigingsmuur met walgang en bolwerken aangelegd. Enige tijd later werd een gracht gegraven, waarna de gehele stad werd voorzien van een stadsmuur met muurtorens en drie poorten.[146]

De vestingwerken die in 1522-1526 waren vernieuwd, werden in 1543 op bevel van Karel V gesloopt.[147] Het kasteel, de poorten en de rondelen aan de kant van de dijk mochten gehandhaafd blijven. Na een brand op 10 juni 1606 werd de stad herbouwd. In dat kader werden onder meer de Middelstraat, Nieuwstraat, Peperstraat, Servetstraat en Kolonel Wilsstraat aangelegd.

In 1610 werd Ravenstein bezet door Staatse troepen. Rond die tijd, vermoedelijk na afloop van de Guliks-Kleefse-Successie-Oorlog (1609-1914), onderging Ravenstein een grootschalige metamorfose. Een deel van de bebouwing werd door het Spaanse garnizoen afgebroken om het herstel van de vestingwerken mogelijk te maken. De vesting Ravenstein werd vormgegeven volgens het Oud-Nederlands stelsel. De grondvorm van de vestingstad Ravenstein bestond uit een onregelmatige vijfhoek. De vesting kreeg aarden wallen met aan de landzijde drie vijfhoekige bastions en aan de zijde van de dijk twee vooruitgeschoven hoornwerken. De courtine tussen Bastion Famars en Bastion Utrecht werd beschermd door het Ravelijn Polleke, de courtine tussen Bastion Utrecht en Bastion Holland door Ravelijn Halve Maan. De rondelen Oranje Bolwerk en Kasteelse Bolwerk werden eveneens beschermd door ravelijnen. Het Ravelijn De Ritsen op de Middelwaard werd vernieuwd en diende ter bescherming van de muur aan de rivierzijde. De vesting was omgeven door een brede vestinggracht.

[145] Provincie Noord-Brabant 1984
[146] Adviesbureau Cuijpers 2004
[147] Kapelhof e.a. 1997

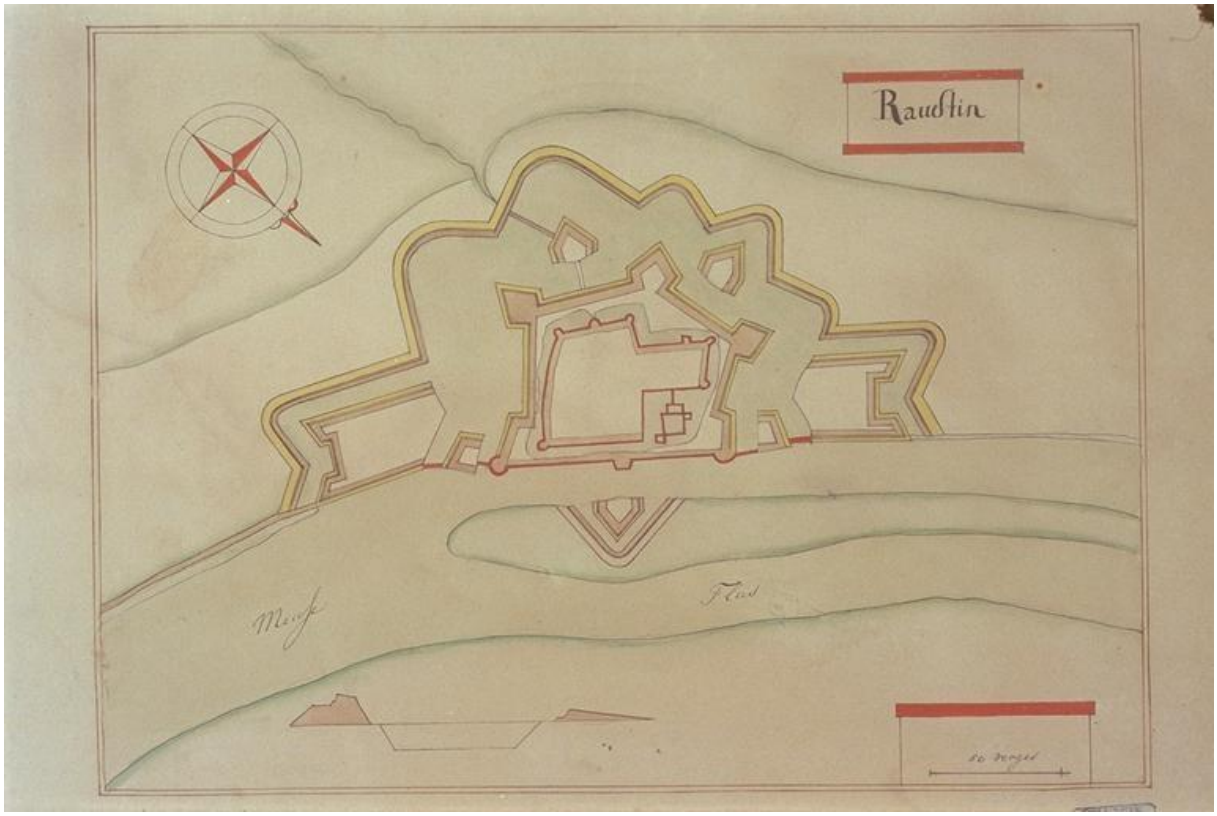

Figuur 93. De vestingwerken van Ravenstein (Brabant Collectie).

Na de inval in 1672 zijn de Fransen begonnen met de ontmanteling van de vesting. Nadat de Staatse troepen de stad hadden veroverd, gingen zij door met het slechten van de vestingwerken. Met uitzondering van de Kasteelse Poort en de Maaspoort werd de restanten van de vesting en het kasteel in de vroege 19e eeuw geheel verwijderd. De aarden wallen werden in de loop der tijd in de gracht geschoven. De voormalige vestingronden werden voor een groot deel in gebruik genomen als tuin.

Door de aanleg van de spoorlijn 's-Hertogenbosch-Nijmegen in 1872 werd het westelijk hoornwerk van de voormalige vesting doorsneden. De spoorweg met station betekende een nieuwe impuls voor het stadje. Belangrijke economische pijlers waren brouwerijen, leerlooierijen en de graanhandel. Na het buiten werking stellen van de Beerse Overlaat in 1942 vonden buiten de singels de eerste planmatige uitbreidingen plaats. Ten zuidoosten van de stadskern groeide in verschillende fase een relatief grote woonbuurt aan weerszijden van de Graafsestraat. Het oudste deel is de omgeving rond de Prinses Irenestraat, waar al eind jaren 1940 kleine dubbele arbeiderswoningen werden gebouwd. In een tweede fase (jaren 50) werden aan de Johan van Willigenstraat en enkele straatjes ten zuiden van de Graafsestraat geschakelde woningwetwoningen gerealiseerd. Het buurtje is in de jaren 60 verder naar het zuiden uitgelegd met complexe vrijstaande en geschakelde woningen. Aan de Drossaardstraat werden hierbij twee markante driehoekige buurtpleintjes met plantsoenen gecreëerd. Het oostelijke wijkdeel kwam in de jaren 70 tot stand en kreeg een voor die periode kenmerkende opzet met door gekromde en geknikte straatjes verbonden hoven en woonerven.

Figuur 94. Stadsbeeld Ravenstein, met de Luciakerk.

Teeffelen

Teeffelen is een donkdorp, dat gebouwd is op een zandopduiking. De oorsprong van de nederzetting ligt aan de westzijde, bij het Kerkeind. De Pastoor van Weerdtstraat is aangelegd op de hogere delen

van de zandheuvel en ontwikkelde zich tot hoofdstraat. Aan de oostzijde ligt een ringvormige weg, de Singel. Tot het midden van de 20e eeuw lagen aan deze weg een aantal boerderijen, waaronder Singel 32. Vanaf de jaren 60 van de vorige eeuw heeft langs de Singel en Pastoor van Weerdtstraat een verdichting van de bebouwingsstructuur plaatsgevonden. In het dorp staan verschillende historische boerderijen. Aan de noordzijde van de Pastoor van Weerdtstraat ligt een religieus ensemble bestaande uit de H. Benedictuskerk, een pastorie ommuurde tuin en begraafplaats. In de tuinmuur bevindt zich een nis met Heilig Hartbeeld. Bij de aansluiting van de Pastoor de Weerdtstraat op de Singel staat een Mariakapelletje.

6.3.3 Beschermde stadsgezichten

De gemeente Oss kent drie beschermde stadsgezichten:

- Beschermd stadsgezicht Ravenstein, van rijkswege beschermd sinds 21 januari 1977.
- Beschermd stadsgezicht Megen, van rijkswege beschermd sinds 27 september 1991.
- Beschermd stadsgezicht Burgemeester van den Elzenlaan – Dr, Hermanslaan, van gemeentewege beschermd sinds 1 juli 1997.

Daarnaast behoort een zeer smalle strook van slechts 0,3 km², liggende in de Maas, tot het Brabantse deel van het beschermd dorpsgezicht Heerewaarden. Dit gezicht bevindt zich in de gemeente Maasdriel, Gelderland en is van rijkswege beschermd sinds 5 maart 2014.

6.3.4 Stedenbouwkundige ensembles

In de cultuurhistorische waardenkaart zijn 56 bijzondere “stedenbouwkundige ensembles” gedefinieerd. In het onderstaande overzicht worden ze kort omschreven. In de database is meer informatie verwerkt. Hierin is ook de waardering van de ensembles opgenomen.

	Plaats	Naam	Thema	Waarde
01	***Berghem***	***Historische dorpskern***	***Dorpsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw, religie***	***Hoog***
	Historische kern van Berghem, te weten het ensemble rond de Sint-Willibrorduskerk, tussen de Julianastraat en de Sint Willibrordusstraat. Dit is ook de locatie van de middeleeuwse dorpskerk (waarvan de toren behouden bleef in de huidige) met het oude kerkhof van Berghem, tussen beide historische linten. Het ensemble bestaat uit de monumentale, sterk beeldbepalende Willibrorduskerk, de ten westen hiervan in een fraaie landschapstuin met vele oude bomen gelegen pastorie, een historische boerderij aan de Willibrordusstraat en de bebouwing aan de oostzijde van deze straat: het Zusterklooster uit 1883, de hierop aansluitende St. Josephschool (1950) en de voormalige bakkerij naar ontwerp van Jan de Jong (1953).Cultuurhistorische waarde als kerngebied van Berghem, in de vorm van een karakteristiek en beeldbepalend ensemble rond de Sint-Willibrorduskerk, met pastorie, klooster en school, alsmede een historische boerderij (restant van het oude bebouwingslint) en een naoorlogse bakkerij.			
02	***Berghem***	***Julianastraat -Burg. van Erpstraat***	***Dorpsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw, bebouwingslint***	***Hoog***
	Het ensemble volgt een lang traject van het oude bebouwingslint langs de noordrand van het dorp. Het lint, dat al in de 19e eeuw dicht was bebouwd, is onderdeel van de al in de 19e eeuw bestrate route van Herpen naar Oss. Langs de route is sprake van een intensieve, zeer gevarieerde, veelal nog historische bebouwing uit diverse tijdslagen van de geschiedenis van Berghem: boerderijen van verschillende typen (herinnerend aan het agrarische verleden), burgerwoningen en herenhuizen, winkel- en bedrijfspanden, het voormalige gemeentehuis, etc. De straat heeft een markant profiel door de begeleidende hagen, de deels bewaarde oude laanbeplanting en de tuinen. Bijzonder is dat de bebouwing aan de noordzijde van de straat nog een hechte relatie heeft met het agrarische landschap, compleet met oude verkavelingsstructuren. Het oostelijke deel van het ensemble grenst ook aan de zuidzijde aan open agrarisch gebied. Hier bevinden zich voornamelijk boerderijen, zoals ook aan het aansluitende deel van de Waterstaat. Dit gebied vormt het oude buurtschap Duureind of Duurendseind. Karakteristiek bebouwingslint langs één van de oude doorgaande hoofdstructuren in Berghem, met veel waardevolle historische bebouwing, die in de grote variatie in functies, tijdsperioden en stijlen een belangrijke weerslag is van Berghems verleden. Mooi ensemble met de aanwezige groenelementen. De bebouwing aan de noordzijde heeft nog een bijzondere relatie met het open agrarische gebied.			
03	***Berghem***	***Schoolstraat en omgeving***	***Dorpsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw, uitbreidingswijk***	***Hoog***
	Kleinschalige eerste naoorlogse dorpsuitbreiding van Berghem (1946-1948), destijds gerealiseerd langs de (naar het zuiden doorgetrokken) weg naar de vroegere molen (Veldstraat) en een tweetal nieuwe straatjes richt de Willibrordusstraat. Het ensemble bestaat uit in linten geordende dubbele woningen, deels door langere tussenleden geschakeld, in de traditionalistische stijl van de Delftse school. Dit is kenmerkend voor de bouwperiode. Markante straatbeelden door de zich herhalende bakstenen volumes met pannendaken en de tuintjes met bakstenen muurtjes. Goed en in hoofdzaak nog vrij gaaf voorbeeld van een kleinschalige dorpsuitbreiding van direct na de Tweede Wereldoorlog, met voor deze bouwtijd kenmerkende verkaveling, woningtypologie en bouwvormen. Beeldbepalend ensemble.			
04	***Berghem***	***Broerstraat en omgeving***	***Dorpsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw, uitbreidingswijk***	***Positief***

	Eenvoudige kleinschalige dorpsuitbreiding uit het derde kwart van de 20e eeuw, in gematigd moderne trant aan de oostzijde van de Berghem. Het wijkje bestaat uit een aantal woonstraatjes met merendeels geschakelde tweelaags eengezinswoningen, in een eenvoudige halfopen verkaveling. De straatjes komen aan de zuidzijde uit op een langgerekt plantsoen met gescheiden rijbanen (Wilhelminasingel). De woningblokken aan de Broersstraat en de Nelissenstraat zijn deels in een zaagtandrooilijn geplaatst, met in de Broerstraat kleine plantsoenen en woonpaden. Karakteristiek voorbeeld van kleine woonbuurt uit circa 1960, waarin modernistische stedenbouwkundige principes op eenvoudige en terughoudende manier zijn verwerkt. Markante groenstructuren. De bebouwing is van beperkte architectuurhistorische waarde.			
05	***Berghem***	***Joeri Gagarinstraat - Maanstraat***	***Dorpsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw, dorpsuitbreiding***	***Positief***
	Eenvoudige kleinschalige dorpsuitbreiding uit het derde kwart van de 20e eeuw, in gematigd moderne trant aan de oostzijde van de Berghem. Het wijkje bestaat uit een aantal woonstraatjes met merendeels geschakelde tweelaags eengezinswoningen, in een eenvoudige halfopen verkaveling. Aan de Joeri Gagarinstraat bevinden zich enkele om plantsoenen en aan woonpaden geschaarde woningblokken. Karakteristiek voorbeeld van kleine woonbuurt uit de jaren 60 waarin modernistische stedenbouwkundige principes op eenvoudige en terughoudende manier zijn verwerkt. De bebouwing is van beperkte architectuurhistorische waarde.			
06	***Demen***	***Historische dorpskern***	***Dorpsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw***	***Hoog***
	Kerngebied van de historische (dijk)nederzetting Demen, thans bestaande uit historisch dijklint met achterstraatstructuur (Kleine Poelstraat, Burg. Canerstraat), evenwijdig aan de Maasdijk. In de lintbebouwingen bevinden zich diverse monumentale en karakteristieke panden, waaronder de oude dorpskerk met bijbehorende gebouwen en kerkhof, alsmede Ravo's Hof met overtuin. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van de nederzetting Demen; zeer karakteristiek historisch dijklint met achterstraatstructuur, met grote ruimtelijke samenhang tussen structuren, erven, groen en waardevolle bebouwing.			
07	***Deursen-Dennenburg***	***RK ensemble Sint-Vincentiuskerk***	***Dorpsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw, religie***	***Hoog***
	Klein kerkelijk ensemble bij de Sint-Vincentiuskerk in de kern van Deursen. Het ensemble bestaat uit de neogotische kerk (1874), het ommuurde kerkhof met bidkapel en historische graven, het ommuurde terrein ten zuiden van de kerk en de pastorie op de hoek Kuiperstraat-Laagstraat. Markant en gaaf voorbeeld van een vanaf circa 1875 gegroeid kerkelijk ensemble met de sterk beeldbepalende Sint-Vincentiuskerk uit 1874 als centraal punt. Als geheel een karakteristieke uiting van het rijke religieuze leven, met een hoge ensemblewaarde.			
08	***Deursen-Dennenburg***	***Rondestraat***	***Dorpsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw***	***Hoog***
	Klein ensemble rond de aansluiting van de Rondestraat op de Hofstraat, een oud knooppunt in de dorpsstructuur van Deursen. Aan het knooppunt staan enkele markante historische gebouwen: het voormalige gemeentehuisje (1900), de dorpsschool (1884), de Antonius- en Rochuskapel (1745) met voorterrein en wegkapel en een fraaie oude langgevelboerderij. Samen vormen deze gebouwen een karakteristiek ensemble met het karakter van een historische dorpskern. Tot het ensemble behoren verder een drietal dubbele arbeiderswoningen aan de Rondestraat, herinnering aan de eerste naoorlogse dorpsuitbreiding. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van de nederzetting Deursen. Het kleine, maar gave ensemble omvat een aantal sterk beeldbepalende gebouwen, die in het verleden bijzondere functies vervulden in de dorpskern.			
09	***Deursen-Dennenburg***	***Historische dorpskern***	***Dorpsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw***	***Hoog***

	Kerngebied van de historische nederzetting Dennenburg, thans een eenvoudig bebouwingslint langs de Hoogstraat, waarvan het westelijke deel nabij de middeleeuwse dorpskerk een aantal markante bochten maakt. De lintbebouwing bestaat uit voormalige boerderijen en burgerwoning, maar het straatbeeld wordt ook bepaald door enkele weitjes en doorzichten naar het omringende agrarische land. Vanuit de Hoogstraat is er een karakteristieke zichtlijn op de oude kerk. Het slingerende deel van de Hoogstraat heeft een groen karakter door de laanbomen, de hagen en de groene tuinen. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van de nederzetting Dennenburg, met karakteristiek bebouwingslint en oude dorpskerk, met fraaie connectie met het agrarisch cultuurlandschap. Er is sprake van een grote ruimtelijke samenhang tussen structuren, erven, groen en waardevolle bebouwing.			
10	***Dieden***	***Historische dorpskern***	***Dorpsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw, dijklint***	***Hoog***
	Kerngebied van de historische (dijk)nederzetting Dieden, thans bestaande uit historisch dijklint met voor- en achterstraatstructuur, evenwijdig aan de Maasdijk. In de lintbebouwingen bevinden zich diverse monumentale en karakteristieke panden, waaronder de oude dorpskerk en de molen Stella Polaris. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van de nederzetting Dieden; zeer karakteristiek historisch dijklint met voor- en achterstraatstructuur, met grote ruimtelijke samenhang tussen structuren, erven, groen en waardevolle bebouwing.			
11	***Geffen***	***Historische dorpskern***	***Dorpsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw***	***Hoog***
	Kerngebied van het kerkdorp Geffen, dat ontstond als tiendakkerdorp aan de rand van een dekzandrug. Het ensemble wordt gevormd door het hart van het dorp aan de samenkomst van de Kerkstraat en de Kloosterstraat. Hier bevindt zich de H. Maria Magdalenakerk met nabijgelegen pastorie, kerkhof en klooster, alsmede enige markante dorpse bebouwing, deels rond de pleinvormige aansluiting van de straten. Midden op het pleintje staat de dorpspomp. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van het dorp Geffen, en dan in het bijzonder het cluster gebouwen rond de aansluiting Kerkstraat-Dorpstraat-Kloosterstraat, waar zich een karakteristiek en gaaf kerkelijk ensemble bevindt, maar ook diverse gave dorpswoningen. Er is sprake van een markante ruimtelijke samenhang tussen structuren, erven, groen en waardevolle bebouwing.			
12	***Haren***	***Historische dorpskern***	***Dorpsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw***	***Hoog***
	Kerngebied van het kerkdorp Haren, dat in de middeleeuwen ontstond op een donk. De nederzettingsstructuur bestaat in hoofdzaak uit lusvormige wegen met daarbinnen oude bouwlanden, die nog grotendeels onbebouwd zijn. Langs de randen bevinden zich lintbebouwingen waarin de oudste bebouwing uit boerderijen bestaat. In de dorpskern staat de R.K. Sint-Lambertuskerk, met naastgelegen pastorie en kerkhof. Ten zuiden van de kerk bevindt zich het voormalige klooster Bethlehem van de zusters franciscanessen Penitenten. Het klooster werd in 1520 gesticht en bestaat uit een omgracht complex van kapel, klooster en boerderij. Langs de Grotestraat staan een pakhuis van de N.C.B. uit 1912, een school uit de wederopbouwperiode en een Heilig Hartbeeld. In de dorpskern staan verschillende boerderijen. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van de nederzetting Haren; het ensemble heeft een bijzondere nederzettingstructuur en veel waardevolle historische bebouwing, waaronder een kerkelijk en een kloostercomplex. Er is sprake van een grote ruimtelijke samenhang tussen structuren, erven, groen en waardevolle bebouwing. Zeer bijzonder zijn de open agrarische ruimten binnen de lusvormige straten met hun lintbebouwing.			
13	***Herpen***	***Historische dorpskern***	***Dorpsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw***	***Hoog***

	Centrale deel van de dorpskern van Herpen aan de samenkomst van de Rogstraat, de Kloosterstraat en de Sint Bastianusstraat. De lintbebouwingen komen samen bij het driehoekige Alard van Herpenplein en het uitgebreide kerkelijke ensemble van de Sebastianuskerk, met kerkhof, pastorie, school e.d. Het dorpsplein is karakteristiek door de fraaie beplanting, de dorpspomp en de muziekkoepel. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van de nederzetting Herpen, in de vorm van een karakteristiek dorpsplein met randlintbebouwing en een groot kerkelijk ensemble met dorpskerk. Het geheel heeft een grote ruimtelijke samenhang tussen structuren, erven, groen en waardevolle bebouwing.			
14	***Herpen***	***Aalstvoort, Schaijkseweg***	***Agrarisch, boerderijencluster***	***Hoog***
	Klein gehucht, als lintje gegroeid langs de weg van Herpen naar Schaijk, thans bestaande uit een aantal historische erven met dicht aan de openbare weg grenzende oude hallehuis- en langgevelboerderijen. De erven hebben veel karakteristieke groenelementen als hagen, solitairen en linden. Het oude verloop van de Schaijkseweg is herkenbaar gebleven. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van boerengehucht Aalstvoort, met gaaf ensemble historische boerderijen, beeldbepalend langs weg naar Schaijk, met fraaie connectie met het agrarisch cultuurlandschap. Er is sprake van een grote ruimtelijke samenhang tussen structuren, erven, groen en waardevolle bebouwing.			Hoog
15	***Herpen***	***Koolwijk***	***Vooroorlogse organische stedenbouw, gehucht***	***Hoog***
	Klein gehucht, als lintje gegroeid bij een kruising van wegen halverwege Herpen en Berghem, waarbij aanvankelijk de noord-zuidverlopende Koolwijksestraat de dominante bewoningsstructuur vormde. Bij de kruising staat de 15e-eeuwse Sint-Annakapel. Het lint (voornamelijk langs de Koolwijksestraat) bestaat uit een aantal historische erven, waarvan sommige nog met oude boerderijen. De erven hebben veel karakteristieke groenelementen als hagen, solitairen en linden., die met laanbeplanting een karakteristiek geheel vormen. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van het gehucht Koolwijk, met karakteristiek lintbebouwingsensemble, nabij de middeleeuwse Sint-Annakapel, met fraaie connectie met het agrarisch cultuurlandschap. Er is sprake van een grote ruimtelijke samenhang tussen structuren, erven, groen en waardevolle bebouwing.			
16	***Keent***	***Keent***	***Vooroorlogse organische stedenbouw, agrarisch***	***Hoog***
	Overwalnederzetting aan een bocht in de Maas. Ondanks sloop van veel lintbebouwing bleef een markant ensemble intact, bestaande uit enigszins verspreid gelegen (agrarische) erven langs de oude wegen. Bij de aansluiting van de Kapelstraat op de Oude Maasweg is het driehoekige dorpspleintje nog herkenbaar. Een belangrijk deel van de bebouwing van Keent is karakteristiek. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van de nederzetting Keent, die ondanks grote ruimtelijke ingrepen en gedeeltelijke sloop van bebouwing als samenhangende structuur herkenbaar is gebleven. Er is sprake van een grote ruimtelijke samenhang tussen structuren, erven, groen en waardevolle bebouwing.			
17	***Lith***	***Historische dorpskern***	***Dorpsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw, dijklint***	***Hoog***

	Kerngebied van de historische nederzetting Lith. Lith heeft een nederzettingsstructuur die in sterke mate samenhangt met de ligging op de hoger gelegen oeverwalgronden en naastgelegen restgeulen. Aan de oostzijde van het dorp ligt een achterweg parallel aan de Lithse Dijk: de Molenstraat. Hieraan ligt het gave molenensemble rond de beltkorenmolen Zeldenrust. Tussen Lithse Dijk en Graftweg stond van oudsher agrarische bebouwing langs een ringvormig stelsel van wegen en paden op hogere gelegen ruggetjes, dat een centraal gelegen eng met bouwlanden en kleine boomgaarden omsloot. Deze situatie is binnen het ensemble nog goed herkenbaar. Langs de dijk bevindt zich een lang bebouwingslint, met boerderijen, woningen en een kerk. Het centrumgebied omvat een driehoekig marktplein en ten zuidwesten hiervan een kerkelijk centrum met de neogotische Lambertuskerk, met pastorie en kerkhof. Het grote ensemble bevat vele karakteristieke historische panden. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van de nederzetting Lith. Het grote ensemble kenmerkt zich door een bijzondere en binnen de gemeente verder tamelijk unieke structuur met verschillende karakteristieke bebouwingsclusters en veel historische panden.			
18	***Lith***	***Pas. van Hapertstraat, Schoolstraat***	***Dorpsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw, uitbreidingswijk***	***Positief***
	Kleinschalige eerste naoorlogse dorpsuitbreiding van Lith (circa 1945-1955), gerealiseerd langs enkele bestaande en nieuwe straatjes over een deel van de centrale "eng" binnen de oude ringvormige dorpsstructuur. De bebouwing bestaat merendeels uit kleine vrijstaande of dubbele bakstenen arbeiderswoningen onder dwarse zadeldaken. Goed en in hoofdzaak nog vrij gaaf voorbeeld van een kleinschalige dorpsuitbreiding van direct na de Tweede Wereldoorlog, met voor deze bouwtijd kenmerkende verkaveling, woningtypologie en bouwvormen. Beeldbepalend ensemble.			
19	***Lithoijen***	***Historische dorpskern***	***Dorpsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw***	***Hoog***
	Kerngebied van het kerkdorp Lithoijen, waarvan de opmerkelijke ronde vorm is bepaald door de ligging op stroomruggen en restgeulen van de Maas. Kenmerkend voor de historisch-stedenbouwkundige structuur van het dorp is de clustering van klein groepen boerderijen (‘wijken’) langs paden. De Langwijk bestaat vanouds uit een bebouwingslint langs een (vlucht)pad die dwars op de richting van de rivierdijk is aangelegd. Samen met de Molenweg en Dorpsstraat vormt de Langwijkstraat een ringvormige structuur. Ter hoogte van het Prelaat van den Bergplein ligt het oude dorpscentrum van Lithoijen. Rondom deze pleinvormige ruimte bevindt zich een cluster van openbare en religieuze gebouwen en terreinen: gemeentehuis, klooster, kerkhof, kerk en pastorie. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van de nederzetting Lithoijen, met gaaf bewaarde kenmerken van het ronde dorptype, met ondanks de vele jonge bouwen een grote ruimtelijke samenhang tussen structuren, erven, groen en waardevolle bebouwing.			
20	***Macharen***	***Historische dorpskern***	***Dorpsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw***	***Positief***
	Kerngebied van het kerkdorp Macharen, ontstaan als oeverwalnederzetting aan de Maas. De oorspronkelijke nederzettingsstructuur is herkenbaar. Rond de aansluiting van de Dorpsstraat op de Kerkstraat bevindt zich een klein ensemble historische gebouwen, deels een kerkelijk ensemble rond de Sint Petrus-Bandenkerk, met pastorie en kerkhof, en voorts enkele boerderijen en een horecagelegenheid. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van de nederzetting Macharen, en dan in het bijzonder het cluster gebouwen rond de Sint Petrus-Bandenkerk, met markante ruimtelijke samenhang tussen structuren, erven, groen en waardevolle bebouwing.			
21	***Maren-Kessel***	***Historische dorpskern Maren***	***Dorpsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw, dijklint***	***Hoog***

	Kerngebied van de historische (dijk)nederzetting Maren, thans bestaande uit historisch dijklint evenwijdig aan de Maasdijk en een evenwijdig daaraan gelegen achterstraatstructuur met dwarsverbindingen naar de dijk. Aan deze achterstraat (Oude Pastoriestraat) stond de oude dorpskerk. Het bewaard gebleven historische kerkhof herinnert hier nog aan. De bebouwingslinten omvatten nog enkele historische boerderijen en woningen. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van de nederzetting Maren. Karakteristiek historisch dijklint met achterstraatstructuur, met grote ruimtelijke samenhang tussen structuren, erven, groen en waardevolle bebouwing.			
22	***Maren-Kessel***	***Historische dorpskern Kessel***	***Dorpsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw, dijklint***	***Hoog***
	Kerngebied van de historische (dijk)nederzetting Kessel, thans bestaande uit historisch dijklint evenwijdig aan de Maasdijk en een evenwijdig daaraan gelegen achterstraatstructuur met dwarsverbindingen naar de dijk. In het westelijke deel (omgeving Kerkpad) bevindt zich een ringvormige structuur, waarbinnen de in WO II verwoeste dorpskerk stond. Het Kerkpad, het kerkhof, de neogotische pastorie, de pastoorsvijver, de pastorietuin en een naoorlogs kapelletje herinneren nog aan de verdwenen kerk. Het bebouwingslint langs de Kesselsedijk bevat nog een groot aantal karakteristieke boerderijen. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van de nederzetting Kessel; zeer karakteristiek historisch dijklint met grote ruimtelijke samenhang tussen structuren, erven, groen en waardevolle bebouwing. Bijzonder is het kerngebied van de vroegere dorpskerk, waaraan verschillende gebouwen en structuren herinneren. Kesselsedijk en Achterstraat hebben een gave connectie met het open agrarische landschap.			
23	***Maren-Kessel***	***Dorpskern***	***Naoorlogse planmatige stedenbouw, wederopbouwkern***	***Positief***
	Na de oorlog werd besloten om een nieuwe dorpskern te bouwen voor de zwaar beschadigde dorpen Maren en Kessel. De nieuwe kern kreeg een orthogonale opzet die is afgeleid van de verkavelingsstructuur van het landschap. Ter vervanging van de verwoeste dorpskerken van Maren en Kessel werd de Sint-Lambertuskerk met pastorie gebouwd. Tussen de kerk en Provincialeweg ligt een groot plantsoen. Langs de Kerkhofstraat liggen maatschappelijke voorzieningen, waaronder basisschool St. Antonius, gemeenschapshuis De Nolder en een begraafplaats. Langs de Provincialeweg staat een rij wederopbouwpanden met rode pannendaken. Het merendeel van de bebouwing in de kern Maren-Kessel bestaat uit vrijstaande woonhuizen en bungalows uit de periode 1965-1990. Cultuurhistorische waarde als nieuw gerealiseerde kern voor Maren en Kessel. Kenmerkend voor het wederopbouwplan is de orthogonale opzet den halfopen verkavelingstructuur. Het ensemble omvat een aantal karakteristieke gebouwen, waaronder de Sint-Lambertuskerk met pastorie. Enige zeldzaamheidswaarde als volledig nieuw gestichte nederzetting uit de wederopbouwperiode.			
24	***Megen***	***Historische stadskern, Beschermd gezicht***	***Stadsontwikkeling, vooroorlogse planmatige stedenbouw***	***Hoog***

	Historische stadskern van Megen, in de middeleeuwen ontwikkeld uit een agrarische nederzetting. De stad (stadsrechten in 1357) kreeg een planmatige aanleg, uitgezet binnen de het sterk gekromde verloop van de Maasdijk. De plattegrond van het vestingstadje wordt bepaald door twee naar de Maasdijk lopende splitsende straten, de Dr. Baptiststraat en Kloosterstraat, die samenkomen in de driehoekige Koolmarkt. Landmarks zijn het Clarissenklooster Sint-Joshepsberg, het Minderbroederskloos ter, de Gevangenpoort, stellingmolen Désiré (1865), de R.K. Sint-Servatiuskerk, de Latijnse school annex seminarie en het voormalige raadhuis met naastgelegen plein met leilinden en standbeeld van Charles de Brimeu. In het historische stadskern komen diverse zichtlijnen voor op deze landmarks en andere gebouwen. Het beschermde stadsgezicht heeft een hoge cultuurhistorische waarde vanwege de bijzondere stichtings- en ontwikkelingsgeschiedenis. De ruimtelijke structuur in de historische kern, bepaald door twee vorkende straten gericht op de Maasdijk, is in hoofdopzet nagenoeg onveranderd gebleven. Dit gegeven vormt in samenhang met het nog in belangrijke mate historisch, met name 19de-eeuws, bebouwingsbeeld de aanleiding tot de aanwijzing van Megen als beschermd stadsgezicht.			
25	***Neerlangel***	***Dijklint***	***Dorpsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw, dijklint***	***Hoog***
	Kerngebied van de historische (dijk)nederzetting Neerlangel, thans bestaande uit historisch dijklint evenwijdig aan de Maasdijk. In de lintbebouwing bevinden zich diverse monumentale en karakteristieke panden, waaronder de oude dorpskerk met 11e-eeuwse tufstenen toren. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van de nederzetting Neerlangel; zeer karakteristiek historisch dijklint met grote ruimtelijke samenhang tussen structuren, erven, groen en waardevolle bebouwing.			
26	***Neerloon***	***Historische dorpskern***	***Dorpsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw, dijklint***	***Hoog***
	Kerngebied van de historische (dijk)nederzetting Neerloon, thans bestaande uit historisch dijklint evenwijdig aan de Maasdijk en enkele binnendijkse wegen (Staaijstraat, Graftstraat). In de lintbebouwing bevinden zich diverse monumentale en karakteristieke panden, waaronder de oude dorpskerk met bijbehorend kerkhof en pastorie, een aan de dijk staand Heilig Hartbeeld, alsmede diverse historische boerderijen. Fraaie dijkbeplanting. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van de nederzetting Neerloon; zeer karakteristiek historisch dijklint met grote ruimtelijke samenhang tussen structuren, erven, groen en waardevolle bebouwing.			
27	***Oijen***	***Historische dorpskern***	***Dorpsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw, dijklint***	***Hoog***
	Kerngebied van de historische (dijk)nederzetting Oijen, thans bestaande uit historisch dijklint evenwijdig aan de Maasdijk. In de lintbebouwing bevinden zich diverse monumentale en karakteristieke panden, waaronder het complex van het Sint-Josefgesticht uit 1894. Aan de brede Bernhardweg die haaks op de dijk aansluit, bevindt zich de Sint-Servatiuskerk, een bijzondere naoorlogse kerk met toren, grenzend aan een nieuw gevormd dorpsplein. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van de nederzetting Oijen; karakteristiek historisch dijklint met grote ruimtelijke samenhang tussen structuren, erven, groen en waardevolle bebouwing. Bijzonder is hier de breed opgezette Bernhardweg met naoorlogs kerk en pleinstructuur.			
28	***Oijen***	***Pastoor Felletstraat***	***Dorpsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw, dorpsuitbreiding***	***Positief***

	Kleinschalige eerste naoorlogse dorpsuitbreiding uit de late jaren 1940, bestaande uit lintbebouwing langs de Pastoor Felletstraat, een veel oudere achterstraatstructuur evenwijdig aan de Maasdijk. De bebouwing bestaat uit een rij kleinschalige vrijstaande arbeiderswoningen met rode pannendaken (circa 1948) en aan de zuidzijde van de straat en rijk dubbele eengezinswoningen uit het midden van de jaren 1960. Goed en in hoofdzaak nog vrij gaaf voorbeeld van een kleinschalige dorpsuitbreiding van direct na de Tweede Wereldoorlog, met voor deze bouwtijd kenmerkende verkaveling, woningtypologie en bouwvormen. Beeldbepalend ensemble.			
29	***Oss***	***Historische stadskern***	***Stadsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw***	***Hoog***
	Historische stadskern van Oss, bestaande uit het gebied binnen de voormalige wallen. Centraal in het gebied ligt de driehoekige marktplaats (Heuvel), waar lange linten vanuit verschillende windrichtingen samenkomen. Westelijk hiervan ligt het religieuze centrum van de stad, met Willibrorduskerk, pastorie, parochiehuis en scholen. De oude kern wordt gekenmerkt door een hoge bebouwingsdichtheid, het historische stratenpatroon, de gedeeltelijk bewaarde oude perceelsstructuren en veel historische gebouwen. Cultuurhistorische waarde als historische stadskern van Oss. Ondanks vele recente ingrepen is er sprake van een nog goed herkenbaars stadskerngebied met in aanleg middeleeuws stratenpatroon en een deels bewaarde karakteristieke historische binnenstedelijke bebouwing, waaronder verschillende rijks- en gemeentelijke monumenten en karakteristieke panden.			
30	***Oss***	***Molenstraat***	***Stadsontwikkeling, vooroorlogse planmatige stedenbouw, historische uitvalsweg, stationsweg***	***Hoog***
	Historische uitvalsweg van Oss naar Heesch, die vanaf de vroege 19e eeuw in fasen uitgroeide tot een lang, dicht bebouwd bebouwingslint. Een belangrijke impuls was de komst van het spoorstation (circa 1880). De Molenstraat werd vanaf toen tevens een representatieve "stationsstraat" tussen centrum en station, met villa- en kantoorbebouwing. Langs de straat bevindt zich nog steeds een groot aantal monumentale en karakteristieke panden, waaronder villa's, herenhuizen en kantoorgebouwen. Markante historische uitvalsweg, tevens representatieve "stationsstraat", markante verbinding tussen station en centrum, met voor een belangrijk deel nog zeer karakteristiek en gaaf bebouwingsbeeld, kenmerkend voor de tweede helft van de 19e en het begin van de 20e eeuw. De architectuur illustreert de opkomst van Oss als industrie- en dienstencentrum.			
31	***Oss***	***Ussen, Kromstraat***	***Stadsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw, bebouwingslint***	***Hoog***
	De Kromstraat is een oude uitvalsweg van Oss richting het agrarisch gebied ten westen van de stad. In de loop van de 20e eeuw kwam de weg binnen de stadsuitbreiding te liggen. Dit gedeelte van de weg werd vooral in het interbellum bebouwd met vrijstaande en dubbele middenstandswoningen en kleine villa's in lintbebouwing. De bakstenen huizen met karakteristieke elementen als de prominent aanwezige pannendaken met overstekken, erkers en siermetselwerk zijn zeer kenmerkend voor de jaren 20 en 30. De straat heeft een representatief en groen karakter, mede door de laanbeplanting en de tuinen. Markante kleinschalige stadsuitbreiding uit het interbellum, in de vorm van lintbebouwing langs een uitvalsweg. Het bebouwingslint bestaat uit een samenhangend ensemble woningen uit interbellum die samen met de laanbeplanting en andere groenelementen een karakteristiek geheel vormen.			
32	***Oss***	***Schadewijk - Berghemseweg***	***Stadsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw, bebouwingslint***	***Positief***

	Eerste stuk van de oude uitvalsweg in oostelijke richting, te weten Berghemseweg en de begin 20e eeuw toegevoegde Hooghuisstraat, waaraan vanaf 1900 langzaam lintbebouwing verrees, deels in de vorm van winkelwoonhuizen. Aan de noordzijde van de Berghemseweg werd de Heilige Geestkerk gebouwd, als hoofdbestanddeel van een groot en karakteristiek kerkelijk ensemble met scholen en een begraafplaats. Markante, deels aaneengesloten lintbebouwing langs historische uitvalsweg, onderdeel van de vroeg 20e-eeuwse stadsuitbreiding van Oss. Karakteristiek is het kerkelijke ensemble rond de Heilige Geestkerk.			
33	***Oss***	***Vlashoek - ensemble Heilig Hartkerk***	***Stadsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw, religie***	***Hoog***
	Aan de zuidzijde aan de Kromstraat en Geurdenhof grenzend Rooms-Katholiek ensemble, bestaande uit de neogotische Heilig Hartkerk uit 1921 (architect W. van Aalst), een naast staande pastorie (1921), het voormalig Heilig Hartklooster, de uit 1957 daterende RK Jongensschool en de begraafplaats aan de Amsteleindstraat. Bij de pastorie ligt een grote tuin met fraaie oude bomen. Markant en gaaf voorbeeld van een grotendeels uit het interbellum daterend RK-parochie-ensemble met de sterk beeldbepalende Heilig Hartkerk uit 1921 als centraal punt. Als geheel een karakteristieke uiting van het rijke religieuze leven in Oss, met een hoge ensemblewaarde.			
34	***Oss***	***Ussen - Verlengde Torenstraat Kruisstraat***	***Stadsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw, uitbreidingswijk***	***Positief***
	Onderdeel van de vooroorlogse stadsuitbreiding aan de westzijde van het centrum van Oss. De uitbreiding volgt grotendeels een al bestaand prestedelijk wegenpatroon, grotendeels ten noorden van de Kruisstraat. Langs de straten ontwikkelde zich doorgaande bebouwingslinten, deels met kleinschalige woningcomplexen, arbeidershuizen, kleine middenstandshuizen en enige bedrijvigheid, merendeels van eenvoudige opzet en vormgeving. In het bijzonder aan Arendsvlucht, Kruisstraat, Nieuwe Brouwstraat, Houtstraat bevinden zich markante woningensembles. Markante kleinschalige stadsuitbreiding uit in hoofdzaak de eerste helft van de 20e eeuw, in de vorm van lintbebouwing langs bestaande wegen. De linten zijn langzaam aaneengegroeid, wat een karakteristiek straatbeeld oplevert met afwisselend oudere en jongere bebouwing. Binnen het gebied bevinden zich enkele karakteristieke bebouwingsclusters.			
35	***Oss***	***Hozak - Teugenaarstraat***	***Stadsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw, bebouwingslinten***	***Positief***
	Bescheiden vooroorlogse stadsuitbreiding, in de vorm van korte bebouwingslinten langs de al veel oudere Teugenaarsstraat (oude veldweg) en de Goudmijnstraat, die rond 1900 ontstond. De bebouwing bestaat uit eenvoudige enkele en dubbele arbeiders- en middenstandswoningen, merendeels uit het interbellum, incidenteel aangevuld in de vroege naoorlogse periode. In het bijzonder de Teugenaarsstraat kreeg door de wat grotere woningen, het brede profiel en de laanbeplanting de uitstraling van een representatieve woonstraat uit de jaren 1920-1930, als verbinding naar de middenstands- en villabuurt langs de Burgemeester van den Elzenlaan. Markante kleinschalige stadsuitbreiding uit (merendeels) het interbellum, in de vorm van lintbebouwing langs bestaande wegen. Vooral aan de Teugenaarsstraat is sprake van een karakteristiek samenhangend historisch lint met gave woonbebouwing uit interbellum en vroege naoorlogse periode.			
36	***Oss***	***Schadewijk – Burg. Van den Elzenlaan***	***Stadsontwikkeling, vooroorlogse planmatige stedenbouw, villawijk, tuinwijk***	***Hoog***

	Het beschermd stadsgezicht omvat het gebied Booglaan, Dr. Hermanslaan en Burgemeester van den Elzenlaan en is de eerste uitbreiding van Oss, waar een stedenbouwkundig concept aan ten grondslag ligt. Het werd vanaf rond 1920 ontwikkeld volgens de principes van een tuindorp en bebouwd met representatieve enkelvoudige en dubbele woningen (villa's, middenstandshuizen), deels op projectbasis. Van cultuurhistorisch belang eerste stadsuitbreiding van Oss volgens stedenbouwkundig concept (circa 1918 en verder), bijzonder vanwege de opzet volgens het tuindorpprincipe, ontworpen door Ch. Estourgie; vanwege de stedenbouwkundige en architectonische gaafheid, van de bebouwing en hun groepering in relatie tot het stratenpatroon en de groenvoorzieningen.			
37	***Oss***	***Kortfoort***	***Stadsontwikkeling, voor- en naoorlogse organische en planmatige stedenbouw, uitbreidingswijk, bebouwingslinten***	***Hoog***
	Dit gedeelte van Kortfoort kwam grotendeels in de vooroorlogse periode tot stand westelijk van de Molenstraat en langs de Hescheweg (beide onderdeel van de oude uitvalsweg naar Heesch) en de in de jaren 1960 aangelegde Nieuwe Hescheweg. De bebouwing is opgezet in lange linten langs deze en enkele andere straten, zoals de Floraliastraat en de Asterstraat en bestaat merendeels uit geschakelde of vrijstaande middenstandshuizen en naar het zuiden toe meer villa-achtige bebouwing, uit het interbellum en de vroege naoorlogse periode. Vooral de omgeving van de Beatrixlaan heeft door de grote huizen op ruime kavels en het vele groen het karakter van een representatieve villabuurt. Aan de Floraliastraat en de Anjelierstraat bevindt zich complexmatige woningbouw uit het interbellum. Markante stadsuitbreiding uit in hoofdzaak het interbellum en de vroege naoorlogse periode, in de vorm van lintbebouwing langs veelal bestaande wegen. Bebouwingstypologie en inrichting zijn typerend voor de bouwperiode. Binnen het gebied bevinden zich veel waardevolle woningcomplexen, individuele woningen en bebouwingsclusters.			
38	***Oss***	***Vlashoek – Braakstraat***	***Stadsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw, uitbreidingswijk***	***Positief***
	In verschillende fasen tot stand gekomen westelijke stadsuitbreiding van Oss uit de vroege naoorlogse periode (circa 1950-1965). Het gebied bestaat uit verschillende ensembles, merendeels projectmatig tot stand gekomen geschakelde woningen, grotendeels geordend in een nieuw orthogonaal stedenbouwkundig plan parallel aan het spoor naar Den Bosch en de oudere Heischeutstraat. De woningen staan in een eenvoudige halfopen verkaveling. Aan de westzijde eindigt het buurtje met een groenstrook aan de breide Heischouw. Binnen de wijk bevinden zich enkele markante plantsoenen. Goed en in hoofdzaak nog vrij gaaf voorbeeld van een stadsuitbreiding uit de vroege naoorlogse periode (1950-1965). De wijk bestaat uit verschillende woonbuurtjes binnen een markant stedenbouwkundig patroon, bepaald door de oriëntatie van de spoorlijn en de Heischeutstraat en de verkavelingsrichtingen van het prestedelijk landschap.			
39	***Oss***	***Schadewijk***	***Stadsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw, uitbreidingswijk***	***Hoog***

	Grote, in verschillende fasen tot stand gekomen oostelijke stadsuitbreiding van Oss uit de vroege naoorlogse periode. Het gebied bestaat uit verschillende ensembles, merendeels projectmatig tot stand gekomen woningen, deels langs bestaande structuren, deels geordend in een nieuw stedenbouwkundig plan tussen Berghemseweg en het spoor. Opvallend zijn de nadrukkelijk aanwezige noordzuidverbindingen in de wijk. Deze hebben brede profielen en laanbeplantingen. De brede Vijversingel voert langs een buurtpark (Park Waterlaat) en is tevens onderdeel van de grootschalige singelringstructuur, die in de jaren 50-60 in fasen is aangelegd. Volgens de wijk- en parochiegedachte bezat Schadewijk een omvangrijk (kerkelijk) voorzieningencentrum met kerk (de gesloopte Don Boscokerk) met pastorie, grote begraafplaats, scholen en winkels. Goed en in hoofdzaak nog vrij gaaf voorbeeld van een grootschalige stadsuitbreiding uit de vroege naoorlogse periode, volgens de ideeën van de wijk- en parochiegedachte. De wijk bestaat uit verschillende woonbuurten, een centrumgebied en een buurtpark, binnen een markant stedenbouwkundig patroon (met inpassing van oudere uitvalswegen), met halfopen verkavelingen, kenmerkend voor de bouwperiode.			
40	***Oss***	***Schadewijk – Horzak, Singel 1940-1945***	***Stadsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw, uitbreidingswijk***	***Hoog***
	Onderdeel van de oostelijke stadsuitbreiding van Oss uit de vroege naoorlogse periode, noordelijk van de Berghemseweg en gekoppeld aan de Singel 1940-1945. Het deelgebied omvat het door Woningbouwvereniging St. Willibrordus ontwikkeld complex geschakelde woningen (deels etagewoningen), geordend in lange blokken met lessenaarsdaken, in een half open verkaveling. De blokken omsluiten binnenterreinen met achterpaden. Centraal in het complex bevindt zich een driehoekig buurtplantsoentje. Een deel van de woningblokken staat aan de Singel 1940-1945, met zijn representatieve brede profiel en beplanting onderdeel van de in de jaren 1950 ontwikkelde singelringstructuur. Hieraan grenst ook een markant buurtje met blokken geschakelde eengezinswoningen uit circa 1954 (opdracht gemeente Oss), opgezet in vier stempels tussen Kuipers Rietbergstraat en Singel 1940-1945. Dit zijn vrij traditionele woningblokken met bakstenen gevels en rode pannendaken. Goed en in hoofdzaak nog vrij gaaf voorbeeld van een stadsuitbreiding uit de vroege naoorlogse periode. Het gebied bestaat uit verschillende woonbuurten, grenzend aan de karakteristieke Singel 1940-1945, onderdeel van de nieuw ontwikkelde hoofdverkeersstructuur in Oss in deze periode. De buurten vormen markante samenhangende ensembles binnen het gebied, in het bijzonder het zuidelijke opvallend door de eigenzinnige opzet en detaillering.			
41	***Oss***	***Ussen – Akkerstraat, Watertorenstraat***	***Stadsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw, uitbreidingswijk***	***Hoog***
	In verschillende fasen tot stand gekomen westelijke stadsuitbreiding van Oss uit de vroege naoorlogse periode. Het gebied bestaat uit verschillende ensembles, merendeels projectmatig tot stand gekomen woningen, deels langs bestaande structuren, deels geordend in een nieuw stedenbouwkundig plan aan weerszijden van de Hertogin Johannasingel, onderdeel van de grootschalige singelringstructuur, die in de jaren 50-60 in fasen is aangelegd. Tot het ensemble behoort het complex noodwoningen aan de Watertorenstraat en omgeving. De overige complexen met arbeiders- en ruime middenstandswoningen, deels met een interessante typologie, zijn geordend ineen eenvoudige halfopen verkaveling. Goed en in hoofdzaak nog vrij gaaf voorbeeld van een stadsuitbreiding uit de vroege naoorlogse periode. De wijk bestaat uit verschillende woonbuurtje binnen een markant stedenbouwkundig patroon (met inpassing van oudere veld- en uitvalswegen), met halfopen verkavelingen, kenmerkend voor de bouwperiode.			
42	***Oss***	***Krinkelhoek***	***Stadsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw, modernistische uitbreidingswijk***	***Positief***

	Onderdeel van de naoorlogse stadsuitbreiding aan de noordwestzijde van het centrum van Oss, gekoppeld aan de Zaltbommelseweg en Hertogensingel, die behoren tot de vanaf de jaren 1960 aangelegde singelringstructuur. Dit deel van Krinkelhoek, gebouwd in de periode 1962-1965, kreeg een kenmerkende modernistische opzet, met orthogonaal stratenplan, bebouwing in een deels open, deels halfopen verkaveling, deels in eenvoudige stempels. In het hart van de buurt staan lange blokken geschakelde eengezinswoningen, in verschillende bouwstromen gerealiseerd. In de west- en zuidrand bevinden zich portiekflats. De flats aan de westzijde staan in een ruime parkstructuur langs de John F. Kennedybaan, die het karakter van een parkway heeft. Ook binnen de wijk bevinden zich kleine plantsoenen en groenstroken, bijvoorbeeld tussen de laagbouwwoningen aan de Brabantstraat, die aan woonpaden staan. Goed en in hoofdzaak nog vrij gaaf voorbeeld van een stadsuitbreiding uit de eerste helft van de jaren 1960. De wijk bestaat uit verschillende woonbuurtjes binnen een markant modernistisch opgezet stedenbouwkundig patroon, met voor de jaren 60 kenmerkende verkavelings- en groenstructuren, ontsluitingen en woningtypologieën.			
43	***Oss***	***Ussen***	***Stadsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw, uitbreidingswijk***	***Positief***
	Woonbuurt in het westelijke stadsgebied van Oss, grenzend aan het voorzieningenhart van de uit de periode 1975-1985 daterende wijk Ussen. Deze wijk toont een voor die periode kenmerkende opzet met op zich zelf staande woonbuurten, gekoppeld aan een wijkcentrum en grote ringwegen. De woningen staan aan rechte of geknikte straten, die door de inrichting met geclusterde parkeervoorzieningen en carports bij de huizen een woonerfachtig karakter hebben. Dit wijkgedeelte ten noorden van de Leygraaf bestaat uit een woonbuurt gevormd rondom een op het wijkcentrum aantakkend groot ovaal plantsoen. In het ensemble bevinden zich enkele interessante wooncomplexen: het grote, door Peterse & Van Lierop ontworpen complex van woningbouwvereniging St. Willibrordus in Bossche schooltrant (1978), en de aan een woonerf aan De Drossaard gelegen houten woningen uit 1980, naar ontwerp van M. de Bie, typerend voor het structuralisme. In de zuidoosthoek bevindt zich het wijkwinkelcentrum Ussen, met rond het plein Wolfskooi geplaatste winkelgalerijen met bovenwoningen. Goed en in aanleg relatief gaaf voorbeeld van een stadsuitbreiding uit de periode 1975-1985, bijzonder vanwege de mix van traditionele (ordening rond plantsoen/hof), meer eigentijdse (woonerven) elementen. Verkavelings- en bebouwingswijze, alsmede de gebouwtypologieën zijn kenmerkend voor de bouwperiode, met elementen uit het structuralisme en de Bossche school.			
44	***Oss***	***Moleneind - Kastanjelaan***	***Stadsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw, modernistische uitbreidingswijk***	***Positief***

	Onderdeel van de naoorlogse uitbreiding aan de zuidzijde van Oss, grenzend aan de Julianasingel en oostelijk van de in de jaren 60 nieuw aangelegde Nieuwe Hescheweg. De St. Willibrordusweg, die dwars door de wijk loopt, is een prestedelijke structuur, die voor een deel de vooroorlogse lintbebouwing behield. Aan weerszijden van deze hoofdas bevinden zich woonbuurtjes met in kleine complexen geordende grondgebonden woningen, deels in eenvoudige stempels. In de brede groenstrook langs de zuidzijde (en de Julianasingel) bevindt zich hogere portiekflats. De groenstrook eindigt aan de oostzijde in de in de jaren 60 aangelegde Algemene Begraafplaats Hoogen Heuvel. Ook binnen de ruim opgezette wijk bevindt zich veel groen, onder meer in de vorm van de lange plantsoenen langs de Willibrordusweg en het langgerekte Kastanjelaanpark. In de zone langs de Nieuwe Hescheweg verrezen veel grote vrijstaande huizen, hier aan een breed plantsoen met laanbomen, die de Nieuwe Hescheweg deels het karakter van een parkway geeft. In het ensemble bevinden zich diverse waardevolle complexen en objecten uit de naoorlogse periode. Goed en in hoofdzaak nog vrij gaaf voorbeeld van een stadsuitbreiding uit de eerste helft van de jaren 1960. De wijk bestaat uit verschillende woonbuurtjes binnen een markant modernistisch opgezet stedenbouwkundig patroon, met voor de jaren 60 kenmerkende verkavelings- en groenstructuren, ontsluitingen en woningtypologieën. Markant is de groenzone langs de zuidzijde, waarin vrijstaande portiekflats en de Algemene Begraafplaats Hoogen Heuvel.			
45	***Oss***	***Moleneind – Karel Doormanstraat***	***Stadsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw, uitbreidingswijk, stempelwijk***	***Hoog***
	Woonbuurt uit de vroege naoorlogse periode (1950-1955) in de zuidelijke stadsuitbreiding van Oss (Moleneind). Het buurtje bestaat uit een reeks parallelle straatjes, aansluitend op de schuin door de buurt getrokken Karel Doormanstraat. De bouwblokken zijn gevuld met blokken geschakelde eengezinswoningen in halfopen verkaveling, met een zaagtandrooilijn aansluitend op de Doormanstraat. De woningen zijn veelal gebouwd door woningvereniging St. Willibrordus en de gemeente Oss, naar ontwerpen van Jos Bijnen en J.A. de Reus, met kenmerken van de Bossche school. Goed en in aanleg gaaf, inrichting en invulling gaaf voorbeeld van een kleine samenhangende woonbuurt uit de vroege naoorlogse periode (circa 1950-1955), in modern-traditionele verkaveling, met kenmerken van de Bossche School. In het bijzonder de Karel Doormanstraat kent een markant straatbeeld door de in zaagtandrooilijn geplaatste woningblokken met plantsoenen.			
46	***Oss***	***Docfapark - Hazenakker***	***Stadsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw, uitbreidingswijk, villawijk***	***Positief***
	Docfapark is een ruim opgezette woonwijk met vrijstaande woningen op ruime, groene kavels, aan de zuidzijde van de Julianasingel, onderdeel van de singelring. De villawijk is vanaf circa 1960 in fasen ontwikkeld aan weerszijden van de reeds bestaande Willibrordusweg en bestaat uit enkele haaks op en evenwijdig aan deze weg getrokken straten. De bebouwing bestaat uit relatief ruime vrijstaande huizen (villa's, bungalows) in gematigd moderne of traditionele vormen uit de periode 1960-1980. Aan de west- en zuidzijde (met uitlopers in de wijk in) ligt het Hazenakkerpark met grote vijver en een Hertenkamp, als overgang naar het buitengebied ten zuiden van Oss. Door het vele parkgroen en de groten tuinen heeft de wijk een zeer groen karakter. Karakteristiek voorbeeld van villabuurt uit in aanleg de periode rond 1960-1970, met voor die periode kenmerkende opzet, aanleg en inrichting. Binnen de wijk bevinden zich diverse markante vrijstaande woningen.			
47	***Oss***	***Ruwaard – Beethovengaard e.o.***	***Stadsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw, uitbreidingswijk, middenstandswijk***	***Positief***

	Deels binnen een groene omkadering opgenomen woonbuurt, in de jaren 1970 gerealiseerd in een modern, orthogonaal stratenpatroon met parallelle woonstraatjes (als woonerf ingericht, er wordt op de huiserven zelf geparkeerd), die centraal uitkomen bij een brede groenstrook, die als een wig in de wijk steekt. De bebouwing bestaat noordelijk van de groene wig uit lange aaneengesloten rijen geschakelde woningen, in enkele complexen opgezet, en zuidelijk van de groene wig korte straten met vrijstaande woningen. Kenmerkend zijn de blokvormige volumes en de platte daken. De geschakelde woningen hebben kenmerken van het structuralisme en ook de Bossche school is in diverse woningen vertegenwoordigd. Karakteristiek voorbeeld van villa- en middenstandsbuurt uit de periode rond 1970-1975, met voor die periode kenmerkende opzet, aanleg en inrichting. Markant zijn de in langere blokken geschakelde woningcomplexen met structuralistische kenmerken, passend bij de bouwperiode.			
48	***Oss***	***Ruwaard – Wagenaarstraat e.o.***	***Stadsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw, uitbreidingswijk, stempelwijk***	***Positief***
	Woonbuurt Plan Ruwaard 2C. grenzend aan de Ruwaardsingel, onderdeel van de singelring van Oss, omstreeks 1968-1970 volgens modernistische ontwerpprincipes opgezet. De buurt bestaat uit een reeks in stempels opgezette clusters met blokken eengezinswoningen en bejaardenwoningen (woningwetwoningen) aan de noord- en de zuidzijde van een brede centrale groenstrook. De stempels zijn ontsloten door lusvormige woonerfstraten. Het moderne stedenbouwkundige patroon wordt versterkt door de bebouwing met uitsluitend platte daken. De structuur van het buurtje is begin jaren 70 doorgezet met wat meer traditioneel ogende woningblokken zuidelijk van de Wagenaarstraat en oostelijk van het centrale plantsoen. Goed en wat betreft de stedenbouwkundige opzet gaaf voorbeeld van kleine woonbuurt, opgezet volgens modernistische principes, met markante stempelpatronen. Het moderne plan combineert goed met de industrieel ogende woningbouw, bestaande uit simpele blokken met platte daken. Ontwerp van bekende bureau Groosman. De woningen zijn in details verstoord.			
49	***Oss***	***Witte Hoef***	***Stadsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw, uitbreidingswijk, villawijk***	***Positief***
	Witte Hoef is een ruim opgezette woonwijk met vrijstaande woningen op ruime kavels, aan de zuidzijde van de Ruwaardsingel, onderdeel van de singelring. De oriëntatie van de langgerekte straten volgt de historische verkaveling. De buurt bestaat uit twee helften aan weerszijden van een groenstructuur, waardoor het Laantje van Cumberland loopt, een reeds bestaande landweg. De bebouwing bestaat uit relatief ruime vrijstaande huizen (villa's) in gematigd moderne of traditionele vormen uit de periode 1970-1980. Karakteristiek voorbeeld van kleine villabuurt uit de periode rond 1970, met voor die periode kenmerkende opzet, aanleg en inrichting.			
50	***Oss***	***Ruwaard***	***Stadsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw, uitbreidingswijk, stempelwijk***	***Positief***

	Ruwaard is een grote uitbreidingswijk uit de jaren 1960-begin jaren 70, opgezet volgens modernistische ontwerpprincipes. De wijk beslaat ruwweg een in negen evengrote velden verdeeld vierkant, bestaande uit acht wijken rond een centraal park, waarin ook hoogbouw is geplaatst. Rond het park liggen de woonbuurten, maar ook enkele bijzondere voorzieningen als een kerk, scholen en een wijkwinkelcentrum. De prestedelijke structuur is grotendeels uitgevaagd, maar enkele oude erven zijn ingepast, evenals het oude Elzeneind, tegenwoordig de hoofdas in een groenstructuur tussen twee buurten. Overigens worden de meeste buurten door groene zones of parkwayachtige straten met veel groen van elkaar gescheiden. De bebouwing bestaat merendeels uit blokken geschakelde eengezinswoningen, die in stempels zijn geordend, deels met woonerfachtige straten. In het groene hart en aan de Schaepmannlaan staan hoogbouwelementen en andere bijzondere functies. Goed en in aanleg relatief gaaf voorbeeld van een grote modernistische stadsuitbreiding uit de periode 1960-1975, opgezet als een krans met woonbuurten rond een grote centrale groenvoorziening. Aanleg, verkavelings- en bebouwingswijze, alsmede de gebouwtypologieën zijn kenmerkend voor de bouwperiode.			
51	***Overlangel***	***Historische dorpskern***	***Dorpsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw, religie***	***Hoog***
	Kerngebied van de oeverwalnederzetting Overlangel, thans een kerkdorp met karakteristieke langgerekte vorm evenwijdig aan de Maasdijk, met enkele oude dwarswegen en parallelstraat (Kerkstraat), waarlangs zich dorpsbebouwing ontwikkelde. Hoofdelement in de structuur is de neogotische Sint-Antoniuskerk met pastorie en kerkhof. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van de nederzetting Overlangel; karakteristiek historisch dijklint en een kerkelijk ensemble met grote ruimtelijke samenhang tussen structuren, erven, groen en waardevolle bebouwing.			
52	***Ravenstein***	***Historische stadskern, Beschermd gezicht***	***Stadsontwikkeling, vooroorlogse planmatige stedenbouw, vesting***	***Hoog***
	Historische stadskern van Ravenstein (stadsrechten in 1380) met middeleeuws, deels planmatig stratenpatroon. Begin 17e eeuw kreeg de stad een nieuw stelsel van vestingwerken volgens het Oud-Nederlandse systeem, bestaande uit divers bastions en aardwerken binnen een brede vestinggracht. Deze in de 19e eeuw deels herschapen structuren zijn nog gaaf aanwezig, evenals de oudere binnenstadsstructuur met de talrijke historische huizen, de kerkelijke gebouwen, etc. Het beschermde stadsgezicht heeft een hoge cultuurhistorische waarde vanwege de bijzondere stichtings- en ontwikkelingsgeschiedenis. De ruimtelijke structuur in de historische kern, gekoppeld aan deels gericht op de Maasdijk, is in hoofdopzet nagenoeg onveranderd gebleven. Dit gegeven vormt in samenhang met het nog in belangrijke mate historisch bebouwingsbeeld en de omvangrijke 17e-eeuwse vestingstructuur de aanleiding tot de aanwijzing van Ravenstein als beschermd stadsgezicht.			
53	***Ravenstein***	***Graafsestraat e.o.***	***Stadsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw, uitbreidingswijk***	***Positief***

	Stadsuitbreiding uit de naoorlogse periode, direct ten zuidoosten van de historische vestingwerken van Ravenstein, in verschillende fasen ontwikkeld in de periode 1947-circa 1965, aan weerszijden van de reeds bestaande Graafsestraat. Eenvoudig orthogonaal stratenplan. Het oudste deel, met eenvoudige geschakelde woningen uit de jaren 1940 en 1950 ligt ten noorden van de Graafsestraat. Het wat jongere deel heeft een vergelijkbare bebouwing, maar in dit wijkgedeelte bevinden zich enkele markante stedenbouwkundige elementen, zoals de driehoekige plantsoentjes en een vierkant pleintje aan de Drossaardstraat en de langgerekte groenstroken aan de Graafsestraat en de Paltzstraat. Goed en in hoofdzaak nog vrij gaaf voorbeeld van een stadsuitbreiding uit de vroege naoorlogse periode. De wijk bestaat uit verschillende woonbuurtje binnen een markant stedenbouwkundig patroon (met inpassing van oudere uitvalsweg), met halfopen verkavelingen, plantsoenen en groenstroken, kenmerkend voor de bouwperiode. Aanleg, verkavelings- en bebouwingswijze, alsmede de gebouwtypologie zijn kenmerkend voor de bouwperiode.			
54	***Ravenstein***	***Stationssingel***	***Stadsontwikkeling, naoorlogse planmatige stedenbouw, uitbreidingswijk, stempelwijk***	***Positief***
	Kleinschalige stadsuitbreiding uit circa 1970, direct ten zuidwesten van de historische vestingwerken van Ravenstein. Het buurtje bestaat uit een complex met blokken geschakelde eengezinswoningen, die in zeven swastikavormige stempels zijn geordend. De stempels zijn zo ten opzichte van elkaar geplaatst, dat ze een drietal vierkante buurtpleintjes of hoven omsluiten. De eenvoudige woningblokken hebben als gemene deler twee bouwlagen met zadeldaken. Goed en in hoofdzaak nog vrij gaaf voorbeeld van een kleinschalige stadsuitbreiding uit de periode rond 1970, met kenmerken van de modernistische stedenbouw (half open verkaveling, stempelverkaveling. Aanleg, verkavelings- en bebouwingswijze, alsmede de gebouwtypologie zijn kenmerkend voor de bouwperiode.			
55	***Ravenstein***	***Historische dorpskern Huisseling***	***Dorpsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw, dorpskern***	***Hoog***
	Historische dorpskern, ontstaan op een donk, bestaande uit een bebouwingsconcentratie bij de aansluiting van de Grotestraat op de Jamstraat. In de kern staat ook de Sint-Lambertuskerk uit 1911, die een oudere kerk vervangt. In het dorp Huisseling staan verschillende laat 19e-eeuwse en vroeg 20e-eeuwse T-, krukhuis- en langgevelboerderijen, Vlaamse schuren en dorpswoningen. Vanaf de Woordstraat bestaat een zichtlijn op de westgevel en de toren van de R.K. St.-Lambertuskerk. Aan de Hamstraat ligt een oude begraafplaats. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van de nederzetting Huisseling. Het ensemble bestaat uit de Lambertuskerk, de begraafplaats en een groot aantal historische boerderijen, opgenomen binnen een gave dorpsstructuur met veel karakteristieke groenelementen en een fraaie connectie met het omliggende agrarische landschap. Het geheel heeft een grote ruimtelijke samenhang tussen structuren, erven, groen en waardevolle bebouwing.			
56	***Teeffelen***	***Historische dorpskern***	***Dorpsontwikkeling, vooroorlogse organische stedenbouw, religie***	***Hoog***
	Kerngebied van het historische donkdorp langs de Pastoor van Weerdtstraat, de "hoofdstraat" over de hogere delen van de zandopduiking. Het ensemble bestaat uit de oude Benedictuskerk met kerkhof, de pastorie en enkele boerderijen in een kort bebouwingslint. Cultuurhistorische waarde als kerngebied van de nederzetting Teeffelen. Het kleine, maar gave ensemble omvat een aantal sterk beeldbepalende gebouwen en objecten, waaronder de Benedictuskerk met pastorie, ommuurde tuin en Heilig Hartbeeld, alsmede enkele fraaie boerderijen. Het geheel heeft een grote ruimtelijke samenhang tussen structuren, erven, groen en waardevolle bebouwing.			

7 Integrale ensembles

7.1 Inleiding

In de voorgaande hoofdstukken is primair ingegaan op cultuurlandschappelijke kwaliteiten (hoofdstuk 4 en 5) en op de kwaliteit van de gebouwde omgeving (hoofdstuk 6). Dit hoofdstuk is ervoor bedoeld om na te gaan waar beide kwaliteiten op een bijzondere manier bij elkaar komen. Wat zijn de integrale ensembles van Oss? Waar versterken landschap en bouwkunst elkaar op een manier die bijzonder is op een gemeentelijke schaal of daarboven?

7.2 Kessel (1)

Terwijl het oude Maren veel meer intern gericht is, op de Oude Pastoriestraat, en het nieuwe Maren-Kessel als een nieuwe eenheid in het bestaande landschap is gevoegd, doet Kessel juist veel met zijn omgeving. De kern bestaat hoofdzakelijk uit lintbebouwing langs de dijk, waardoor er zowel een interactie is met het smalle maar fraaie restant van de uiterwaard als met het deels nog onbebouwde achterland.

Figuur 95. Het buitendijks land langs de Kesselsedijk (foto: RAAP, 16 februari 2024).

De Meester van Coothstraat vormt een natuurlijke grens van het integraal ensemble, alleen al omdat ten zuiden daarvan in de laatste decennia nieuwe bebouwing is toegevoegd. Aan dit ensemble is,

verder westelijk, ook de fraaie Buitenkil met bochtige dijk en binnendijks land toegevoegd, tot aan de bebouwde kom van Maren-Kessel.

7.3 Lith (2)

Binnendijks volgt het integraal ensemble in Lith grotendeels het bouwkunstensemble, inclusief de open terreinen die ook landschappelijk hoog gewaardeerd zijn. Daarbij zijn recentere invullingen in Lith, zoals bij de Schoolweg, buiten het ensemble gelaten. Bovendien is ook de omgeving van de Sluisstraat en het Groenewoud in dit ensemble opgenomen, inclusief het voormalige kerkterrein met het restant van de algemene begraafplaats. Buitendijks zijn de smalle uiterwaarden bij Lith opgenomen, evenals de Maas daar, en de uiterwaarden voor het Groenewoud. Het complex van de Prinses Maximasluizen is buiten het ensemble gelaten, omdat dat teveel een los object is en weinig relatie heeft met het omliggende landschap.

Figuur 96. 'Dorp aan de rivier' (1934): de schrijver Antoon Coolen modelleerde zijn hoofdpersoon Tjerk van Taeke naar de toen recent overleden Lithse huisarts Jacob Wiegersma (1863-1931). Diens zoon Hendrik (1891-1969), arts, schilder en ontwerper van de band van het boek, was een dorpsgenoot van Coolen. Het huis op deze foto was de artsenwoning van Wiegersma sr. (foto: RAAP, 16 februari 2024).

7.4 Oijen (3)

Het integraal ensemble in Oijen betreft binnendijks het bouwkunstensemble, uitgebreid met een aantal percelen achter het lint die nog niet bebouwd zijn, tot aan de Pastoor Feletstraat. Buitendijks zijn de smalle uiterwaarden en de Maas (met de loop uit de Maaswerken) in het ensemble opgenomen.

Figuur 97. Landschap en bebouwing achter de dijk in Oijen (foto: RAAP, 16 februari 2024).

7.5 Kasteel Oijen (4)

Kasteel Oijen is het meest intacte kasteelterrein in de gemeente Oss. Binnendijks maakte ook het terrein met de naam Sterrebosch onderdeel uit van het kasteeldomein, buitendijks hoorde de Ossejamp erbij. De Kasteeldijk en zijn verlengde, de Oijensce Bovendijk, kent een bochtig verloop als gevolg van een aantal dijkdoorbraken. Het geheel is een fraai ensemble rond een in aanleg middeleeuws kasteel.

Figuur 98. Kasteel Oijen, weerspiegeld in zijn grachten (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Figuur 99. De buitendijks gelegen Ossekamp (foto: RAAP, 16 februari 2024).

7.6 Dieden – Demen – Neerlangel – Ravenstein (5)

De dijkdorpen Dieden, Demen en Neerlangel en de vestingstad Ravenstein liggen zo dicht bij elkaar, dat het logisch was hier één groot integraal ensemble van te maken. In het uiterste westen ligt het terrein waar voorheen het kasteel van Dieden stond. Een deel van de grachten is nog intact. Ook het omliggende binnendijks land maakt deel uit van dit ensemble. Buitendijks zijn de uiterwaarden en het Osse deel van de Maas in het ensemble opgenomen. Die uiterwaard loopt verder langs de kern van Dieden. De parallel lopende Maasdijk, Voorstraat en Achterstraat maken deel uit van het ensemble. Richting Demen ligt binnendijks een fraai perceel met rabatten langs de bochtige dijk. Zo'n perceel vinden we ook in Demen, waar bovendien de ligging van de Sint-Willibrorduskerk langs de dijk een hoogtepunt in het ensemble is. Door een beperktere verstoring van de oeverwal kon hier ook een groter stuk van het binnendijks land tussen Demen en Neerlangel meegenomen worden. Buitendijks zijn ook bij Demen en Neerlangel de uiterwaarden en de Maasloop meegenomen. Het ensemble loopt verder richting Ravenstein, waar een klein stuk binnendijks land (rond de vestingwerken) en de daarvoor gelegen Middelwaard zijn meegenomen. Verderop stopt het ensemble bij de spoorlijn en de jongere uitbreidingen van Ravenstein. Het buitendijkse fabrieksterrein is buiten het ensemble gehouden.

Figuur 100. De dijk slingert zich om de oude kerk van Dieden (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Figuur 101. De griend tussen Dieden en Demen (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Figuur 102. Boerderijen langs de dijk tussen Dieden en Demen (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Figuur 103. De nog landelijk gelegen kerk van Neerlangel (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Figuur 104. De binnenstad van Ravenstein, met zicht door de Maaspoort (foto: RAAP, 16 februari 2024).

7.7 Neerloon – Overlangel (6)

Dit ensemble omvat de dorpen Neerloon en Overlangel en het binnendijkse landelijk gebied daartussen. Bij Neerloon, met zijn kerkje aan de dijk, is ook het buitendijks gebied inclusief de Maasloop uit de periode van de Maaswerken meegenomen. Het buitendijks gebied bij Overlangel wordt tot het integraal ensemble van Keent gerekend.

Figuur 105. De lintbebouwing van Neerloon met de kerk. Langs de dijk staan bomen, die een monumentale uitstraling hebben, maar waarvan niet vastgesteld kon worden of het hier om een historische groenstructuur gaat (foto: RAAP, 16 februari 2024).

7.8 Keent (7)

Het integraal ensemble Keent omvat het binnendijks gebied met een goeddeels intact nederzettingsbeeld, de bandijk met zijn vele bochten daaromheen, alsmede de voormalige uiterwaarden en de deels recent opengelegde Maasloop. Ondanks de aanwezige sporen van natuurontwikkeling is de landschappelijke structuur in de uiterwaarden nog goed herkenbaar. Het minder intensieve gebruik refereert aan vroegere situaties. In het noorden zijn ook de buitengedijkte oeverwal en de Maasloop uit de periode van de Maaswerken meegenomen, om het volledige verhaal hier te kunnen vertellen.

Figuur 106. Informatiebord over de oude kapel van Keent, links de locatie in beeld (foto: RAAP, 16 februari 2024).

Figuur 107. De brug over de oude Maasloop aan de zijde van Overlangel (foto: RAAP, 16 februari 2024).

7.9 Herperduin (8)

Een bijzonder thematisch integraal ensemble is Herperduin. Onderdeel van dit ensemble zijn het onderliggende stuifzandlandschap met de ‘punt’ van het stuifduin, het achterliggende stuifzandterrein als laatste representant van de vroegere woeste gronden, relicten van de schietbaan van de Burgerwacht van Herpen uit 1920 en het huisjespark Herperduin uit 1954. Opgeteld geeft dit ensemble een beeld van het vroegere bodemkundig uitgeputte ‘outfield’ dat in de 20e eeuw voor steeds meer nieuwe functies gebruikt ging worden.

Figuur 108. De huisjes op Herperduin (bron: BHIC).

Figuur 109. Blik van de uitzichttoren op het stuifzand (foto: kleinewereldreiziger.nl).

7.10 Geffen (9)

De historische kern van Geffen is op zichzelf een bouwkunstensemble en als zodanig ook op kaart gezet. Het gebied ten noorden van het spoor geeft een aantal zeer fraaie en behoudenswaardige aanzichten op die kern, en dan vooral op de Maria Magdalenakerk. Vanaf de Broekstraat is de kerk in

zijn geheel goed waar te nemen met het agrarisch cultuurlandschap op de voorgrond, vanaf het Spoorpad bestaat een fraai doorzicht op het koor van de kerk. De essentie van dit ensemble is dan ook het zicht over open landschap op de kern met zijn fraaie kerk.

Figuur 110. Blik op de kerk van Geffen (foto: RAAP, 16 februari 2024).

7.11 Dennenburg (10)

Iets vergelijkbaars vinden we in Dennenburg, waar de historische grotendeels nog vrij in het historisch cultuurlandschap ligt. Vanaf diverse zuiden bestaat een fraai aanzicht op de kerk. Vanuit het oosten is dat het geval over de lengterichting van de Hoogstraat. Ook vanaf de Galgenstraat bestaan fraaie doorzichten op de kerk op het rivierduin, daarin alleen verstoord door het erf Galgenstraat 1. Vanuit het zuiden zorgt beplanting er overigens voor dat daar niet een soortgelijk doorzicht bestaat.

Figuur 111. Monumentaal Dennenburg (foto: RAAP, 16 februari 2024).

7.12 Oude Schaijkseweg (11)

De kleinschalige dekzandlandschappen ten zuiden van Geffen, Oss, Berghem en Herpen zijn op veel plekken nog behoorlijk gaaf, vooral waar het de van oudsher wat onregelmatiger landschappen betreft. Deze gaafheid is ook vertaald in de landschapswaardering. Tussen Herpen en Schaijk is een deelgebied waar dit fraaie landschap op een waardevol gehucht treft, aan de Oude Schaijkseweg. Dit bouwkunstensemble is met het omliggende landschap als integraal ensemble aangeduid.

Literatuur

Adviesbureau Cuijpers, 1999. Padenplan gemeente Lith. 's-Hertogenbosch.

Adviesbureau Cuijpers, 2001. Erfgoedplan Lith. 's-Hertogenbosch.

Adviesbureau Cuijpers, 2004. Biografie van de stad Ravenstein. Bestemmingsplan 'stadje Ravenstein', 's-Hertogenbosch.

Adviesbureau Cuijpers / Alterra, 2005. Historisch waterplan Lith, 's-Hertogenbosch / Wageningen.

Alexander, E. en N. van der Krogt, 2011. Openluchttheaters in Nederland: vermaak onder heldere hemel, Zutphen.

Asseldonk, M. van, 2003. De Meierij ontrafeld. Plaatselijk bestuur, dorpsgrenzen en bestuurlijke indeling in de Meierij van 's-Hertogenbosch, circa 1200-1832. Tilburg.

Balen, R. van e.a., 2022. Breuken in het land van Peel en Maas. Utrecht.

Bet, E, J. Hinterthür en L. van Meijel, 2009. Oss – stadscentrum. Cultuurhistorische en ruimtelijke analyse, Oss.

Bont, Chr.H.M. de, 1993. 'Al het merkwaardige in bonte afwisseling…'. Een historische geografie van Midden- en Oost-Brabant.

Börger, A.J., 2013. Hoogspanningslijnen in Noord-Brabant. De masten van de PNEM.

Bouwmans, S.P.H., 2022. Burgers op wacht. Een zoektocht naar de vergeten fysieke restanten van een lange eeuw civiele weerbaarheid in Nederland (1830-1940). Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.

Buijks, H.e.a., 1998. Oss een stad, Beelden van een geschiedenis, Oss.

Centrale Cultuurtechnische Commissie, 1956. Rapport inzake de ruilverkaveling van gronden, gelegen onder de gemeenten Ravenstein, Berghem, Megen, Schayk, Grave (alle in de provincie Noordbrabant) en Overasselt (provincie Gelderland) en genaamd ruilverkaveling "Land van Ravenstein".

Cuijpers, J., 2021. "Een 'omgevingsplan'uit 1359", in: Tijdschrift voor historische geografie, 6.2, pp.126-140, Amsterdam.

Cultuurtechnische Dienst, 1949. Bijdrage tot het onderzoek naar de rentabiliteit van ruilverkavelingen. Beschouwingen over de ruilverkaveling "Lithoyen".

Deckers, J.H.F., 1927. De waterstaatstoestanden in Noord-Brabant binnen het stroomgebied der Maas voorheen en thans. Uit een economisch en landbouwkundig oogpunt beschouwd. Diss. Wageningen.

Dings, M., 2015. Tussen tent en villa. Het vakantiepark in Nederland 1920-nu, Rotterdam.

Gemeente Oss, 1997. Redengevende omschrijving beschermd stadsgezicht Burgemeester van Erpstraat – Dr. Hermanslaan, Oss.

Haan, H. de en I. Haagsma, I., 2010. Gebouwen van het plastische getal. Een lexicon van de 'Bossche School', Haarlem.

Haan, H. de en I. Haagsma, I., 2010. Gebouwen van Jan de Jong. Pionier van het plastische getal. Gids Atlas Lexicon, Haarlem.

Heessel, J.B. van, 1978. Vrije en Soevereine Heerlijkheid van het Land van Ravenstein.

Hoofdafdeling Ruilverkaveling der Nederlandsche Heidemaatschappij, z.j. Hoe komt een ruilverkaveling tot stand?

Jansen, R. & E. van Ginkel, 2019. Onder Oss. Een archeologisch verhaal. Berghem.

Jansen, R. & K. van der Laan, 2011. Landschaps- en bewoningsgeschiedenis van de Maashorst. Verleden van een bewogen landschap. Matrijs, Utrecht.

Kapelhof e.a., 1997. Monumenten in Nederland. Noord-Brabant. Zeist/Zwolle: Rijksdienst voor de Monumentenzorg/Waanders Uitgeverij.

Keunen, L.J., S. van der Veen & J.W.D. Tuinstra, 2018. '… dat de Grift sal schieten dwers door de strate van Lent …'. Een historisch-geografische analyse van de landschaps- en nederzettingsontwikkeling van binnen- en buitendijks Lent (Ruimte voor de Waal). RAAP-rapport 3212. Weesp.

Maas, G.J., 2000. Historische geomorfologie Maas en Benedenrivieren; Oude Maas, Merwede-Hollandse Biesbosch, Afgedamde Maas en Maaskant. Alterra-rapport 075).

Meijel, L. van en T. Bouma, 2010. Planmatige stadsontwikkeling van Oss (1880-2010). Een cultuurhistorische en ruimtelijke verkenning, Oss.

Monumenten Advies Bureau, 2016. Cultuurhistorische analyse met waardenstelling Stationsstraat 5 te Berghem, gemeente Oss, Nijmegen.

Monumenten Advies Bureau, 2016. Bouwhistorische verkenning met waardenstelling Villa Zorgwijk in Berghem, Nijmegen.

Monumenten Advies Bureau, 2018. Cultuurhistorisch onderzoek Clarissenklooster Sint Josephsberg – Clarastraat 2 Megen, Nijmegen.

Monumenten Advies Bureau, 2018. Cultuurhistorische analyse Begraafplaats Hoogen Heuvel, Oss, Nijmegen.

Monumenten Advies Bureau, 2021. Cultuurhistorische analyse Begraafplaats Eikenboomgaard Gemeente Oss, Nijmegen.

Penris, C., 1988. Ruilverkaveling Land van Ravenstein. Een archiefstudie naar de landschappelijke gevolgen van ruilverkaveling.

Peterse, H. en K. Peterse, 2011. Bossche School in Oss, Berghem.

Peterse, H., 2006. Charles Estourgie (1884-1950). Een bevlogen vakman, Nijmegen.

Pigmans, J., 2022. Het vuurloze Oss en de grote stadsbrand van 1751 (www.brabantserfgoed.nl, geraadpleegd op 24 mei 2023).

Provincie Noord-Brabant, 1984. Cultuurhistorische inventarisatie Provincie Noord-Brabant-gemeente Ravenstein, 's-Hertogenbosch.

Provincie Noord-Brabant, 1990. Cultuurhistorische inventarisatie Provincie Noord-Brabant-gemeente Oss, 's-Hertogenbosch.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1977. Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Ravenstein als beschermd stadsgezicht. Zeist.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 1987. Toelichting bij het besluit tot aanwijzing van Megen als beschermd stadsgezicht. Zeist.

Rutte, R., 2014. Stadswording in de Lage Landen van de tiende tot de 15e eeuw: een overzicht aan de hand van vijfhonderd jaar ruimtelijke inrichting", in: Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond. Vol.113, p.113-131.

Stadsarchief Oss, 2008. Oss fabrieksstad (www.stadsarchief Oss,geraadpleegd op 24 mei 2023).

Stenvert, R. e.a., 1997. Monumenten in Nederland. Noord-Brabant, Zeist-Zwolle.

Ven, F.J.M. van de, 1975. Vierduizend jaar Oss, Berlicum.

Willigenburg, R. van, 2019. Hier lag een wielerbaan. Verdwenen velodromes in Nederland.

Zonder auteur en datum. Op stap door het verleden. Wandelroute door de Geffense historie.

Scans gemeentelijke monumenten Oss

Monumentenregister.cultureelerfgoed.nl (redengevende beschrijvingen rijksmonumenten)

Digitaaldeport.bhic.bl (historische bouwdossiers gemeente Oss)

Gemalen.nl (website van De Nederlandse Gemalenstichting)

Molendatabase.org

Online-begraafplaatsen.nl

Reliwiki.nl

Beeldbank-berghem.nl

Delpher.nl (historische kranten en tijdschriften)

Bonas.nl (oeuvrelijsten en informatie Nederlandse architecten)

Huisseling.nl/landschap-en-boerenleven/boerderijen

Lijst_van_Beelden_in_Oss, via wikipedia

Overzicht van figuren, tabellen, bijlagen en appendices

Figuren:

Figuur 1. Grenzen van de gemeente Oss. 7
Figuur 2. Op veldbezoek bij de Roode Wetering (foto: RAAP, 16 februari 2024). 8
Figuur 3. Uitsnede van de Kaart Figuratief van het stroomgebied van de Maas, 1780 (bron: Brabants Historisch Informatiecentrum, 5129 Collectie kaarten, inventarisnummer 2D08). 26
Figuur 4. De uitgestrekte komgronden van het Laag Hemaal (foto: RAAP, 16 februari 2024). 27
Figuur 5. Eén van de locaties waar mogelijk vanaf de vroege middeleeuwen weer bewoning was in Lithoijen (foto: RAAP, 16 februari 2024). 28
Figuur 6. Vastlegging van de grens tussen Os, Berghem en Heesch, 1791 (bron: Brabants Historisch Informatiecentrum, 8 Leen- en Tolkamer van 's-Hertogenbosch, inventarisnummer 295.A). 30
Figuur 7. De Maashorst (rechtsonder) steekt duidelijk boven de omliggende landschappen uit (bron: AHN4). 32
Figuur 8. Dorpsgrenzen en poldergrenzen (uit: Van Asseldonk 2003). 36
Figuur 9. Megen in de vroege 19e eeuw (bron: TMK 1838). 38
Figuur 10. Ravenstein in de vroege 19e eeuw (bron: TMK 1838). 39
Figuur 11. Tekening uit 1732 van de Graafse Poort te Oss. 40
Figuur 12. De omgrachting van Oss, 1806 (bron: Brabants Historisch Informatiecentrum, 7999 Collectie kaarten, inventarisnummer 344). 41
Figuur 13. Oss in de vroege 19e eeuw (bron: TMK 1838). 42
Figuur 14. Affiche van Jurgens' margarinefabriek. 44
Figuur 15. De fabrieken van de concurrenten Hartog en Zwanenberg lagen naast elkaar. 46
Figuur 16. Plankaart voor de doorsnijding van de Maasmeanders, vroege 20e eeuw. 48
Figuur 17. De 'meanderende Maas' in het oostelijk deel van de gemeente Oss, op een kaartbeeld uit de 17e eeuw (bron: Nationaal Archief). 51
Figuur 18. Geologische afzettingen in het rivieren- en dekzandlandschap van Oss. Met de stippellijn is de huidige gemeentegrens aangegeven. 52
Figuur 19. Een droge kampontginning met houtsingels ten oosten van Geffen (foto: RAAP, 16 februari 2024). 54
Figuur 20. Een droge kampontginning met perceelsrandbeplanting ten oosten van Herpen (foto: RAAP, 16 februari 2024). 55
Figuur 21. Een gaaf bewaard gebleven kleinschalig landschap, ten zuiden van Oss aan de Heistraat (foto: RAAP, 16 februari 2024). 56
Figuur 22. Een onregelmatige kampontginning ten zuiden van Oss (foto: RAAP, 16 februari 2024). 57
Figuur 23. Heidebebossingen zijn nu vaak een geliefde woonomgeving (foto: RAAP, 16 februari 2024). 58
Figuur 24. Een jonge heidebebossing ten zuiden van Oss (foto: RAAP, 16 februari 2024). 60
Figuur 25. Een reliëfrijke stuifzandbebossing: het Herperduin (foto: RAAP, 16 februari 2024). 61
Figuur 26. De kampontginning op een oeverwal bij Oijen (foto: RAAP, 16 februari 2024). 63
Figuur 27. De kampontginning bij Maren-Kessel, waar door naoorlogse ontwikkelingen bebouwing is toegevoegd (foto: RAAP, 16 februari 2024). 64
Figuur 28. De kampontginningen ten zuiden van Lithoijen (foto: RAAP, 16 februari 2024). 66
Figuur 29. De buitengedijkte oeverwal bij Keent, doorsneden door de Maas (foto: RAAP, 16 februari 2024). 67

Figuur 30. In de van oudsher onbewoonde kampontginning staan nu enkele huizen (foto: RAAP, 16 februari 2024). 68
Figuur 31. Een oeverwal is in de ondergrond aanwezig, maar bovengronds nauwelijks zichtbaar ten zuiden van Maren (foto: RAAP, 16 februari 2024). 69
Figuur 32. De buitengedijkte lage oeverwal nabij de Blauwe Sluis (foto: RAAP, 16 februari 2024).. 70
Figuur 33. Een geulontginning in Lith is door bebouwing omringd (foto: RAAP, 16 februari 2024). 71
Figuur 34. De kasteelgracht van Dieden (foto: RAAP, 16 februari 2024). 72
Figuur 35. De kerk van Dennenburg op het rivierduin (foto: RAAP, 16 februari 2024). 73
Figuur 36. Het gebied ten noorden van Deursen-Dennenburg (foto: RAAP, 16 februari 2024). 74
Figuur 37. De oneindige kom ten noordwesten van Oss (foto: RAAP, 16 februari 2024). 75
Figuur 38. Eendenkooien als eenzame bakens in de oneindigheid (foto: RAAP, 16 februari 2024). 77
Figuur 39. Teeffelen vanaf de Lithoijense dijk (foto: RAAP, 16 februari 2024). 78
Figuur 40. De Waarden, voorheen bij Maasbommel, nu door de Maasafsnijding aan de Brabantse zijde gelegen (foto: RAAP, 16 februari 2024). 79
Figuur 41. De uiterwaarden bij Megen (foto: RAAP, 16 februari 2024). 80
Figuur 42. Kasteel Oijen op een manuscriptkaart uit 1611 (bron: Gelders Archief, 0461 Familie Van Gent, inventarisnummer 1). 81
Figuur 43. De Hamelspoel bij Herpen. Hieromheen lag het rivierterraslandschap (foto: RAAP, 16 februari 2024). 82
Figuur 44. Het rivierterrassenlandschap bij de dijk in Overlangel (foto: RAAP, 16 februari 2024). 83
Figuur 45. Het rivierterras ten zuidoosten van Berghem (foto: RAAP, 16 februari 2024). 84
Figuur 46. De kleine kern van Koolwijk (foto: RAAP, 16 februari 2024). 85
Figuur 47. Het broekgebied op rivierterras ten westen van Oss (foto: RAAP, 16 februari 2024). 86
Figuur 48. De open broekontginning ten zuidoosten van Herpen (foto: RAAP, 16 februari 2024). 87
Figuur 49. Een natte laagte met kolk aan de Erfdijk/Hamelspoelweg (foto: RAAP, 16 februari 2024). 88
Figuur 50. De vroegere Maasmeander bij Keent (foto: RAAP, 16 februari 2024). 89
Figuur 51. Oss in de periode vóór de Tweede Wereldoorlog, naar het noorden gezien. De gronden rond de toenmalige stad zijn nu allemaal bebouwd (bron: NIMH). Rechts boven het midden herkennen we nog de begraafplaatsen, helemaal bovenaan de natte gronden ten noorden van Oss. 90
Figuur 52. Sporen bij de fabrieken in Oss (bron: Brabants Historisch Informatiecentrum). 94
Figuur 53. De dijk tussen Megen en Macharen (foto: RAAP, 16 februari 2024). 95
Figuur 54. De polders in het westelijk deel van de gemeente, inclusief de delen die via de polder Hoog Hemaal afwaterden (bron: Brabants Historisch Informatiecentrum). 96
Figuur 55. Overzichtskaart van de overlaat, 1919 (bron: Brabants Historisch Informatiecentrum, 8001, inventarisnummer 77). 98
Figuur 56. Roode Wetering en Hertogswetering (foto: RAAP, 16 februari 2024). 99
Figuur 57. Landschapsplan van de ruilverkaveling Land van Megen (bron: Wageningen UR). 103
Figuur 58. Landschapsplan van de ruilverkaveling Land van Ravenstein (bron: Wageningen UR). 105
Figuur 59. De joodse begraafplaats in Geffen (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). 107
Figuur 60. Tot 1961 de algemene begraafplaats van Lith en Lithoijen, nu een omheind weilandje (foto: RAAP, 16 februari 2024). 108
Figuur 61. Het kasteel van Oijen (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). 110
Figuur 62. De geconserveerde vesting Ravenstein in de jaren twintig of dertig (bron: NIMH). 111

Figuur 63. Het Beleg van Zaltbommel, 1599. Links de verdedigingswerken rond Lith en Kessel (bron: Brabants Historisch Informatiecentrum, 8001 Kaartencollectie Waterschap De Maaskant en rechtsvoorgangers, inventarisnummer 50). 112
Figuur 64. Het beleg van Fort St. Andries, 1600. Bovenaan in het midden de verdedigingswerken rond Maren en Kessel (bron: Wikimedia Commons). 113
Figuur 65. De circumvallatielinie rond Grave. Geheel links enkele werken langs de meander van Keent (bron: Wikimedia Commons). 114
Figuur 66. Voor de bosrand ligt de (nu glooiende) kogelvanger van de Osse schietbaan (foto: RAAP, 16 februari 2024). 115
Figuur 67. De watertoren van Oss, tevens luchtwachttoren (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). 117
Figuur 68. Voormalig gemeentehuis in Megen (bron: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed). 119
Figuur 69. Simon Petrus Bijvoet, opdrachtgever voor de aanleg van een klein buiten op de heide onder Berghem. 120
Figuur 70. Huisjespark Herperduin in het stuifzandgebied (bron: topotijdreis.nl). 121
Figuur 71. De sportvelden aan de dijk bij Haaren (foto: RAAP, 16 februari 2024). 122
Figuur 72. Zwembad de Kriekeput in Herpen (bron: Brabants Historisch Informatiecentrum). 123
Figuur 73. De oude wielerbaan op het sportpark in Oss (bron: NIMH). 124
Figuur 74. Molen de Zeldenrust in Lith is één van de vele rijksmonumenten in de gemeente Oss (foto MAB, 2010). 127
Figuur 75. Historisch gravenensemble op begraafplaats Eikenboomgaard in Oss (foto MAB, 2021). 130
Figuur 76. Topgevel van het NCB-gebouw in Ravenstein (foto MAB, 2019). 131
Figuur 77. Relicten van historische bedrijvigheid in het centrum van Oss, ingepast in herontwikkelingsproject (foto MAB, 2022). 132
Figuur 78. Historische hallehuisboerderij aan de Langestraat in Dieden (foto MAB, 2018). 134
Figuur 79. Wederopbouwboerderij aan De Rijt in Deursen-Dennenbrug (foto MAB, 2024). 134
Figuur 80. De Gevangentoren in Megen is een restant van de middeleeuwse stadsversterkingen (foto MAB, 2024). 135
Figuur 81. De skyline van Megen wordt bepaald door markante kloosterarchitectuur (foto MAB, 2007). 137
Figuur 82. Villa Constance in Oss is een prachtig voorbeeld van een rijke fabrikantenvilla uit einde van de 19e eeuw (foto MAB, 2004). 139
Figuur 83. Woning in traditionalistische stijl aan de Dr. Baptiststraat in Megen (foto MAB, 2024). 140
Figuur 84. Huizen in aanbouw aan de Kerkstraat in Berghem in 1948. Op de achtergrond in de Sint-Willibrorduskerk te zien (Stadsarchief Oss, DSN0249_08366). 142
Figuur 85. Het dop Geffen op een tekening uit de 18e eeuw (BHIC 1636-000733). 145
Figuur 86. De kerk van Herpen in 1897. Op de voorgrond de oude kerkhofmuur (Collectie RCE Docnr.32394). 146
Figuur 87. Keent omstreeks 1925. Het dorp lag voor de Maaskanalisatie aan de noordzijde van de Maas, in de provincie Gelderland (Topografische kaart, via topotijdreis.nl). 148
Figuur 88. Het “Marktplein” in Lith, circa 1900 (Stadsarchief Oss BCO014814). 149
Figuur 89. Macharen, dorpsbeeld met boerderij (foto MAB, 2019). 152
Figuur 90. Megen in vogelvlucht, 1908 (Collectie RCE Doc.nr.35.696). 155
Figuur 91. Stadsgezicht in Oss, met aan de horizon de Willibrorduskerk in het stadscentrum (foto MAB, 2004). 158
Figuur 92. Uitbreidingsplan Oss 1918, vervaardigd door architect Charles Estourgie. 159
Figuur 93. De vestingwerken van Ravenstein (Brabant Collectie). 162

Figuur 94. Stadsbeeld Ravenstein, met de Luciakerk. 163
Figuur 95. Het buitendijks land langs de Kesselsedijk (foto: RAAP, 16 februari 2024). 182
Figuur 96. 'Dorp aan de rivier' (1934): de schrijver Antoon Coolen modelleerde zijn hoofdpersoon Tjerk van Taeke naar de toen recent overleden Lithse huisarts Jacob Wiegersma (1863-1931). Diens zoon Hendrik (1891-1969), arts, schilder en ontwerper van de band van het boek, was een dorpsgenoot van Coolen. Het huis op deze foto was de artsenwoning van Wiegersma sr. (foto: RAAP, 16 februari 2024). 183
Figuur 97. Landschap en bebouwing achter de dijk in Oijen (foto: RAAP, 16 februari 2024). 184
Figuur 98. Kasteel Oijen, weerspiegeld in zijn grachten (foto: RAAP, 16 februari 2024). 185
Figuur 99. De buitendijks gelegen Ossekamp (foto: RAAP, 16 februari 2024). 186
Figuur 100. De dijk slingert zich om de oude kerk van Dieden (foto: RAAP, 16 februari 2024). 187
Figuur 101. De griend tussen Dieden en Demen (foto: RAAP, 16 februari 2024). 188
Figuur 102. Boerderijen langs de dijk tussen Dieden en Demen (foto: RAAP, 16 februari 2024). 188
Figuur 103. De nog landelijk gelegen kerk van Neerlangel (foto: RAAP, 16 februari 2024). 189
Figuur 104. De binnenstad van Ravenstein, met zicht door de Maaspoort (foto: RAAP, 16 februari 2024). 189
Figuur 105. De lintbebouwing van Neerloon met de kerk. Langs de dijk staan bomen, die een monumentale uitstraling hebben, maar waarvan niet vastgesteld kon worden of het hier om een historische groenstructuur gaat (foto: RAAP, 16 februari 2024). 190
Figuur 106. Informatiebord over de oude kapel van Keent, links de locatie in beeld (foto: RAAP, 16 februari 2024). 191
Figuur 107. De brug over de oude Maasloop aan de zijde van Overlangel (foto: RAAP, 16 februari 2024). 192
Figuur 108. De huisjes op Herperduin (bron: BHIC). 193
Figuur 109. Blik van de uitzichttoren op het stuifzand (foto: kleinewereldreiziger.nl). 193
Figuur 110. Blik op de kerk van Geffen (foto: RAAP, 16 februari 2024). 194
Figuur 111. Monumentaal Dennenburg (foto: RAAP, 16 februari 2024). 195

Tabellen:

Tabel 1. Beoordeling gaafheid van de historische situatie in de huidige topografie ten opzichte van de historische situatie omstreeks 1840 c.q. de aanlegperiode. 12
Tabel 2. Beoordeling gaafheid van de openheid / geslotenheid ten opzichte van de historische situatie omstreeks 1840 c.q. de aanlegperiode. 12
Tabel 3. Classificatie van de eindscores. 12
Tabel 4. Scores en klassen van de waardering. 20
Tabel 5. Scores en klassen van de waardering van de stedenbouwkundige ensembles. 24
Tabel 6. Overzicht scores geïnventariseerde rijks- en gemeentelijke monumenten, beeldbepalende objecten en nieuwe items. (H = hoge waarde, P = positieve waarde, B = basiswaarde, - = niet opgenomen in de waardenkaart). 128

Bijlagen:

Bijlage 1. Tijdschaal
Bijlage 2. Terugkoppeling op reactiedocument klankbordgroep

Appendices

Kaartbijlage 1. Kenmerkenkaart landschap.
Kaartbijlage 2. Kenmerkenkaart bouwkunst en stedenbouw.
Kaartbijlage 3. Waarderingskaart landschap.
Kaartbijlage 4. Waarderingskaart bouwkunst en stedenbouw.
Kaartbijlage 5. Kaart met integrale ensembles.

Bijlage 1. Tijdschaal

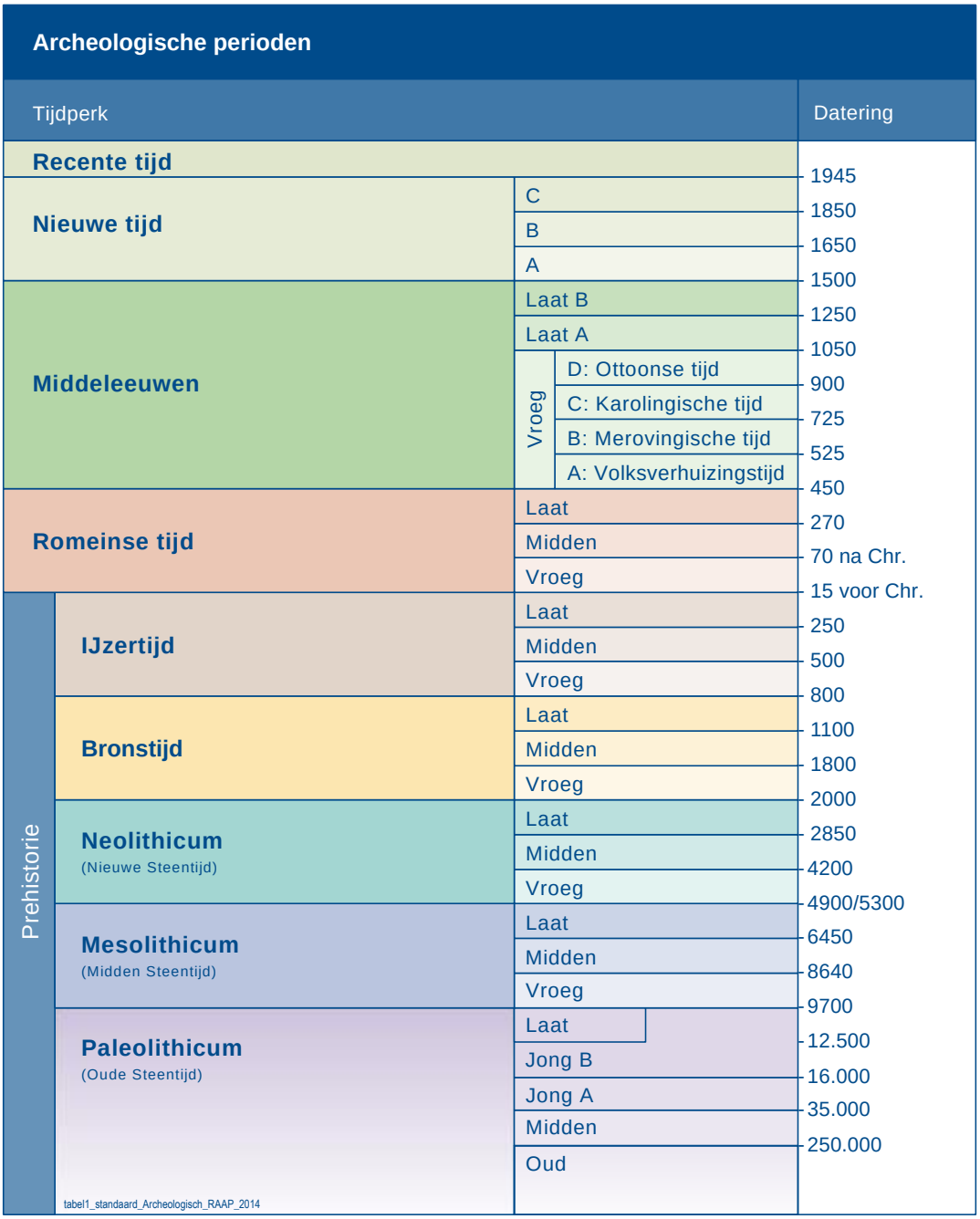

Bijlage 2. Terugkoppeling op reactiedocument klankbordgroep

In blauw de terugkoppeling van MAB (bouwkunstmodule), in rood die van RAAP (landschapsmodule).

01 Reactie heemkundekring Vladerack

Oude grenspaal hoek Oude Baan- Kraaijeven staat niet vermeld.

De oude stenen grenspaal is een overblijfsel uit de tijd dat gemeentegrenzen nog met palen gemarkeerd werden. Ondanks dat deze paal niet meer op exact de juiste plek staat is het naar onze mening wel een element wat beschermd/behouden dient te worden.

Toegevoegd.

Terp Hek Elst- Kepkensdonk (Niet huis maar terp behouden als getuige van werking Beerse Overlaat)

In de tijd van de Beerse Overlaat en de nog niet gekanaliseerde Maas had Geffen veel last van overstromingen. Op deze hoge terp, de laatste in de richting van de polder, stond voorheen een herbergje. De vele boeren uit Heesch, Vinkel en zelfs Nistelrode nuttigden hier een glaasje alvorens huiswaarts te gaan. De combinatie van hoogte van de terp en de plek maakt het dat deze terp naar onze mening behouden moet blijven. Het vormt een markant punt en tevens een belangrijke herinnering aan een bewogen geschiedenis.

Helemaal mee eens, is toegevoegd.

Elektriciteitskast Hoek Molenstraat- Kerkstraat.

Op de hoek Molenstraat-Kerkstraat staat nog een oude ijzeren elektriciteitskast (zie foto bijlage). Deze zijn vrij zeldzaam en heeft daarom bescherming nodig. Het is een overblijfsel van de elektrificatie van Geffen in vroegere jaren.

Toegevoegd.

Wiel Bredeweg- De Koude Noord getuige van dijkdoorbraak.

Deze wiel was een van de drie wielen die Geffen kende. Deze wiel is ontstaan na een dijkdoorbraak van 1878 en is nog redelijk in tact gebleven. (Van de twee andere wielen is er een gedempt, de andere omgevormd tot een soort ondiepe vijver) Omdat deze wiel vrij ver van de rivier de Maas ligt is het aan te bevelen om deze te beschermen en te behouden. Daarom graag opnemen op de cultuurhistorische kaart.

Helemaal mee eens, is toegevoegd. Andere twee kolkjes ook opgenomen.

ANWB-wegwijzer hoek Kerkstraat-Dorpstraat-Kloosterstraat

Op de driesprong Kerstraat-Dorpstraat-Kloosterstraat staat een origineel (en volledig intact!) oud ANWB-wegwijzer die een sfeer uitstraalt van een ver verleden. In de gemeente Oss is een dergelijke wegwijzer uniek of in ieder geval zeer weinig voorkomend. Beschermen en behouden lijkt ons.

Toegevoegd.

Zandpad tussen Vlijmdstraat en Van Coothstraat behouden (staat overigens verkeerd vermeld als Smidse).

Dit zandpad is zeer oud en stond al op de eerste kadasterkaart van Geffen uit 1832 ingetekend. Het pad werd Vlijmdsteegske genoemd. Het pad werd voornamelijk gebruikt om van en naar molen Zeldenrust te gaan, die destijds aan Molenstraat stond (nu D'n Ham). Het is het enige overgebleven zandpad binnen de bebouwde kom van Geffen. Tijdens rondleidingen wordt het pad gebruikt om de geïnteresseerden een idee te geven over hoe het dorp er vroeger uitzag. Behouden als toonbeeld van oude zandpaden in het dorp. Naar ons inzicht zeker van cultuurhistorische waarde.

Zandpad staat al in de kaart, ik heb de onverharde toestand in de beschrijving opgenomen.

Zandweg Bredeweg naar Bergstraat.

Buiten de bebouwde kom zijn meerdere paden. Het zandpad Bredeweg is echter zeer oud. Ook dit pad stond al in 1832 op de eerste kaart van Geffen. Het vormde een verbindingweg tussen buurtschap d'n Berg en het dorp en boeren gebruikten dit pad om bij hun landerijen te komen. De ligging en de breedte van dit pad is uniek. Een stille getuige van het verleden, zeker van cultuurhistorische aarde, menen wij.

Voor zover wij konden nagaan zijn alle delen van de Bredeweg hier verhard, het door u bedoelde deel volgens mij enkele jaren geleden; het asfalt op de streetviewfoto van 2016 lijkt vers. Alle wegen staan sowieso op de kaart, dus hebben de aandacht. Alleen het Ivo van Dintherpad is onverhard, maar dat is recent.

Vol verbazing zagen we dat Leiweg 7 ontbrak op de cultuurhistorische kaart. Het oude boerderijtje is een toonbeeld van een ouderwetse boerderij van bewoners in het buitengebied. De behuizing was klein, de gezinnen groot. Dat is hierin nog te herkennen. Graag aanmerken als cultuurhistorisch waardevol.

Volgens onze informatie is het pand in 1995 vrijwel volledig nieuw opgetrokken. Dit is aan de metselwerken en andere details afleesbaar.

Bergstraat 32 ontbreekt naar ons inziens onterecht op de cultuurhistorische kaart. In het pand is de ontwikkeling van het gebouw in de loop der jaren duidelijk zichtbaar. Van oude kortgevelboerderij, naar langgevelboerderij en als ‘kers op de taart’ is het een krukhuisboerderij van gemaakt. Een typisch voorbeeld van ontwikkeling van boerderijen in deze steken. Dit pand verdient naar onze mening bescherming.

Het betreft een T-boerderijtje. M.i. in hoofdvorm en detaillering te veel aangetast. De voorgevel is gewijzigd, het vroegere bedrijfsgedeelte is weinig subtiel veranderd. Te weinig voor opname op de chwk.

Dorpstraat 29 hoort volgens ons eveneens opgenomen te worden op de cultuurhistorische kaart. Het is een voorbeeld van een eengezinswoning (met veel kinderen!), in de uitbouw was voorheen een kleermakerij gevestigd. Maar de echte reden om dit pand te beschermen is de muur waarin veel kogelgaten zitten. Het getuigt van een jaren ’30 bouwstijl en houdt de herinnering aan de oorlog levendig.

Akkoord, toegevoegd.

Molenstraat 13 is waardevol door combinatie huis/leilinden. Een eenvoudig arbeidershuisje in de kom van Geffen geeft een beeld van hoe men vroeger leefde en woonde.

Te veel gewijzigd (alle gevelopeningen, dakbedekkingen, context).

Molenstraat 11. Oorspronkelijk een oud huis, maar door tal van verbouwingen niet meer van cultuurhistorische waarde. Echter de westelijke muur wel. Geffen heeft in de Tweede Wereldoorlog enkele heftige Duitse aanvallen te verwerken gekregen. De vele kogelgaten en beschadigingen door granaatscherven in deze muur getuigen aan die strijd. Wij vinden daarom dat deze muur van cultuurhistorische waarde is en daarom beschermd dient te worden.

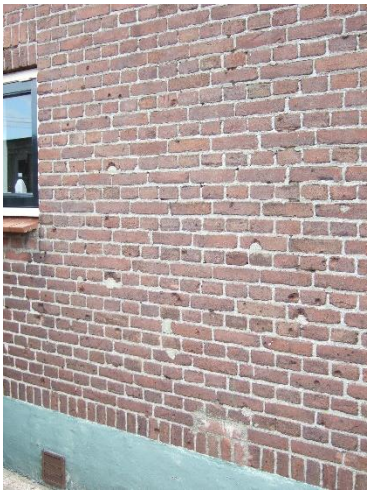

Akkoord, toegevoegd.

Foutieve benamingen op kaart:

Al deze benamingen staan op de ondergrondkaart, die wij alleen maar voor de visualisatie inladen, en niet zelf hebben gemaakt. Kunnen we dus niets aan wijzigen.

Fout Papendijk rechtsaf naar woonwijk Kerkrot moet zijn Rozelaar

Er staat Pastoor van de Kampstraat én Pastoor van der Kampstraat, moet allebei Pastoor van der Kampstraat zijn

De naam Le Sage ten Broekstraat staat niet vermeld op de kaart

Mgr van Sonstraat staat niet vermeld op de kaart

Smidse staat op verkeerde plek

Meubelhof staat niet vermeld

Aloysiusplein staat niet vermeld

Pad Molenberg naar Van Coothstraat heet geen Molenberg, heeft geen naam

Rechter aftakking Bredeweg (van links naar rechts) stopt na bebouwing, dus niet meer richting Leiweg

Fietsstraat van Bergstraat naar spoor richting Oss heet Oostenakkerstraat

Pad van Leiweg naar Kraaijeven heet Kraaijeven

02 Reactie Arno van Orsouw en Willem van Griensven

Koude Oorlog objecten:

De Openbare schuilgelegenheid aan de Heschepad 47;

Staat op de kaart

De B. B. commandopost / kelder onder het huidige Maasland college;

Staat vermeld als onderdeel van de school.

De noodbestuurszetel onder het gemeenthuis van Oss;

Toegevoegd aan kaart.

De privé bunker uit de Koude Oorlog Lijsterlaan 38, hoek Koekoekstraat.

Staat vermeld als onderdeel van het woningcomplex.

Spoor- en tramlijnen:

Op basis van deze tekstjes lastig te traceren. Diverse voor- en naoorlogse kaarten in collectie BHIC en via topotijdreis geraadpleegd, geen spoor van gevonden. Omwille van de tijd daarom moeten laten gaan.

De Tweede spoorlijn via de Molenstraat die direct aftakte de Molenstraat in en met een bocht over het walplein naar Jurgens liep. De draaischijf was toen verdwenen;

De tweede spoorlijn naar Philips, die parallel aan het huidige spoor liep en met een bocht de Lievenkamp op liep. Vanaf het station gezien rechts, vlak langs het vroegere Van Alem.

De Struikelstenen:

De locatie van alle struikelstenen in Oss. Het mag triviaal lijken maar in Tilburg zijn er begin dit jaar bij renovatie een paar verdwenen. (02 mei 2023).
Toelichting Arno van Orsouw: Struikelstenen heb ik met Petra de Ruijter overleg over gehad. Petra weet niet of de exacte locatie van de steentjes is vastgelegd. Tjeu regelde dat maar hij is recent overleden en heeft geen archief achter gelaten. In Tilburg zijn er in het voorjaar een paar verdwenen. Verder het verzoek om de struikelstenen niet met die mechanische veegmachines te beroeren. Ze raken daardoor beschadigd.

Toevoeging Martine Eerelman, gemeente Oss. In Oss liggen 263 struikelstenen, in Geffen 6. In Oss worden ze beheerd door de werkgroep struikelstenen, in Geffen door de historische kring Vladerack.

Struikelstenen behoren in de regel niet tot de door ons aan chwk's toe te voegen objecten. Gezien de grote hoeveelheid zal dat ook een behoorlijke klus zijn.

Begraafplaats:

Don Bosco, Leeuwerikstraat.

Staat in ieder geval op de landschapskaart. Staat ook op de bouwkunstkaart.

WO2:

Inslagkrater V1 Docfalaan, V-nummer V0554. Nabij de Naaldhof, is nu een vijver, 31 januari 1945 nabij een vijver. Dat klopt want er liggen twee vijvers bij elkaar.

Op basis van beschrijving meest waarschijnlijke locatie opgenomen.

Oud verdedigingswerk:

Kruising John F. Kennedybaan Lutterstraat, Batterijstraat, Osseweg Lithoijensedijk. 1866 Lithoijen Kuiperkaart Luttereind, hier begint ook de weg naar Oss.

Staan al op de kaart.

Kazerne Koninklijke Marechaussee (KMar):

Kazerne Koninklijke Marechaussee aan Kazernestraat tegenover café; *Ondanks speurwerk niet kunnen vinden.*

Kazerne Koninklijke Marechaussee Hescheweg. *Op de landschappenkaart opgenomen als terrein.*

Lithoijen:

Twee voetveren één bij Lithoijen en één bij het Luttereind (huidige jachthaven van J. de Groot, en Lutterstraat). Zie Kuiperkaart 1866. *Ene veer stond erop, andere nu ook opgenomen en beide als voetveer aangemerkt.*

Fort Luttereind in de buurt van Teeffelen en twee verdedigingswallen bij Lithoijen. Ik heb een rode cirkel om de objecten getrokken. De kaart is in 1858 getekend en komt van het Nationaal Archief.
Staan al op de kaart.

Bijlage: Afbeelding: ArnovOrsouw_NL-HaNA_4.TOPO_9.148-groot 1858 Topo_Oss_Polder_cirkels

Erfgoed Bossche School Oss

1 Het voormalig Waterschapsgebouw, Raadhuislaan 30 N. van der Laan, H van Hal 1983
Uitbreiding, H. van der Laan 1993 (N 51 45.775 E 05 31.150)

Staat al op de kaart.

2 Herstructurering De Kortfoort, Peterse en van Lierop 1977-1983. (N 51 45.533 E 05 31.633)

?

3 Dubbel woonhuis Heescheweg 45-47 , Jan de Jong 1953 (N51 45.467 E 05 31.750)

Staat al op de kaart.

4 Hescheweg 65. Jan de Jong 1960 (N51 45.407 E 05 31.783)

Staat al op de kaart.

5 Nieuwe Hescheweg 51, Piet van Lierop 1967 (N51 45.180 E 0531.965)

Staat al op de kaart.

6 Nieuwe Heescheweg 21, Jan de Jong 1953 (N51 45.420 E 05 31.945)

Staat al op de kaart.

7 Woonhuis aan de Nieuwe Hescheweg 19, Jos Bijnen 1955 (N51 45.420 E 05 31.945)

Staat al op de kaart.

8 Woningen Chrysantstraat/Weth. van Eschstraat. Peterse en van Lierop 1981
(N 51 45.755 E 05 31.616)

Niet op de kaart, 1980 is als eindjaar gehanteerd.

9 Woningen aan de Heesschepad, Peterse en van lierop 1983-1992

Niet op de kaart, 1980 is als eindjaar gehanteerd.

10 Boerenleenbank, Molenstraat 53, Jos Bijnen 1955 (N5145.983 E 05 31.560)

Staat al op de kaart.

11 Vredehof, appartementen Nieuwe Hofstraat, Jan Peterse 1991 -1999 (N 51 45.900 E 05 31.117)

Niet op de kaart, 1980 is als eindjaar gehanteerd.

12 Verbouwd dubbel woonhuis , Nieuwe Hofstraat, Jan de Jong 1990 (N 51 45.920 E 05 31.040)

Niet op de kaart, 1980 is als eindjaar gehanteerd.

13 Synagoge, Hoek Smalstraat/Oude Kerkstraat., Jos Bijnen 1957 (N 51 45.968 E 05 31.165)

Staat al op de kaart.

14 Boschpoort, Wijnen en Senders, Peterse en van Lierop 1979 -1982 (51 46.060 E 05 31.233)]

Volgens informatie na 1980 gebouwd.

15 Nieuwbouw St. Nicolaasinstituut, Koornstraat. Jan de Reus, 1954 (N 51 46.205 E 05 31.360)

Staat al op de kaart.

16 Nicolaasschool. Koornstraat. Peterse en van Lierop 1976-1978 (N 51 46.281 E 05 31.439)

Staat al op de kaart.

17 Galerijwoningen, Arendstraat. Jan Peterse 1997 -1999 (N51 46.030 E 05 30.933)

Niet op de kaart, 1980 is als eindjaar gehanteerd.

18 Herbouw van het Vierhuukse. Peterse en van Lierop 1977- 1979 (N51 46.030 E 05 30.933)]

Staat al op de kaart.

19 Pauluskerk, Krinkelhoek. Jan de Reus 1965 (N 51 46.283 E 05 30.850)

Staat al op de kaart.

20 De Nieuwe Link. Professor Regoutstraat 110 (N 51 46.367 E 05 31.946) Jos Bijnen 1957

Staat al op de kaart.

21 Kardinaal de Jongplein en omgeving. Jos Bijnen 1956-1958 (N 51 46.317 E 05 32.317)

Staat al op de kaart.

22 Voormalige pastorie Lijsterlaan, Jan de Reus(51 46.136 E 05 32.475)

Staat al op de kaart.

23 Wijkcentrum Schadewijk. Leeuwerikstraat uit 1949, Jan de Reus.(N 51 46.121 E 05 32.577)

In details nogal gewijzigd.

24 Het woonhuis van Jan Peterse in de Burgm. van den Elzenlaan. 1968 (N51 46.110 E 05 31.945)

Staat al op de kaart.

25 Gemeentelijke begraafplaats Hoogen Heuvel, Jan de jong 1975 Lindenstraat 22

Staat al op de kaart.

26 Priorij Fons Vitae Benedictuslaan. Jan de Reus 1958

Staat al op de kaart.

27 Woonhuis Lisztgaarde 286, Peterse en van Lierop 1971 (N 51 45.257 E 05 31.040)

Staat al op de kaart.

28 Woonhuizen Lisztgaard 9, Peterse en van Lierop 1970 (N 51 45.320 E 05 31.060)

Staat al op de kaart.

29 Dagverblijf De Hulst Verdistraat 89, Peterse en van Lierop (N 51 45.150 E 05 30.917)

Niet op de kaart, 1980 is als eindjaar gehanteerd.

30 Scheppingskerk, Constantijn Huygenstraat, Peterse en van Lierop, 1967-1968
(N 51 45.150 E 05 30.433)

Staat al op de kaart.

31 Verzorgingstehuis de Ruwaard, Peterse en van Lierop 1990- 1996 (N 51 45.350 E 05 30.500)

Niet op de kaart, 1980 is als eindjaar gehanteerd.

32 Tweewoonhuizen, Diamantstraat 30 en Toermalijn 19 Peterse en van Lierop 1977

(N 51 45.150 E 05 30.433)

Staat al op de kaart.

33 St. Willibrordus (Brabant Wonen) Peterse en van Lierop 1977 (N 51 45.999 E 05 30.517)

(N 51 45.150 E 05 30.433)

Staat al op de kaart.

34 Rij woningen aan de Marsweg. Senders en Wijnen 1978 (N51 46.061 E 05 30.450)

Niet zo heel bijzonder. Twijfelachtig of deze moeten worden opgenomen.

35

Hierbij nog de lijst zoals afgebeeld in het boekje van Hettie en Kees Peterse:

Bossche School in Oss
ISBN nummer: 978-90-8962-009-5

Deze lijst is al meegenomen.

Ik denk dat men hiermee wel vooruit kan!

03 Reactie Marie-France van Oorsouw

Misschien kijk/lees ik niet goed, maar ik heb het idee dat de voormalige UNOX-winkel aan de Gasstraat in Oss er niet bij zit. Behalve dat het nog bestaande industriële architectuur is waar we sowieso zuinig op moeten zijn, is het een pand waar velen herinneringen aan koesteren, zie bijvoorbeeld https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/het-unox-winkeltje-in-de-gasstraat

Reactie ME: klopt, staat er niet op. Moet er wel op. Is gemeentelijk monument.

Staat al op de kaart.

Het adres van de Sint Servatiuskerk in Oijen is volgens mij Bernhardweg 4 (i.p.v. 8). Reactie ME: klopt.

De kerk heeft van MAB een goede waardering gekregen; het zou mij een lief ding waard zijn als de

Volgens BAG is het Bernhardweg 8.

Dat geldt ook voor de school aan de Wilhelminasingel 78 in Berghem. Die is dus door mijn vader getekend, en volgens mij nog behoorlijk intact. Hij werkte destijds bij architectenbureau Jef Molenaar in Oss.

Staat al op de kaart.

04 Reactie Land+ Cultuurhistorisch Advies

Kenmerkenkaart - landschap: Het tracé van de Beerse Overlaat en de bijbehorende 4 dwarsdijken/ zijdewenden op de kaart met een eigen kleur/ arcering aangeven.

Die onderdelen hebben een eigen aanduiding binnen het thema Waterstaat. Zet je alleen die laag aan, dan vallen ze wel op. Overigens zijn de dwarsdijken niet specifiek voor de overlaat aangelegd, maar ook als achterkade uit de periode van de bedijking.

Waarderingskaart - landschap: De Beerse Overlaat is uniek voor Nederland. Geadviseerd wordt het gehele tracé en bijbehorende zijdewenden toe te voegen aan de categorie: zeer hoge waardering.

Ik begrijp de wens, maar landschapselementen worden niet gewaardeerd, alleen de landschapstypen. Los daarvan: het principe van de overlaat is wel waardevol, maar zoals de landschapswaardering al laat zien: aan de overlaat is sinds de sluiting wel heel erg geknutseld, dus dat rechtvaardigt i.m.o. geen zeer hoge waardering.

Kenmerkenkaart – landschap: Apart aangeven van de Hertogs- en Roode Wetering. *Beide structuren staan al als zodanig op de kaart.*

Waarderingskaart - landschap: Beide Weteringen zijn van groot belang geweest in de waterstaatkundige geschiedenis van Oss. Deel deze Weteringen in de categorie: zeer hoge waardering. *Elementenwaardering is geen onderdeel van het project.*

Kenmerkenkaart – landschap: De plekken van de bestaande en verdwenen hutten apart aangeven.

Nuttige tip, die ook al van Cuijpers en Bongers kwam. Zijn toegevoegd aan de kaart.

Waarderingskaart - landschap: De hutten zijn een uniek fenomeen. Brengen (de plekken van) de hutten onder in de categorie zeer hoog op de waarderingskaart. *Landschapselementen worden niet gewaardeerd. Bovendien snap ik de waardering niet: er is niets van over en de kom is sindsdien ruilverkaveld.*

Kenmerkenkaart - landschap: sluizencomplex en fort Gewande als aparte categorie aangeven. *Bevinden zich niet op het grondgebied van de gemeente Oss.*

Waarderingskaart - landschap: sluizencomplex en fort Gewande zijn cultuurhistorisch waardevol vanuit het oogpunt van waterbeheersing en verdediging. Indelen in de categorie zeer hoge waardering *Er worden geen landschapselementen gewaardeerd.*

Kenmerkenkaart - landschap: Plek van het fort met haar omgeving, aangeven op Kenmerkenkaart. *Was al opgenomen.*

Waarderingskaart - landschap: Ook al is het fort Luttereind niet meer als zodanig aanwezig, deel de plek van het fort e.o. in de categorie zeer hoge waardering *Lijkt me niet zinvol een totaal verdwenen iets als zeer hoog te waarderen. Hoe verantwoord je dat?*

Waarderingskaart - landschap: geef aan dit gebied een zeer hoge waardering *Valt onder landschapselementen, en wordt dus niet als zodanig gewaardeerd.*

Kenmerkenkaart – landschap: Op basis van het historisch onderzoek van het MAB wordt geadviseerd het gebied van Heerlijkheid Dieden op de kenmerkenkaart te vergroten in oostelijke richting. Dit gebied betrof enig moment de tuin van het kasteel met ondermeer een allee, waterpartijen, terreinen van vermaak en bospercelen. *Voor de kenmerkenkaart inderdaad relevant, dus gebied vergroot.*

Waarderingskaart - landschap: Vergroot het gebied. Categorie: zeer hoge waardering *Omdat in dat toegevoegde deel helemaal niets van de oude structuur meer over is, is 'zeer hoog' niet verdedigbaar. In lijn met de omliggende oeverwal is dat 'hoog' geworden.*

Advies: neem op basis van het document van Jos Cuijpers het gebied ten zuiden van de Maasdijk ook mee in de Kenmerken- en Waarderingskaart. Het Sterre Bosch ligt ten zuiden van kasteel Oijen (Kadastrale Minuut 1811 – 1832 *Zinvolle verbetering, is aangepast.*

Kenmerkenkaart – landschap: dit gebied vermelden op de Kenmerkenkaart. *Kerkterrein ontbrak inderdaad, is toegevoegd. Verder staan historische bewoningslocaties op de kaart. Domeingoederen zijn geen onderdeel van de inventarisatie.*

Waarderingskaart - landschap: indelen in de categorie zeer hoge waardering. *Heb de waardering van het gebied er nog eens bijgepakt. Is nu al 'hoog'. De vele wijzigingen, w.o. een rationalisering van de dijk, maken een zeer hoge waardering hier niet mogelijk.*

Waarderingskaart - landschap: geadviseerd wordt de plekken van de bestaande en verdwenen eendenkooien in de categorie hoog (of zeer hoog) van de Waarderingskaart op te nemen. *We waarderen geen elementen, dus dat is niet mogelijk. De kom eromheen is teveel veranderd voor een zeer hoge waardering.*

Waarderingskaart - landschap: Het gebied van Herperduin is op de waardenkaart aangeduid met een zeer hoge waardering. De vraag is waarom dit gebied zo hoog is gewaardeerd. Vanuit Cultuurhistorisch oogpunt is Herperduin geen uitzonderlijk interessant gebied, maar mogelijk geeft het nog op te stellen CHWK rapport hier antwoord op. *Gaaf heidebebossingslandschap (nauwelijks veranderingen sinds inrichting), zeer fraai reliëf, spaarzame relicten van heide en stuifzand voor de omgeving. Dat de bossen van 'vrij recente datum' zijn maakt niet, dat ze niet waardevol zouden kunnen zijn. Het ruilverkavelingserfgoed is nóg jonger, en ook dat is hier waardevol.*

05 Reactie Hettie Peterse

De Oijense Hut bestaat nog, Oijenseweg 273 in een bocht van de Hertogswetering: eerst een hut, toen een café, nu een woonhuis (foto hieronder).

Goede aanvulling, die had ik nog niet. Is als plek op de landschapskaart aangegeven.

Op de exacte plek van de Macharense Hut, ook aan de Hertogswetering gelegen, is in 1983 een nieuwe horecagelegenheid verschenen, Pannenkoekenhuis De Oude Maas, zie foto's hieronder.

de Oude Maas, Ossestraat 11

https://www.bd.nl/oss/macharense-en-oijense-hut-legendarische-polderkroegen-langs-de-wittering~a375747e/

Idem, ook als plek in de landschapskaart opgenomen.

Gebieden:

(Oude) meanderende Maasdijk met Maasdorpen tussen Ravenstein en Megen: oud bewoond gebied. Romaanse kerkjes/ torens in Dieden, Dennenburg, Neerlangel en Neerloon, gotische toren in Demen. Dode Maasarmen. https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/dieden-demen-en-langel-in-vogelvlucht

Als ensemble(s) op de kaart.

Uitgestrekte polders met weilanden > vee > boter + vlees > van botermarkt naar margarine-industrie, slachterijen en vleesverwerkende bedrijven > Organon: medicijnen (insuline) uit slachtafval > verpakkingsindustrie etcetera.

De relevante gebouwen/complexen zijn opgenomen in de kaart. Dit brede verhaal is moeilijk in de kaart te visualiseren.

Waterregulering met Beerse Overlaat, Hertogswetering, Rode Wetering, dwarsdijken als Groenendijk, Erfdijk en Meerdijk. Eendenkooien, hutten (zie reactie Janneke) *Zaken komen allemaal voor in de landschapslagen.*

Ooit heeft de Monumentenkamer een voorstel gedaan voor het aanwijzen van beschermde gebieden o.a. aan de Maas. Advies: de Maasdijk tussen Megen en Ravenstein in zijn geheel aanwijzen als zeer waardevol. Daarnaast Lithse dijk, kerkpaden Lith en Kesselse Dijk.

Als ensemble(s) op de kaart.

Uitgestrekte heidevelden in het zuiden: plaggen, schapen, maar ook archeologisch interessant met grootste concentratie prehistorische graven met het grootste vorstengraf. *Deels relevant voor archeologische waarden- en verwachtingskaart. Landschappelijk deels zeer hoog gewaardeerd.*

Bebouwing:

Middeleeuwse kerken en/ of torens in Geffen, Macharen, Dieden, Dennenburg, Demen, Neerlangel, Neerloon, Herpen, Berghem. Kerken en landerijen waren in de middeleeuwen onderhorig aan abdijen als St. Remi in Reims, St. Willebrord in Echternach of Domkapittel St. Victor in Xanten. In vrijwel alle dorpen een neogotische kerk met hoge toren, die de ligging van de dorpen van veraf markeert.

Katholieke enclave Land van Ravenstein > kloosters in Megen (Franciscanen en Clarissen), Deursen (Augustinessen), pestkapel Deursen, Kapel van de 7 smarten Megen, St. Annakapel Koolwijk > barok, zeldzaam in Nederland.

De kerken en kloosters maken deel uit van de bouwkunstinventarisatie, veelal ook van de bouwkunstensembles, in enkele gevallen ook onderdeel van kerkelijke ensembles.

Vooroorlogse bebouwing: Kerken, molens, raadhuizen, voormalige veerhuizen langs de Maas, boerderijen, Industrieel erfgoed, fabrikantenvilla's, interbellum villa's, complexjes middenstandswoningen, interbellumwoningen met mansardekappen.

Naoorlogse groei: industrieel erfgoed (watertoren, kantoor Organon), kerken, complexmatige woningbouw. Kies de meest exemplarische complexen qua stedenbouw en architectuur. Bossche Schoolarchitectuur is typerend voor gemeente Oss vooral in Oss en Ravenstein.

Akkoord. De vele gebouwtypen zijn als zodanig opgenomen in de kaart en gekoppeld aan thema's en categorieën.

Vragen en Opmerkingen:

Wat is de bedoeling van deze inventarisatie (Excellijst). Is dit ook de MIP-lijst aangevuld met naoorlogse bebouwing?

De excellijst is een omzetting van de database, hangende aan de chwk. Bevat rijksmonumenten, gemeentelijke monumenten, karakteristieke objecten, de potentiële monumenten en meer dan 800 nieuwe inventarisaties op basis van allerlei erfgoedlijsten, input kringen en veldwerk.

Waarom staan er geen kerken en kapellen in de legenda van de landschappen, maar wel kruisbeelden, molens en raadhuizen. Wel tolhuizen, maar geen veerhuizen? *Zinvolle opmerking. Ik moest ergens een grens trekken, maar sommige keuzes gaan die grens over, als die al vast te stellen is. Voor landschap hebben we niet voor een laag 'religie' gekozen, die hebben we aan de bouwkunst overgelaten. Behalve de kerkelijke gebouwen (bouwkunstlaag) zou je inderdaad ook de plekken van bestaande en verdwenen kerken (landschap) in beeld kunnen brengen. Gaat nu buiten opdracht. Kruisbeeld heeft relatie met blokhut (zie database), daarom opgenomen. Tolhuizen zijn specifieke plekken langs lange wegen, terwijl de veren zichzelf wijzen en het veerhuis er niet per sé nog bij moet voor de duidelijkheid.*

Wat is de ondergrens van de inventarisatie? Grote kwaliteitsverschillen in de bebouwing. Keuzes niet altijd duidelijk: waarom dit wel en dat niet? Dit geldt ook bij de keuzes voor (delen van) wijken. Zo staan er bijvoorbeeld relatief veel gebouwen uit het interbellum met niet veel kwaliteit op de lijst: bijvoorbeeld Maasdijk 9 Megen, Hazenakkerstraat 12 Oss etcetera. Maar ook gebouwen uit de wederopbouwperiode die geen hoge architectonische kwaliteit hebben worden soms hoog gewaardeerd zoals bijvoorbeeld Burgemeester van den Elzenlaan 32, 35-37.

Ondergrens is eigenlijk de positieve waarde. De genoemde voorbeelden Maasdijk 9 en Hazenakkerstraat 12 zitten ook echt aan de ondergrens (4-5 punten). Maasdijk 9 nog meegenomen vanwege de beeldwaarde vanaf de dijk.

De genoemde panden Burgemeester van den Elzenlaan 32 en 35-37 zijn m.i. wel degelijk van behoorlijke kwaliteit. Positieve waarde, mede als onderdeel van de bijzondere ruimtelijke context.

Lichtblauw: nog niet gewaardeerd, maar wel geselecteerd?

Klopt, ten tijde van dit pre-concept was een deel van de bouwkunst en stedenbouw nog niet gewaardeerd. In het bijzonder Oss was nog maar voor de helft geïnventariseerd.

Paars: beschermde panden hebben niet altijd een hoge waarde bijvoorbeeld Burgemeester van den Elzenlaan 16 is gemeentelijk monument, staat wel als zodanig op de kenmerkenkaart en de Excel lijst, maar niet op de waarderingskaart. Nieuwe Hescheweg 21 is gemeentelijk monument, maar staat niet als zodanig op de kaart.

Zonodig gecorrigeerd.

Oss Schadewijk: waarop zijn de stippellijnen op de kenmerkenkaart gebaseerd? Bijvoorbeeld in de Burgemeester van den Elzenlaan ligt de knip qua tijdstip van aanleg nu bij de Goudmijnstraat, m.i. moet die bij de Teugenaarstraat liggen.

Burgemeester van den Elzenlaan 22 staat genoteerd als karakteristiek pand in de Excel lijst, maar is afgelopen jaar in de Erfgoedcommissie behandeld als pand binnen 25 meter van een monument (16)

Dit pand is beschermd als karakteristiek pand, K191.

Gemeentelijke monumenten Dr. Hermanslaan zijn wel hoog gewaardeerd, maar die in de Burgemeester van den Elzenlaan zijn nog niet gewaardeerd behalve nrs. 32 en 35-37, die hoog zijn gewaardeerd. Motivatie?

Waardering is inmiddels toegevoegd. Nrs. 32 en 35-37 hebben positieve waardering, geen hoge.

Hoe zit het met (delen van) het verhaal van Oss, bijvoorbeeld Bossche Architectuur. Zie ook literatuur “Bossche School in Oss”. Wat is er gebeurd met Post ’65?

Bossche architectuur ruim toegevoegd, o.a. op basis van boek Bossche School is Oss en de publicaties Gebouwen van Jan de Jong en Gebouwen van het plastisch getal. Post 65 tot en met 1980.

Ziekenhuiskapel geen enkele kleur, niet geselecteerd.

Staat op de kaart.

Oss, Villaparken: wel Docfapark, Hazenakker en Witte Hoef lichtblauw omlijnd, maar niet ’t Woud.

’t Woud is als onderdeel van Ruwaard meegenomen.

Bachlaan 41-43 geel en op Excel lijst, motivatie?

Architecten Oort, J. van & H. Quint, Uden. Van architectuur- en bouwhistorisch belang vanwege kenmerkende typologie, stijlkenmerken, hoofdvorm, constructies, materiaaltoepassingen en details; typerend voor moderne villa-architectuur uit begin jaren 70, met menging van moderne en traditionele vormen en materialen, afgestemd op menselijke maat. Markante kapvormen. Overigens een positieve waarde.

Plan Boschpoort niet lichtblauw geselecteerd, plan Gemertscheut wel.

Klopt.

Oss: Theater de Lievekamp en het belastingkantoor wel geselecteerd (lichtblauw), gemeentehuis niet.

Gemeentehuis heeft flinke transformatie ondergaan.

Oss: De Galerij staat er in zijn geheel lichtblauw op. Wat is hiervan de kwaliteit? Jaren zestig winkelgalerijen hebben over het algemeen geen verblijfskwaliteit en worden dan ook aangepakt zie Emmapassage Tilburg en Molenpoortpassage Nijmegen. De andere doorbraken: ‘t Gengske (historisch kerkpad) en De Schakel zijn niet geselecteerd.

De Galerij vooral vanwege de architectuur in de straatwand aan de Walstraat geselecteerd, met kenmerkende elementen.

De Schakel en 't Gengske hebben als passage/gebouw minder kwaliteit, wel als historische structuur meegenomen.

Oss: Walstraat 6-8 (Bakker Bart en Derijks)?

Eventueel nog toe te voegen. Is er meer informatie over?

Oss: vrijwel de gehele Ruwaard is lichtblauw omlijnd. Ik ervanuit dat hier een strenge selectie wordt gemaakt en wat kies je dan? De jaren zestig stempels, de jaren zeventig flats, de m.i. succesvolle herstructurering van de Schaepmanlaan e.o. uit de jaren negentig?

Klopt, met een indicatieve positieve waardering. In een vervolgtraject zullen keuzen moeten worden gemaakt wat de essentie is om in stand te houden. Het zal dan vooral gaan om de stedenbouwkundige hoofdkenmerken en -structuren, verkavelingswijzen, groenvoorzieningen, e.d.

Oss: Nicolaasschool: lichtblauw. Staat op de nominatie om te worden gesloopt.

Eerder in dit document juist verzoek om op te kaart te zetten?

Berghem: Basisschool 't Molenveld geel?

De school is deels gewijzigd en uitgebreid, daarom een positieve waardering.

Berghem: Maanstraat, Joeri Gagarinstraat e.o. Lichtblauw omlijnd? M.i. niet bijzonder.

Ensemble geselecteerd als illustratie van de naoorlogse dorpsuitbreiding van Berghem. Positieve waarde.

Ravenstein: veevoederfabriek De Heus is paars, hoge waarde? De fabriek is een smet op het aanzicht van Ravenstein vanaf de overkant van de Maas, heeft geen historische banden met het stadje en m.i. weinig architectuurhistorische waarde.

Er zitten enkele toch wel bijzondere en vermoedelijk interessante onderdelen in het complex, m.i. onderzoek waard. Bijvoorbeeld silo.

Herpen: Blij met selectie dorpskern en kerkhof, mede in het licht van de plannen voor uitbreiding supermarkt. Kerk is lichtblauw, maar is rijksmonument.

Akkoord

Overlangel: is Maasdijk 4 afgevoerd van rijkslijst na brand?

Vermoedelijk

Macharen: wel de sluis geselecteerd, maar niet de brug

Deze brug dateert uit 2009.

Oijen: Kasteel, 2 huizen op de voorburcht, maar niet de brug en de ringmuur.

Onderdelen van de aanleg, als geheel gemarkeerd.

06 Reactie SAM/werkgroep archeologie

Waarderingskaart landschap

1.- Het gehele Beerse Overlaat traject met de waarde HOOG aangeven. Reden: het open polderlandschap beschermen. Laten we het groene hart van het Maasland met zijn eendenkooien en hutten koesteren. Ten oosten is de waarde al HOOG, westzijde hieraan gelijk maken. *De Beerse Overlaat staat er niet als landschapstype, maar als landschapselement op. Die waarderen we niet binnen de opdracht. Westelijke deel scoort 1 punt hoger op bijzonderheden en komt nu op hoog uit. Sowieso: na 1942 heeft men flink ingegrepen in de kommen, dus als het hoog wordt, dan (mede) als gevolg van de kwaliteit van de ruilverkavelingen, niet alleen vanwege de vooroorlogse fase.*

2.- Het gebied Elst te Geffen met waarde aangeven: HOOG. Het wassende water van de Maas kwam tot aan Geffen. Het Elst is een straat waaraan donken liggen met daarop boerderijen. Een aantal ligt er nog. De Elst was in de 1300 als een gehucht aangemerkt. Ps. Archeoloog Modderman heeft er Romeinse scherven opgeraapt. Gebied nog eens kritischer onder de loep genomen; ondanks sterke verdichting van bebouwing en verdwijnen van perceelsrandbeplanting haalt hij de lat nét voor een hoge waardering.

3.- De oude Maasarmen. Ik begrijp de waardeverschillen niet. Het gaat van gemiddeld tot hoog. Ik denk dat alle oude maasarmen een waarde HOOG moeten hebben. Ze zijn niet altijd meer goed zichtbaar, daar zitten de verschillen in.

4.- Teeffelen, toponiem de Honing. Dit is een bolle akker met Middeleeuwse restanten. Door ruilverkaveling is een Motte kasteel (ca. 1000 in Chr.) verdwenen. De bolle akker en ten westen daarvan bevinden de restanten zich in de grond. Deze plek en de Teeffelse wetering vanaf het Ossemeer moeten een waarde hebben van HOOG. Commentaar geeft het al aan, er is vanalles verdwenen, structuur is aangepast en bebouwing in de kom toegevoegd. Daardoor landschapskwaliteit achteruit gegaan, haalt lat niet.

5.- Algemeen: Hoe sluit deze kaart aan bij de landschapskaarten uit de omliggende gemeenten? Naar mijn mening moeten de waarden overlopen naar de omliggende gemeenten. Land van Cuijk en Bernheze hebben wij ook gemaakt, die sluiten methodisch aan.

Kenmerkenkaart landschap centraal-zuid

1.- Amsteleindse hoeve? Markering *Versterkt huis verdwenen.* Onbekend bij SAM Amstelhuis, zie kastelenlexicon.

De overige kasteel en versterkte huizen in de stad Oss staan niet op deze kaart. Arendsvlucht e.a. Kasteel Oss staat op de kaart.

2.- Geffen t.p.v. DOk6. Daar ligt een groot fiets cross terrein. Moet dit ook aangegeven worden? Nee, lijkt te recent, dus niet aangeven.

3.- Paalgraven, galg. Er stond een tweede galg op de oostelijke grote grafheuvel. Dank, is toegevoegd.

4.- Hoek Teugenaarsstraat/Berghemse weg. Daar staat nu een symbool Tolhuis. Volgens Hans Pennings stond het tolhuis op de heuvel. Volgens Pieter Roskam stond op deze plek een galg. TMK 1836 geeft op deze plek een tolhuis weer. Een heuvel zie ik daar niet. Wat is de bron voor die galg?

5.- Vorstengraf reconstructie. Dit is een verdwenen begraafplaats. Voorstel: het gehele gebied van westelijk Vorstengraf, snelweg A59, Paalgraven tot aan oude Zevenbergse weg markeren als:

BEGRAAFPLAATS VERDWENEN of een apart symbool maken. Is onderdeel van de archeologische waarden- en verwachtingskaart, valt buiten periode cultuurhistorische waardenkaart.

6.- Landweer richting Heesch. Waar is dit op gebaseerd? Volgens Hans een onlogische route. Komt voor in de scriptie van Bertus Brokamp over landweren. In tabel is een voorbehoud gemaakt.

7.- De heuvelrand langs de Sint Wilpertslaan, beginnend tegenover het tankstation, was een oefenschietterrein voor de Osse Burgerwacht 1914. Graag markeren Ik kan op basis van onderzoek in het archief wel de schietbaan uit 1920, iets noordelijker, maar deze nog niet. Toegevoegd.

8.- Oijense hut. Markant punt tijdens de Beerse Overlaat. Graag markeren. Ik mis hier ook het symbool: *Verdwenen sluis. Oijense Hut op basis van ander commentaar al toegevoegd. Allerlei kleine sluisjes in de kades rond de wetering staan niet op de kaart, we hebben ons beperkt tot de grotere sluizen.*

9. - Evenzo de Harense Hut, tegenwoordig D'n Dort.Graag markeren. Dank, is opgenomen.

10.- Evenzo de oude en de Nieuwe Wilse hut. Op de Kenmerkenkaart landschap west. Graag markeren. Ps. Voormalig uitgaanscentrum de Leeuwerik (zie kaart) was naar overlevering ook een hut. Beide hutten opgenomen. Met overleveringen ben ik voorzichtig, te weinig zekerheid.

11.- Waarom zijn de kleine "afgebakende dorpjes" uit de IJzertijd/Romeinse tijd niet weergegeven? Denk aan de opgravings tekening Univ.Leiden Westerveld, Horzak, Vijver. Waarom zijn de belangrijke opgegraven archeologische plekken niet weergegeven? Ik bedoel een verdwenen voetbalveld staat er wel op, dan ook de voor Oss belangrijke archeologische plekken vermelden . Nee, daarvoor is de archeologische waarden- en verwachtingskaart.

Kenmerkenkaart landschap oost

1.- Nabij R3 u2. Markering *Kade voor 1957 verdwenen.* Marja vreemd dat deze dwars door de Maas loopt. Waarom is dat? Omdat deze kade daar lag vóórdat de Maasloop werd gegraven. De kade is aangegeven op de topografische kaart van 1900.

2.- Markering *Hoornwerk verdwenen.* Hoezo, het ligt er toch nog? De gracht eromheen ligt er nog. Het hoornwerk zelf, dat ver boven het maaiveld uitkwam, is afgegraven.

3.- Maasakker. De laatste onderzoeksgegevens van Reinier Ellenkamp verwerken. RAAP weet er alles van. Markeren Maasakkers huis: *Verdwenen versterkt huis.* Is opgenomen.

4.- Stuifwal. Er zijn nog twee nagenoeg verdwenen stuifwallen te markeren. Met verdwenen stuifwallen doe ik niets.

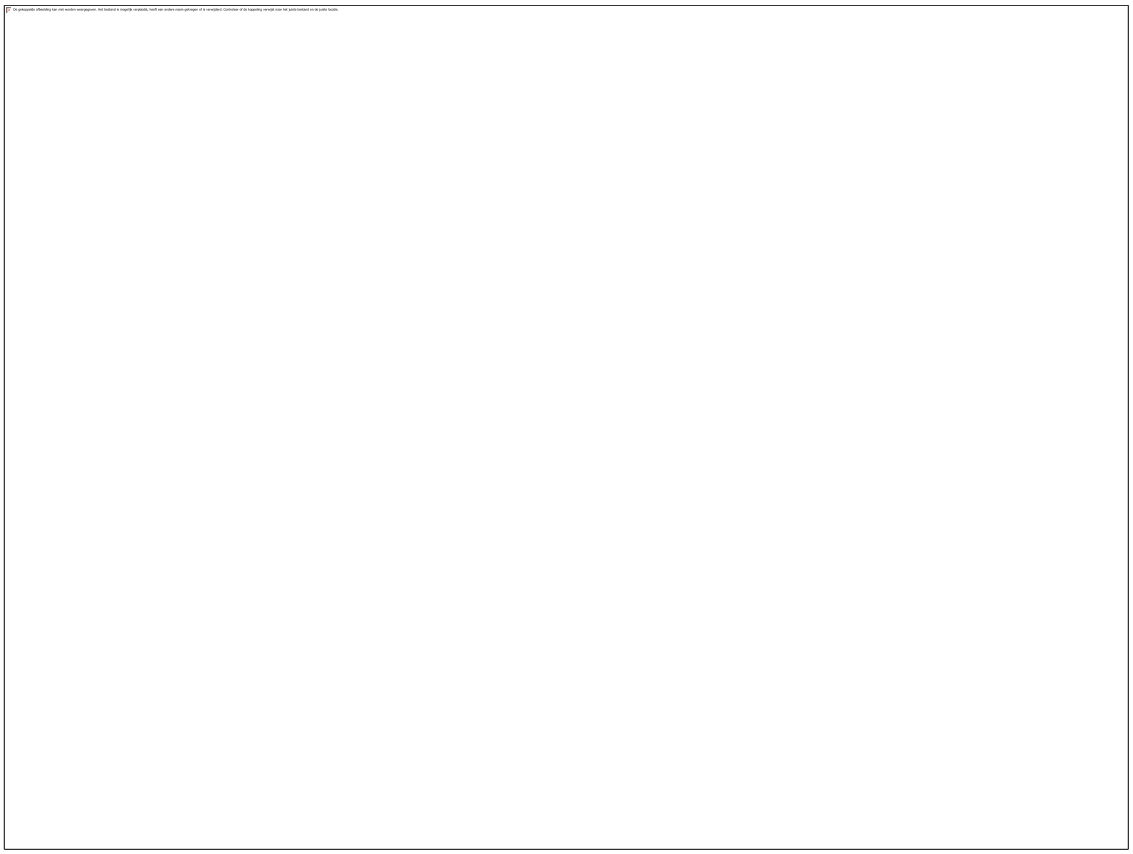

Kenmerkenkaart landschap west

1.- Plaats verdwenen Tempel van Lith markeren. Valt qua periode buiten onderzoeksperiode.

2.- *Kapel verdwenen* markeren. *Stadsgracht verdwenen* markeren. Zie ook onderzoek Jos Cuijpers Stadsgracht is onder iets andere benaming opgenomen. Verdwenen kapellen karteer ik niet.

3.- Kerk aan de Maas verdwenen. Kerkhof is opgenomen.

4.- Kasteel Maren Kessel verdwenen. Nu tennisveld. Hier is mij geen kasteel bekend, Maren-Kessel dateert lang van na de tijd dat het een kasteel gehad kan hebben. Sportterrein staat er nu op.

10.- Evenzo de oude en de Nieuwe Wilse hut. Op de Kenmerkenkaart landschap west. Graag markeren. Hutten zijn opgenomen.

Kenmerkenkaart landschap centraal noord

1.- De laatste onderzoeksgegevens van Reinier Ellenkamp verwerken. RAAP weet er alles van. Gaat voor dit doel te ver.

2.- Vliegtuigcrashes uit WOII markeren. Voorstel. Willem van Erp weet er alles van. Is afzonderlijk specialistisch onderzoek, niet opgepakt.

Waarderingskaarten Bouwkunst & stedenbouw

1.- Piekenhoef ontginningsboerderij?

Is deze boerderij er dan nog?

2.- Eerder vermelde hutten waarderen?

Hutten eendenkooien? Staan op de landschapselementen kaart?

3.- Paalgraven en Vorstengraf markeren als *Positieve waarde* *Landschapselementen waarderen we niet.*

De rest is zo lastig te checken en heb ik niet verder bekeken.

Kenmerkenkaarten Bouwkunst & stedenbouw.

1.- Paalgraven en Vorstengraf markeren als *Kunst & cultuur.* *Is een recente kunstuiting, doen we niets mee.*

2.- Ik begrijp de verschillen in waardering Stadsontwikkeling niet.

Het betreft een indicatieve waardering op basis van zes criteria, benoemd in de toelichtende rapportage.

07 Reactie IVN-Oss

De objecten en structuren op de kaart zijn niet alleen geïnventariseerd, maar ook gewaardeerd.

Nee, alleen de gebieden en de gebouwde objecten zijn gewaardeerd, niet de landschappelijke objecten.

Bij de cultuurhistorische kaarten ontbreekt een tekst met een inleiding en een toelichting op het ontstaan van de kaart en welke keuzes er gemaakt zijn. Een onderbouwing ontbreekt in de aangeleverde documenten.

Dat klopt, daar wordt nog aan gewerkt. Het lukte helaas niet om dat eerder in het proces klaar te krijgen, vandaar de mondelinge toelichting.

Bij de presentatie van de cultuurhistorische waardenkaart bleek dit gebied een lagere waardering te krijgen dan het andere belangrijke komklei gebied tussen Berghem en Haren. Het IVN-Oss wil dat de polders om de Hertogswetering zo veel mogelijk het open karakter behouden en zijn daarom voor een hogere waardering van dit open landschap verdienen.

Een vakinhoudelijke waardering staat los van wat je ermee wilt bereiken, het moet onafhankelijk zijn vastgesteld. T.o.v. de conceptversie heeft het gebied 1 punt meer gescoord op bijzonderheden, waardoor het nu m.u.v. het gebied rond Teeffelen net als 'hoog' uitkomt.

De hoge waardering voor de ruilverkavelingsbeplanting te noorden van Geffen begrijpen we niet zo goed. Het doet immers de openheid van het landschap weinig recht, deze planting heeft geen cultuur-historische waarde.

Ik snap die mening, maar de vele onderzoeken naar de landschapsplannen in het kader van ruilverkavelingen wijzen weldegelijk uit dat ze een cultuurhistorische waarde vertegenwoordigen. Het is een nieuw aan het landschap toegevoegde laag met een eigen betekenis. Zie daarvoor een proefschrift uit 2022: "Blerck, H. van, 2022. Landschapsplan Nederland. Over ons grootste kunstwerk dat bestaat uit de miljoenen bomen en struiken die tussen 1946 en 1976 geplant zijn en nu het beeld van het cultuurlandschap bepalen. Rhenen."

Middelveldsche waterloop (aan Leiweg richting molen Geffen) is historische waterloop.

Staat op de kaart.

De waardering voor de bosaanplant op de hoge gronden is groot. Toch zien we hier liever een omvorming van oude naaldhoutakkers naar een meer natuurlijk bos met diverse loofhoutsoorten en een variatie in leeftijd van de beplanting.

De waardering is inderdaad hoog, mede door de gave structuur en reliëf. De naaldhoutbeplanting is hier een cultuurhistorisch gegeven, de omvorming naar natuurlijk bos is een ecologische wens. Hier zijn twee vakgebieden met elkaar in tegenspraak.

Tenslotte vindt IVN-Oss het aanwijzen van beeldbepalende monumentale bomen, of dit nu solitaire bomen zijn of dat het een laanbeplanting is, te weinig terug in de waardenkaart. Hetzelfde geldt voor de houtwallen en de elzensingels, die op de topografische kaarten van voor 1910 duidelijk aanwijsbaar zijn. Natuurlijk heeft de gemeente Oss wel een (zij het een onvolledige) lijst met bijzondere bomen, de bomen van voor 1940 horen in feite ook integraal onderdeel te zijn van de cultuurhistorische waardenkaart.

We wijzen hier niets aan, we inventariseren alleen. Op basis van een vergelijking met historische kaarten en huidige luchtfoto's is alles in kaart gebracht, mits een structuur, wat in de jaren 50 ook al bestond. Als dat er in 1910 ook al was, prima, dan moet het ook op een kaart uit de jaren 50 staan als het er nu nog steeds is. Individuele bomen maakten geen onderdeel van onze opdracht uit, dat kan een aanvulling voor een later moment zijn.

08 Reactie Noud Bongers en Jos Cuijpers

Wij zouden graag een pdf van de wegenlaag ontvangen. Kan dat?

Geen probleem, in januari 2024 verstuurd.

Is er een zandpadennotitie, zodat er meer info over de materialisering van de wegen opgenomen kan worden?

De tracés uit bijlage 1 zijn voor zover historisch allemaal opgenomen (gecontroleerd en hier en daar gecorrigeerd). Materialisering van historische wegen en paden vinden we voor dit moment een detailleringsslag. Bovendien is het rapport al uit 1999, dus er zou ook nog een controle moeten plaatsvinden. Dat gaat boven dit project uit.

Neem een wielennotitie mee in het onderzoek.

Historisch waterplan meegenomen en kaart met onze kartering gecheckt.

Neem de stuwsluis aan de Pastoriestraat/Engwijkpad mee.

Toegevoegd aan de kaart.

Teken de Lithse aanvoersloot langs de Valkseweg en Meester van Coothstraat door.

Aangepast.

Er is een artikel van Jos Cuijpers in het Tijdschrift voor Historische Geografie. Gebruik dat voor kaart en rapport.

Gezien en gebruikt.

Molenstraat 39 is geen ruilverkavelingsboerderij.

Aangepast.

Er zijn twee kooien die onterecht een cirkel hebben gekregen; ze zijn niet meer in gebruik. Haal die bij de Wildseweg en ten noordoosten van Stroobroek eraf.

Aangepast.

Op historische kaarten staan geen meidoornhagen in de uiterwaarden, maar die zijn er weldegelijk geweest.

Bij landschapsbeschrijving meegenomen.

Aan de Sluisstraat/westhoek Lithse dijk lag een oude kerkplaats, later een drenkelingenkerkhof.

Toegevoegd.

Neem de V1-locaties mee.

Locaties niet bekend en bovendien teveel een archeologisch onderwerp.

Aan de Bernhardweg-Teeffelse Wetering stond een galg.

Ingetekend, maar exacte locatie nog niet bekend.

Teken de volgende sportvelden in:

Meester van Coothstraat 36: voetballen *Ingetekend*

Lithsedijk-Ringkade buitendijks: voetballen en zwemmen *Ingetekend*

Lithoijen – WSV De Maaskant, binnendijks: voetballen *Ingetekend*

Lithse Man: zwemmen *Te groot gebied, open water, niet meegenomen*

Lithoijen-arm: zwemmen *Te groot gebied, open water, niet meegenomen*

De Velmer, Maren-Kessel: tennisbaan *Ingetekend*

Maak van de terreinen aan de Meester van Coothstraat en Brouwerspad stukken ingekapseld buitengebied.

Aangepast.

De hutten in de polder ontbreken.

Toegevoegd.

Neem de volgende zaken als aanbeveling mee:

Slotenpatroon

Prestedelijk landschap

Je stuurde ons een aangepaste kaart met daarop onder meer de ongebouwde, cultuurhistorisch waardevolle gebieden in Lith en Lithoijen. Ik heb daarover nog enkele opmerkingen:

1 het open gebiedje aan het Brouwerspad moet aan de oostzijde doorgetrokken worden tot het Brouwerspad (het betreffende schapenweitje hoort er ook bij). Terechte opmerking, aangepast.

2 het gebied ten noorden van het Engwijkpad is zeer waardevol en hoort zeker tot de waardevolle open gebieden. Meegenomen voor zover niet bebouwd (meerdere losse stukjes).

3 Het Brugpad staat er niet op en is wel waardevol Het oostelijke deel staat er wel op. Het westelijke deel is pas ná 1957 aangelegd en staat er daarom niet op.

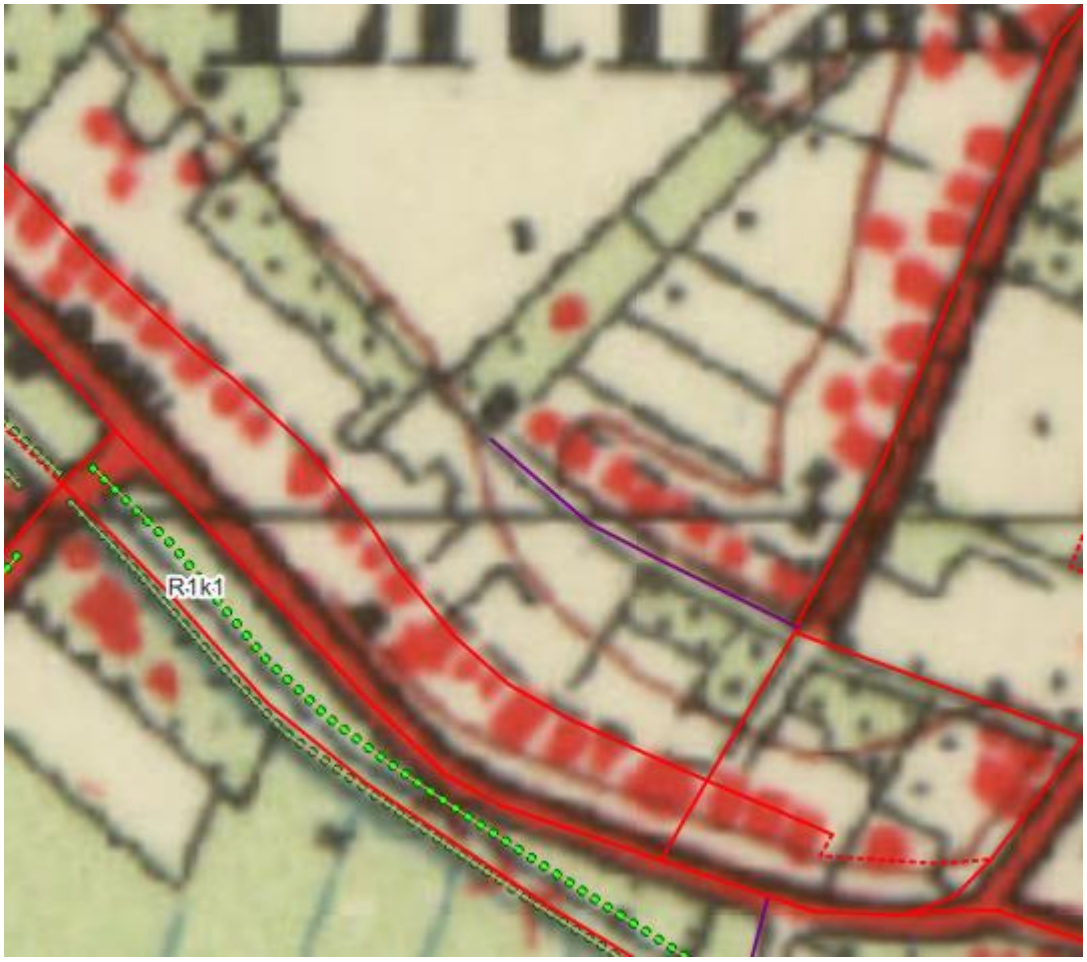

4. Het open gebiedje ten noorden van het Brugpad is ook waardevol en hoort er ook op te staan. Ten noorden van het Brugpad zie ik geen open gebiedje, maar alleen diepe achtertuinen. Dat meenemen gaat m.i. wel erg ver, dus dat heb ik gelaten. Het zijn geen zelfstandige percelen die open zijn.

09 Reactie Stichting Neerlangel

We hebben de complexe informatie bekeken. Het is voor ons moeilijk om te beoordelen of het volledig en compleet is. Er staan in de beschrijvingen een aantal spelfouten. We weten niet wat de consequenties van deze kaarten zijn voor de betrokken eigenaren. En of de eigenaren zelf ook nog kunnen reageren op de beschrijvingen (wij kunnen hiervoor niet de verantwoordelijkheid op ons nemen omdat wij geen heemkundekring zijn o.i.d.). Wij waarderen het dat we betrokken worden bij het proces, en dit eventueel kunnen delen met de bewoners van Neerlangel, maar wij zijn als zodanig geen vertegenwoordiging van de bewoners.

Naar spelfouten gaat gekeken worden.

10 Reactie Frans Heeren

Groenewoud (Sluisstraat) Langs de Sluisstraat (in het aangegeven gebied in de tekening) is een monument gemaakt van een Romaans kerkje. Dit gebied heet ‘het Notenboomgaardje’. Naast het Romaans kerkje ligt een kerkhof. Dit valt onder ‘Verdwenen begraafplaats’, net zoals het drenkelingen kerkhof dat verderop ligt bij de bomen (zie foto). De gegevens en het onderzoek van dit gebied is terug te vinden in het Raap-rapport 2799 dat de gemeente Oss in het bezit heeft.

Naar aanleiding van deze opmerking zijn het oude kerkhof en het drenkelingenkerkhof verder uitgewerkt, en staan nu duidelijk en goed op de kaart.

Pad Groenewoud Het pad (aanduiding pad in tekening) in het groenewoud heeft waarschijnlijk doorgelopen langs ‘het Notenboomgaardje’ naar de Lithsedijk (zie groene streeplijn). Frans Heeren uit Lithoijen heeft rond 2009 hierover gesproken met Richard Jansen (stadsarcheoloog van de gemeente Oss). Richard Jansen vertelde dat dit te zien was aan de grondstructuur van ‘het Notenboomgaardje’. Op de topografi sche kaart uit 1836 is het pad te zien maar daarop is niet duidelijk of het een pad is of een afscheiding van een kavel.

De TMK1836 vond ik overtuigend genoeg om ‘m er toch op te zetten.

‘t Hof Misschien moet het gebied dat vroeger ‘t Hof heette ook in aanmerking komen als hisorische nederzettinglocatie. Midden in het Groenewoud ligt een perceel, dat “ ‘t Hof” heette. Deze naam duidde op de zetel van de feodale heer (de plaats van het kasteel van Kessel heet b.v. ook “ ‘t Hof”), een kasteelplaats of de plaats van een kasteelboerderij, zoals die vroeger veel voorkwam. Op zich kan men in het vóórkomen van deze naam natuurlijk geen bewijs zien, omdat bijvoorbeeld het erf van een boerderij ook wel met “hof” werd aangeduid (” huis en hof” in oude transportakten), toch is het ongebruikelijk deze betekenis onderwerp van plaatsnaamgeving te laten zijn. In het algemeen wordt het toponiem “ ‘t Hof” verklaard met “zetel van de feodale”. Resumerend kan gesteld worden, dat elk van de vier argumenten aannemelijk maken, dat er “iets aan de hand is”, maar door samenvoeging van de feiten waarschijnlijk (de naam ‘t hof en de leisteenfragmenten wijzen daarop) van niet. (bron: Maaskroniek jaargang 14, pag. 153/154 ir. J. Cuijpers) De naam Olijfstraat komt waarschijnlijk (dit is nergens gevonden) van ‘t Hof. Denk maar eens aan het hof van Olijven.

Hiervan een notitie in de landschapsdatabase gemaakt.

Dorpspad Oudere Lithoijenaren vertelden aan Frans Heeren dat het Dorpspad vroeger heeft doorgelopen naar de Olijfstraat. Dit is ook logisch: het Dorpspad is een kerkpad en dat kan vanuit de Dorpsstraat doorgelopen hebben naar Lith (zie Satelietfoto 2023). Zie ook de gegevens op de volgende pagina

Het pad dat wel op het minuutplan staat, is bijgetekend.

De Eilanden Vroeger werd deze sloot achter de pastorietuin de ‘Rattesloot’ genoemd maar deze wordt nu aangeduid als ‘De Eilanden’. In de tekening is deze sloot aangegeven met een blauwe streeplijn. Als dit een verdwenen sloot zou zijn, dan dit klopt voor een gedeelte. De rechter kant van de zwarte streep (naast de cirkel) is inderdaad verdwenen. De blauwe streeplijn in de cirkel klopt niet, dit gedeelte bestaat nog (zie foto). Ook de sloot die onder de Dorpsstraat doorloopt en verder doorloopt langs de

Langwijkstraat bestaat nog (zie duiker links onder in de foto). ‘De Eilanden’ is een natuurgebied dat onderhouden wordt door Landschapsbeheer Oss met vrijwilligers van Dorpslandschap Lithoijen.

Terechte opmerking, is aangepast.

De Valkseweg De rode getrokken lijn van de Valkseweg loopt niet door tot het kruispunt. Het laatste stukje van de lijn moet aangegeven worden met pad verdwenen (in wit vlak). De weg loopt nu via de in lichtgroen aangegeven lijn vanaf de Molenweg naar de Valkseweg.

Terechte opmerking, is aangepast.

Inslagkrater V1

Aangevuld.

De Dam Wandelpad De Dam (met blauwe lijn omcirkeld) heette vroeger Dorpspad. Er was echter al een Dorpspad in Lithoijen. Daarom is de naam veranderd en heet het wandelpad nu ‘De Dam’. Het wandelpad bestaat nog en er is een pad bijgekomen dat loopt naar de Weisestraat (in lichtgroen aangegeven)

Qua kartering verder niets mee gedaan.

Artikel kloosterbegraafplaats Lithoijen

Vlak toegevoegd!

11 Reactie Heemkundekring Land van Ravenstein

JWvZ heeft Roel Augusteijn gesproken. Dit ging over de zorg om de vestingwerken/het Hoornwerk, waar gebouwd gaat worden voor een nieuwe locatie voor Vidi Reo. De vestingwerken staan niet duidelijk op de kaart (alleen een embleem). Graag duidelijker aangeven. Ook de waardering is niet duidelijk.

In de bouwkunstlaag zijn de vestingwerken ingetekend conform de contouren van het rijksmonument.

JWvZ heeft Hein Hundertmark gevraagd om kritisch naar de vestingwerken van Ravenstein en Megen te kijken. Hij heeft ook verteld dat er altijd nog later dingen op de kaart aangepast/toegevoegd kunnen worden en dat opname op de kaart niet betekent dat het automatisch een status heeft of beschermd is.

Een gedetailleerde kartering van de vestingwerken overstijgt het detailniveau van de waardenkaart. Zowel op de landschappenkaart als de bouwkunstkaart zijn elementen meegenomen, steeds met contouren (en niet alleen symbolen). In landschappelijk opzicht waarderen we geen elementen. Ook voor andere gemeenten waar we waardenkaarten maakten waren de vestingwerken, met alle dynamiek daarin, steeds een detailleringsslag. Daarom stel ik voor het nu te laten zoals het er nu op staat.

Opmerkingen gemeente Oss 1e concept CHW kaarten RAAP / MAB 16jan24

Algemeen: er is een schat aan informatie geleverd / een grote hoeveelheid data. Dit is een ideaal hulpmiddel om te voldoen aan de wettelijke vereiste om rekening te houden met het belang van het behoud van cultureel erfgoed. Door de hoeveelheid aan data is het niet gelukt om alles te kunnen beoordelen. De stukken zijn op hoofdlijnen beoordeeld, met extra aandacht voor Geffen (eerste erfgoedinventarisatie) en ook een focus op objecten die straks in het Omgevingsplan bescherming krijgen.

Algemeen: wijze van begrenzing van beschermde objecten; monumenten / karakteristieke panden.

Opmerking: De begrenzingen op de CHW kaarten voldoen in het algemeen beter aan de bepalingen uit de Omgevingswet dat een monument altijd de gehele onroerende zaak betreft met inbegrip van alle bestanddelen. De door ons geleverde contouren zijn veelal nog gebaseerd op de oorspronkelijke aanwijzing zonder meeneming van latere aan- en uitbouwen die nu constructief / functioneel onderdeel uit maken van het monument.

Verzoek voor het opnemen van een disclaimer; begrijpelijke uitleg bedoeld voor de burger waarom een monument nu mogelijk groter of kleiner is weergegeven dan bij de oorspronkelijke aanwijzing ervan (Begripsbepaling Omgevingsweg / Erfgoedwet / vermogensrecht Burgerlijk Wetboek 3:4, gehele onroerende zaak / constructief en functioneel zelfstandige eenheid / invloed van sloop, aan- en uitbouwen). Graag hierbij ook uitleg over de juridische status van de kaarten vermelden; actuele inventarisatie van CHW / hulpmiddel voor de wettelijke vereiste instructieregel 5.130 Bkl (verplichting gemeenten rekening houden met het belang van cultureel erfgoed in omgevingsplan). Er gaan geen rechtsgevolgen uit van de CHW. Pas bij het maken van het nieuwe omgevingsplan worden objecten en begrenzingen formeel opgenomen, die mogelijk afwijkend zijn van in de CHW opgenomen objecten en begrenzingen (maatwerk).

In de paragraaf over de resultaten van de bouwkunstinventarisatie is vermeld dat de omschrijving van het gemeentelijke monument, met eventueel aanwezige bijgebouwen, zoals vastgelegd in de redengevende omschrijvingen, leidend is geweest voor het karteren van de gemeentelijke monumenten.

Selectie van panden met vergevorderde (wijzigings/sloop)plannen → nu niet meer opnemen op de CHW

Vogelbuurt, gehele gebied tussen Spoorlaan - Lijsterlaan – Leeuwerikstraat – Zwaluwstraat Oss

Vm Belastingkantoor, Lievekamplaan 1 Oss

De Lievekamp, Raadhuislaan 10, 14, 18 Oss

NS, Spoorlaan 7, 9, 9a Oss

Maasdijk 46 Ravenstein (geen streven voor behoud)

A, b, c, d verwijderd uit de kaart, e vooralsnog niet, bevat interessante, wellicht toch waardevolle onderdelen. Eerst nader onderzoek? Is dan de chwk geen ondersteuning?

Opmerkingen t.a.v. rijksmonumenten

Niet alle rijksmonumenten zijn opgenomen; in Ravenstein is de gracht bijvoorbeeld wel opgenomen, maar ontbreken nog diverse rijksmonumentale terreinen. Graag algemene check op volledigheid (zie ook erfgoedregistratie.nl. Geometrie verkrijgbaar via Erfgoedregistratie / gemeente Oss H. van Creij)

Aangepast.

Te kleine en/of globale vorm opgenomen. Voorbeeld; R518220 spoorbrug Ravenstein → Enkelsporige dijk behoort ook tot het monument. R516546 Stuw Lith. Graag algemene check. Zie maatwerkcontouren erfgoedregistratie.nl met daarbij vermelding dat uitbreiding naar de gehele onroerende zaak (zoals onder 2a) wenselijk is

Aangepast.

Objecten knippen bij gemeentegrens (zie objecten hierboven onder b)

Aangepast.

Opmerkingen t.a.v. gemeentelijke monumenten

Niet alle gemeentelijke monumenten zijn opgenomen of zijn niet volledig opgenomen; bijvoorbeeld G437 Hescheweg 43 Oss, G380, Hescheweg ong. Oss (niet opgenomen), G371 Benedictuslaan 7 Oss (bijgebouwen niet opgenomen). Graag algemene check met gemeentelijke maatwerkcontouren (erfgoedregistratie.nl / geometrie daar of via H. van Creij te verkrijgen) met daarbij vermelding dat uitbreiding naar de gehele onroerende zaak (zoals onder 2a) wenselijk is.

Aangepast.

Specifiek; G834 Loonsestraat 13 Neerloon. Bijgebouw zuidoostzijde ook opgenomen maar maakt geen onderdeel uit van monument / beschrijving. Alleen aanduiding leggen op langgevelboerderij. G211 Kerkstraat 11 Geffen. Ook nog toevoegen eigen stoep oostzijde. G207: Toevoegen tuinmuurtje en smeedwerk hek voortuin (zie gemeentelijk contour). G434 Elzeneind 2 Oss. Toevoegen bijgebouw noordoostzijde. Zie gemeentelijke contour (NB: NW bijgebouw niet meer aanwezig). G568 Steltlaan 1 Oss. Toevoegen stal noordzijde. Zie gemeentelijke contour. G406 + G405 + G404 + G319 Hescheweg 23,21,19,17 Oss Kazerne. Akkoord toevoegen muur en aanbouw. Wel los te knippen in aparte contouren (nu zit nr 23 en 21 bijeen, en 19 en 17 en is de muur 1 object). G406 = Hescheweg 23 + muur behorend bij perceel, G405 = Hescheweg 21 met aanbouw + muur behorend bij perceel, G404 = Hescheweg 19 + muur behorend bij perceel, G319 = Hescheweg 17 + muur behorend bij perceel. G487 Molenstraat 159 Oss → Maatwerkafweging (constructief/functioneel): oorspronkelijke contour opnemen. Zie gemeentelijke contour. Koornstraat 12A Oss; is nu aangeduid als beschermd gemeentelijk monument, maar dat is het nu niet. Aanduiding beschermd gemeentelijk monument eraf *halen (een type aanduiding 'onderwijs' is wel akkoord).*

G834, G211, G207, G434, G568 aangepast.

G406, 405, 404, 319 vooralsnog niet losgeknipt in aparte contouren, want niet consequent in vergelijking met andere complexmatige objecten in de chwk. Het betreft een bouwkundig geheel. Vergelijk ook woningbouwprojecten.

G487 aangepast

Opmerkingen t.a.v. categorie karakteristieke pand

Legenda rijkskarakteristiek pand opgenomen. Lege / hier niet bestaande categorie → *verwijderen*

Aangepast.

Niet alle gemeentelijke karakteristieke panden zijn opgenomen (bv K349, Kapelstraat 3 Keent, K350, Oude Maasweg 3 Keent, K351, Hoogveldsestraat 13 Keent, K524, K353, K354). Graag algemene check met aangeleverde karakteristieke objecten van 22 maart '23 ('karakteristieke panden-tbv-Gegevensplein8sep20.dgn' / 428 .jpg bestanden)

Aangepast. Al deze objecten zijn toegevoegd.

Specifiek vormverandering; K333 toevoegen aanbouw noordzijde. K523 Ziekenhuiskapel (is niet opgenomen) + toevoegen klokkentoren zuidzuide.

Aangepast. Al deze objecten zijn toegevoegd.

Opmerkingen t.a.v. nieuwe objecten (nog) geen status

Algemene opmerking; Graag van alle (nieuwe) objecten een beschrijving van de waarden (NB: bouwkunst_excel bestand voorziet daar al veelal in).

Alle objecten zijn in de database voorzien van een waardering met korte beschrijving van de waarden.

Sterrebos 48 D'n Iemhof Oss (zuidzijde gedeeltelijk gesloopt 2023 / nieuwbouwontwikkeling)

Niet opgenomen in de chwk vanwege te grote wijziging/gedeeltelijke sloop.

Molenstraat 110 Oss. Onderbouwing waarden?

Gaat het om Molenstraat KAC t/m Molenstraat 110-KR? Niet te zien vanaf de openbare weg. Ik heb gevraagd naar eventuele eerdere inventarisatie-informatie.

Niet opgenomen als nieuw object (nog) geen status maar wel potentie of op te nemen

Dorpstraat 23 Geffen (1928), ter beoordeling RAAP/MAB

Akkoord

Dorpstraat 19 Geffen (1928), ter beoordeling RAAP/MAB

Bestaat niet meer

Bergsche Hoevepad 16 en 16a Geffen, ter beoordeling RAAP/MAB

Akkoord

Molenstraat 50 Lith (behoort bij molenensemble) → graag opnemen

Akkoord

Meester van Coothstraat T-boerderij nabij 21 Lith, Pand ID 0828100001452433 → graag opnemen

Akkoord

Gasstraat ong. Oss (ten oosten van G315). Pand ID 0828100001484635 → graag opnemen

Akkoord

Kloosterstraat 3 FW Oss (watertoren 1951). Pand ID 0828100001591002 → graag opnemen

Akkoord

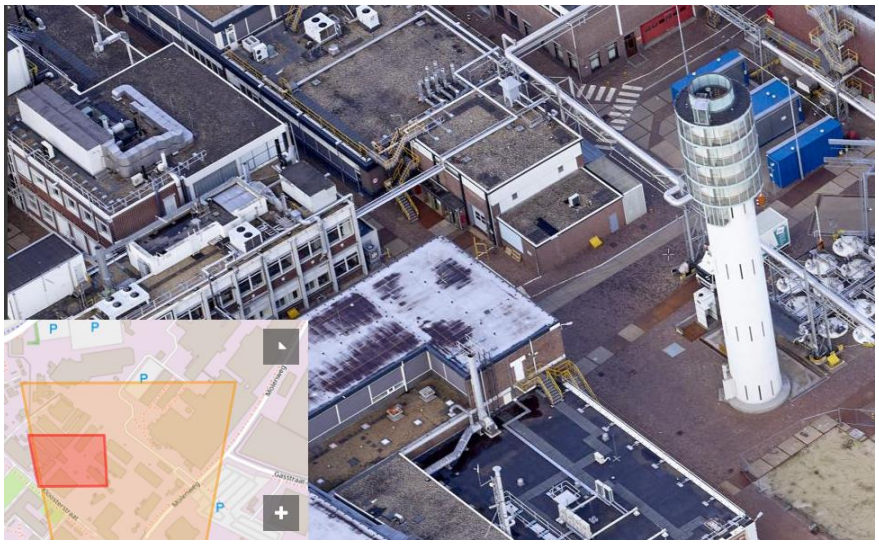

Kloosterstraat 9 RE60 Oss. Pand ID 0828100001454884 Noordoostelijk deel → graag opnemen

Akkoord

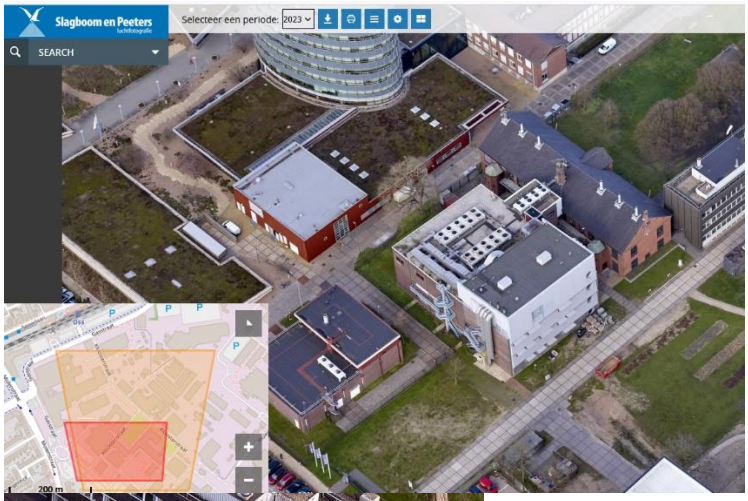

Monsterstraat 5 Oss. Toevoegen met aanduiding ‘industrie en ambacht’. Pand ID 0828100001485119

Akkoord

<u>Kaartlaag Historische stedenbouw Dorpsontwikkeling</u>

Meer afstemmen op door RAAP eerder opgestelde archeologie begrenzing ‘historische dorpskern’ of het verschil goed onderbouwen

Een historische dorpskern in archeologische zin is wat anders dan in de betekenis van bouwkunst/stedenbouw. Heel veel ‘recente’ stedenbouw is archeologisch niet relevant, (steden)bouwkundig wel.

<u>Kaartlaag ‘begraven’ en ‘herdenken’</u>

Sommige begraafplaatsen aangeduid als ‘herdenken’ en soms ‘begraven’ Wat is het verschil?

Aangepast

RO\HvC\16jan24

Dorp en stad aan de rivier, dorp en stad op het zand
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Oss
Kenmerkenkaart landschap
RAAP-rapport 6567, kaartbijlage 1, blad centraal-noord, schaal 1:10.000

De legenda bevindt zich op een afzonderlijk blad.

RAAP

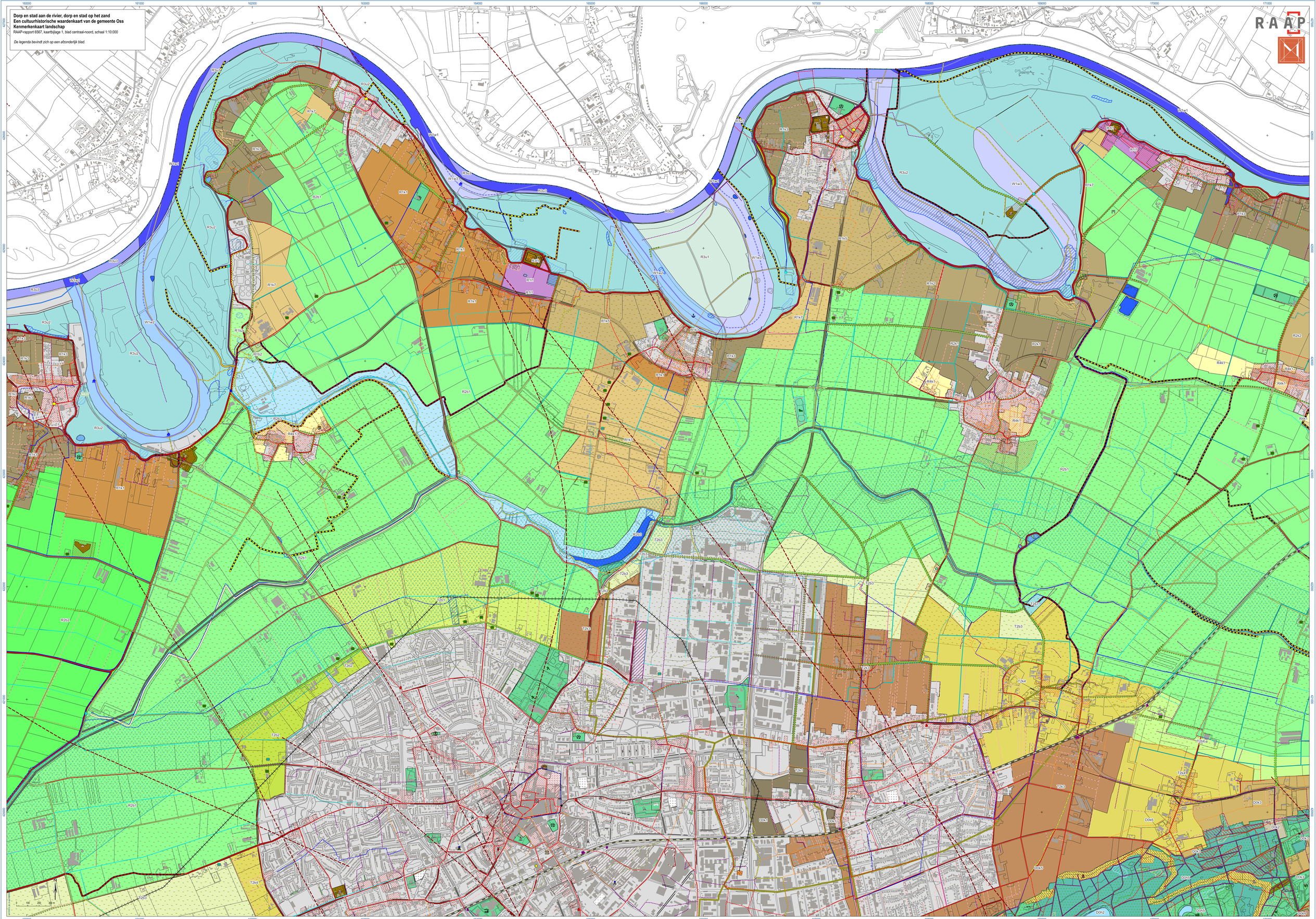

Dorp en stad aan de rivier, dorp en stad op het zand
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Oss
Kenmerkenkaart landschap
RAAP-rapport 6567, kaartbijlage 1, blad centraal-zuid, schaal 1:10.000

De legenda bevindt zich op een afzonderlijk blad.

RAAP

Dorp en stad aan de rivier, dorp en stad op het zand
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Oss
Kenmerkenkaart landschap

RAAP-rapport 6567, kaartbijlage 1, blad oost, schaal 1:10.000

De legenda bevindt zich op een afzonderlijk blad.

RAAP

Dorp en stad aan de rivier, dorp en stad op het zand
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Oss
Kenmerkenkaart landschap
RAAP-rapport 6567, kaartbijlage 1, blad west, schaal 1:10:000

De legenda bevindt zich op een afzonderlijk blad.

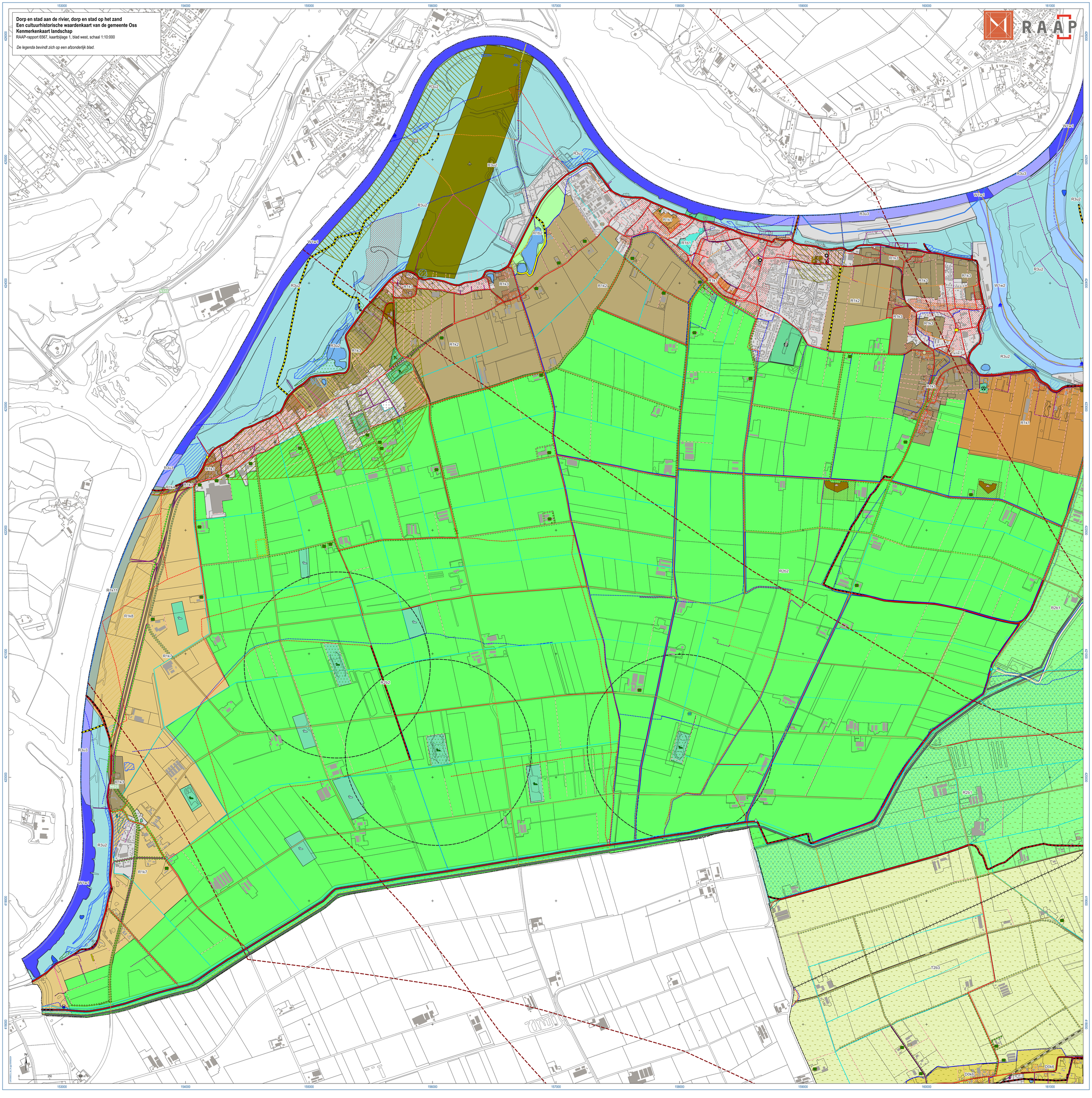

Dorp en stad aan de rivier, dorp en stad op het zand
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Oss
Kenmerkenkaart landschap

RAAP-rapport 6567, kaartbijlage 1, legenda

legenda

HISTORISCHE CULTUURLANDSCHAPPEN

Dekzandlandschappen

kampontginningen met plaatselijk essen

- D0k1 - open akker met beperkte compartimentering
- D0k2 - kleinschalige kampontginning
- D0k3 - onregelmatige droge kampontginning met houtsingels
- D0k4 - onregelmatige droge kampontginning met perceelsrandbeplanting
- D0k5 - zeer kleinschalige, regelmatige kampontginning met strokenverkaveling
- D0k6 - zeer kleinschalige, onregelmatige kampontginning met strokenverkaveling

oude bossen

- D0o1 - oude heidebebossing

jonge heide- en broekontginningen

- D0h1 - kleinschalige regelmatige heideontginning
- D0h2 - kleinschalige venontginning
- D0h3 - jonge regelmatige heidebebossing
- D0h4 - jonge onregelmatige heidebebossing met cultuurland
- D0h5 - jonge regelmatige stuifzandbebossing

Rivierlandschappen

oeverwal

kampontginningen met plaatselijk essen

- R1k1 - regelmatige kampontginning op een oeverwal, met bewoning
- R1k11 - voormalige kampontginning, nu rivierloop
- R1k2 - regelmatige kampontginning op een oeverwal, zonder bewoning
- R1k3 - onregelmatige kampontginning op een oeverwal, met bewoning
- R1k4 - onregelmatige kampontginning op een oeverwal, met bewoning, buitengedijkt
- R1k5 - onregelmatige kampontginning op een oeverwal, zonder bewoning
- R1k7 - enigszins regelmatige ontginning op de overgang van kom naar oeverwal
- R1k8 - enigszins regelmatige ontginning op de overgang van kom naar oeverwal, buitengedijkt

beekdal- en broekontginningen

- R1b1 - deels bebroste restgeulontginning
- R1b2 - kwelkom en/of laagte met wielen

landgoederen en buitenplaatsen

- R1l1 - kasteelterrein op een oeverwal

rivierduin

kampontginningen met plaatselijk essen

- R4k1 - onregelmatig verkaveld rivierduin

rivierkom

kampontginningen met plaatselijk essen

- R2k1 - regelmatige kampontginning op een oeverwal, met bewoning
- R2k2 - regelmatige kampontginning op een oeverwal, zonder bewoning

beekdal- en broekontginningen

- R2b1 - onregelmatig verkaveld broek
- R2b2 - enigszins onregelmatig verkaveld broek
- R2b3 - bekade laagte met watergang

uiterwaard

uiterwaardontginningen

- R3u1 - regelmatig verkaveld uiterwaard met perceelsrandbeplanting
- R3u2 - onregelmatig verkaveld uiterwaard met perceelsrandbeplanting
- R3u3 - voormalige uiterwaard, nu rivierloop

landgoederen en buitenplaatsen

- R3l1 - kasteelterrein in een uiterwaard

Rivierterraslandschappen

terrasrug

beekdal- en broekontginningen

- T1b1 - onregelmatige broekontginning op rivierterras

terrasvlakte

kampontginningen met plaatselijk essen

- T2k1 - open akker met beperkte compartimentering
- T2k2 - onregelmatige, nat-droge kampontginning op terrasvlakte
- T2k3 - zeer kleinschalige, regelmatige kampontginning met strokenverkaveling
- T2k4 - zeer kleinschalige, onregelmatige kampontginning met strokenverkaveling

beekdal- en broekontginningen

- T2b1 - volledig open broek met strook- en blokverkaveling
- T2b2 - volledig open broek, vanouds beperkt verkaveld
- T2b3 - grotendeels open broek met strook- en blokverkaveling
- T2b4 - kleinschalige, enigszins onregelmatige broekontginning
- T2b5 - onregelmatige broekontginning op rivierterras
- T2b6 - zeer kleinschalige, regelmatige broekontginning
- T2b7 - kwelkom en/of laagte met wielen

Water

- W1w1 - grote rivier in het Midden-Nederlandse rivierengebied
- W1w2 - afgesneden rivierarm in het Midden-Nederlandse rivierengebied
- W1w3 - afgesneden rivierarm in het Midden-Nederlandse rivierengebied, grotendeels verland of gedempt

Niet geclassificeerd

- niet geclassificeerd

Structuren

- breuklijnen

HISTORISCHE LANDSCHAPSELEMENTEN

Verkeer en vervoer

objecten

- pontveer
- schuitenveer
- tolhuis
- treinstation
- voetveer
- wachthuis

wegen

- weg, vóór 1832, intact
- weg, vóór 1832, verdwenen
- pad, vóór 1832, intact
- pad, vóór 1832, verdwenen
- pad, vóór 1957, intact
- pad, vóór 1957, verdwenen
- weg, vóór 1957, intact
- weg, vóór 1957, verdwenen

ruilverkavelingsstructuren

- niet uitgevoerde ruilverkavelingsbeplanting, verdwenen
- ruilverkavelingsbeplanting, deels intact
- ruilverkavelingsbeplanting, intact
- ruilverkavelingsbeplanting, verdwenen
- ruilverkavelingsweg, intact
- ruilverkavelingsweg, verdwenen

spoorwegen

- fabrieksspoorweg, verdwenen
- spoorlijn, intact
- tramlijn, verdwenen
- traverse, verdwenen

wegbegeleidend groen en terreinen

- bomenrij, intact
- bosplantsoen, intact
- karrensporen, intact

Waterstaat

objecten

- poldermolen, verdwenen
- schutsluis, verdwenen
- sluis, intact
- sluis, verdwenen
- stoomgemaal, intact

structuren

- dam, vóór 1832, intact
- dam, vóór 1832, verdwenen
- dijk, vóór 1739, intact
- dijk, vóór 1739, verdwenen
- dijk, vóór 1832, intact
- dijk, vóór 1832, verdwenen
- dijk, vóór 1957, intact
- dijk, vóór 1957, verdwenen
- kade, vóór 1739, intact
- kade, vóór 1739, verdwenen
- kade, vóór 1832, intact
- kade, vóór 1832, verdwenen
- kade, vóór 1957, intact
- kade, vóór 1957, verdwenen
- rivier, vóór 1832, intact
- rivier, vóór 1832, verdwenen
- rivier, vóór 1957, intact
- ruilverkavelingswaterloop, vanaf 1959, intact
- ruilverkavelingswaterloop, vanaf 1960, intact
- waterloop, vóór 1832, intact
- waterloop, vóór 1832, verdwenen
- waterloop, vóór 1832, verschoven
- waterloop, vóór 1957, intact
- waterloop, vóór 1957, verdwenen
- waterloop, vóór 1957, verschoven
- wetering, vóór 1832, intact
- wetering, vóór 1832, verdwenen
- wetering, vóór 1832, verschoven
- wetering, vóór 1957, intact
- wetering, vóór 1957, verschoven

wateren en hoogwatervrije zones

- dijkput, intact
- fruhvijver, intact
- overlaat, verdwenen
- poel, intact
- poel, verdwenen
- ven, intact
- ven, verdwenen
- waterlichaam, intact
- waterlichaam, verdwenen
- wiel, intact
- wiel, verdwenen
- woerd, intact

Landbouw en bosbouw

objecten

- brandtoren, intact
- brandtoren, verdwenen
- ruilverkavelingserf, intact
- ruilverkavelingserf, verdwenen
- ruilverkavelingserf, herkenbaar

structuren

- perceelsgrens, intact

groen en terreinen

- bomenrij, intact
- boomgaard, intact
- bosplantsoen, intact
- eendenkooi, intact
- eendenkooi, verdwenen
- gemengd bos, intact
- houtwal, intact
- loofbos, intact
- naaldbos, intact
- ontwaterde laagte, intact
- overstoven bouwland, intact
- rabattenbos, intact
- stuifwal, intact
- afpalingsrecht (753 m), intact

Begraven

kerkhoven en begraafplaatsen

- begraafplaats, intact
- begraafplaats, verdwenen
- kerkhof, intact
- kerkhof, verdwenen

Industrie en ambacht

objecten

- korenmolen, deels intact
- korenmolen, intact
- korenmolen, verdwenen
- rosmolen, intact
- rosmolen, verdwenen

terreinen

- fabrieksterrein, intact
- fabrieksterrein, verdwenen

Delfstoffenwinning

terreinen

- kleiput, intact
- winningsplas, intact
- zandwinningskuil, verdwenen
- zandwinningsplas?, intact

Oorlog en defensie

objecten

- inslagkrater V1, intact
- inslagkrater V1, verdwenen
- luchtwachtpost, intact

structuren

- landweer, verdwenen
- schipbrug, verdwenen
- stadsmuur, verdwenen
- landweer, intact

terreinen

- circumvallatielinie, verdwenen
- fort, verdwenen
- glacis, verdwenen
- heuveltje, mogelijk kogelvanger?, intact
- hoornwerk, verdwenen
- inundatievlakte, herkenbaar
- kasteelgracht, deels intact
- kasteelgracht, verdwenen
- kasteelterrein, deel intact
- kasteelterrein, deels intact
- kasteelterrein, verdwenen
- lunet, verdwenen
- marechausseekazerne, intact
- marechausseekazerne, verdwenen
- militair beleg, verdwenen
- mitrailleurkazemat, deels intact
- mitrailleurkazemat, verdwenen
- omgracht terrein, verdwenen
- ravelijn, deels intact
- ravelijn, verdwenen
- schietbaan, intact
- schietbaan, verdwenen
- stadsgracht, verdwenen
- stadspoort, intact
- stadspoort, verdwenen
- versterkt huis, verdwenen
- vestingwerken, verdwenen
- vliegveld, verdwenen

Bestuur en recht

objecten

- galg, intact
- galg, verdwenen
- gemeentehuis, intact
- grenspaal, intact
- grenspaal, verdwenen
- raadhuis, intact
- raadhuis, verdwenen
- stadhuis, intact
- stadhuis, verdwenen

grenzen

- gemeentegrens, deels intact
- gemeentegrens, verdwenen
- gemeentegrens/gewestelijke grens, verdwenen
- gewestelijke grens, verdwenen
- provinciale grens, verdwenen

Landgoederen en buitenplaatsen

objecten

- koepel, verdwenen

terreinen

- landgoed, verdwenen
- parkaanleg, verdwenen
- sterrenbos, verdwenen

Horeca, sport en recreatie

objecten

- blokhut katholieke jeugdbeweging/scouting, verdwenen
- hut, intact
- hut, verdwenen
- kruisbeeld, verdwenen

structuren

- toegangspoort, verdwenen

terreinen

- bungalowpark, intact
- crossterrein, intact
- crossterrein, verdwenen
- evemententerrein, verdwenen
- fietscrossbaan, intact
- kampeerterrein, intact
- openlucht- en overdekt zwembad, intact
- openluchtkerk, verdwenen
- openluchttheater, intact
- openluchtzwembad, intact
- openluchtzwembad, verdwenen
- recreatieplassen, intact
- schietbaan, verdwenen
- sportpark, intact
- sportpark, verdwenen
- voetbalveld, intact
- voetbalveld, verdwenen
- wielerbaan, verdwenen
- zwembad, verdwenen

Nutsvoorziening

objecten

- watertoren, intact
- watertoren, verdwenen

structuren

- hoogspanningsleiding, verdwenen
- telefoonlijn, verdwenen

terreinen

- pompstation, deels intact
- trafostation, verdwenen
- waterzuiveringsinstallatie, herkenbaar

Wonen

- historische nederzettingslocaties (1832)

OVERIG

- gemeentegrens

RAAP

Dorp en stad aan de rivier, dorp en stad op het zand
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Oss
Kenmerkenkaart bouwkunst & stedenbouw
RAAP-rapport 6567, kaartbijlage 2, blad centraal-noord, schaal 1:10.000

De legenda bevindt zich op het kaartblad 'oost'.

RAAP

160000 161000 162000 163000 164000 165000 166000 167000 168000 169000 170000 171000

423000 422000 421000 420000 419000

0 100 200 300 m

N

Dorp en stad aan de rivier, dorp en stad op het zand
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Oss
Kenmerkenkaart bouwkunst & stedenbouw
RAAP-rapport 6567, kaartbijlage 2, blad centraal-zuid, schaal 1:10.000

De legenda bevindt zich op het kaartblad 'oost'.

RAAP

Dorp en stad aan de rivier, dorp en stad op het zand
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Oss
Kenmerkenkaart bouwkunst & stedenbouw

RAAP-rapport 6567, kaartbijlage 2, blad oost, schaal 1:10.000

legenda

HISTORISCHE BOUWKUNST

naar type
- begraven
- bestuur en recht
- handel en administratie
- herdenken
- horeca, sport en recreatie
- industrie en ambacht
- kunst en cultuur
- landbouw en bosbouw
- nutsvoorziening
- onderwijs en wetenschap
- oorlog en defensie
- religie
- verkeer en vervoer
- waterstaat
- wonen

naar status
- potentieel monumentGemeente
- potentieel monument
- rijksmonument
- gemeentelijk monument
- gemeentelijk karakteristiek pand

naar bouwhistorische verwachting
- bouwhistorische verwachting

HISTORISCHE STEDENBOUW

naar type
- dorpsontwikkeling
- landbouw en bosbouw
- religie
- stadsontwikkeling

naar status
- beschermd

biotopen
- molenbiotoop

OVERIG
- gemeentegrens

RAAP

Dorp en stad aan de rivier, dorp en stad op het zand
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Oss
Kenmerkenkaart bouwkunst & stedenbouw
RAAP-rapport 6567, kaartbijlage 2, blad west, schaal 1:10.000

De legenda bevindt zich op het kaartblad 'oost'.

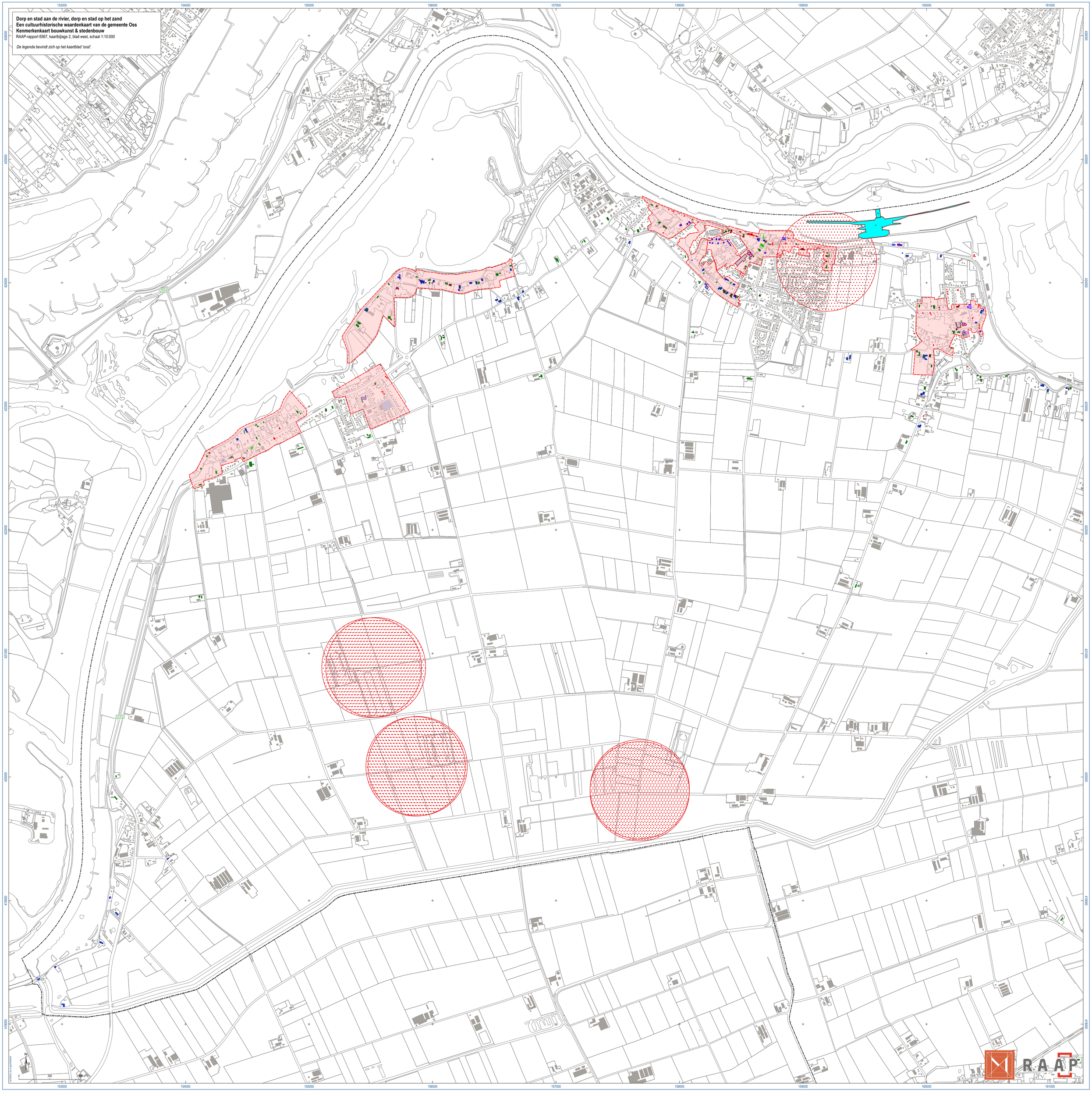

Dorp en stad aan de rivier, dorp en stad op het zand
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Oss
Waarderingskaart landschap
RAAP-rapport 6567, kaartbijlage 3, schaal 1:22.500

legenda

WAARDERING LANDSCHAPPEN
- zeer hoog
- hoog
- gemiddeld
- laag
- zeer laag
- niet gewaardeerd

OVERIG
- gemeentegrens

Dorp en stad aan de rivier, dorp en stad op het zand
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Oss
Waarderingskaart bouwkunst & stedenbouw
RAAP-rapport 6567, kaartbijlage 4, blad centraal-noord, schaal 1:10.000

De legenda bevindt zich op het kaartblad 'oost'.

RAAP

160000 161000 162000 163000 164000 165000 166000 167000 168000 169000 170000 171000

423000 422000 421000 420000 419000

0 100 200 300 m

N

Dorp en stad aan de rivier, dorp en stad op het zand
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Oss
Waarderingskaart bouwkunst & stedenbouw
RAAP-rapport 0567, kaartbijlage 4, blad oost-zuid, schaal 1:10.000

De legenda bevindt zich op het kaartblad 'oost'.

RAAP

Dorp en stad aan de rivier, dorp en stad op het zand
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Oss
Waarderingskaart bouwkunst & stedenbouw
RAAP-rapport 6567, kaartbijlage 4, blad oost, schaal 1:10.000

legenda

WAARDERING BOUWKUNST
- hoge waarde
- hoge waarde
- positieve waarde
- basiswaarde

WAARDERING STEDENBOUW
- hoge waarde
- positieve waarde
- positieve waarde

OVERIG
- gemeentegrens

RAAP

Dorp en stad aan de rivier, dorp en stad op het zand
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Oss
Waarderingskaart bouwkunst & stedenbouw
RAAP-rapport 6567, kaartbijlage 4, blad west, schaal 1:10:000

De legenda bevindt zich op het kaartblad 'oost'.

153000 154000 155000 156000 157000 158000 159000 160000 161000

426000 425000 424000 423000 422000 421000 420000 419000 418000

N322

N625

0 250 500 m

RAAP

Dorp en stad aan de rivier, dorp en stad op het zand
Een cultuurhistorische waardenkaart van de gemeente Oss
Integrale ensembles
RAAP-rapport 6567, kaartbijlage 5, schaal 1:22.500

legenda

INTEGRALE ENSEMBLES
integraal ensemble (met nummer)

OVERIG
gemeentegrens

152000
154000
156000
158000
160000
162000
164000
166000
168000
170000
172000
174000
176000
430000
428000
426000
424000
422000
420000
418000
416000
414000
412000
410000
408000
406000
404000
402000
400000
A2
A50
A59
A73
N329
N324
N625
N264
N277
N616
N271
N605
N279
N615
N612
N266
N620
N261
N269
N273
N272
N267
N618
N614
N613
N611
N610
N609
N608
N607
N606
N604
N603
N602
N601
N600
N599
N598
N597
N596
N595
N594
N593
N592
N591
N590
N589
N588
N587
N586
N585
N584
N583
N582
N581
N580
N579
N578
N577
N576
N575
N574
N573
N572
N571
N570
N569
N568
N567
N566
N565
N564
N563
N562
N561
N560
N559
N558
N557
N556
N555
N554
N553
N552
N551
N550
N549
N548
N547
N546
N545
N544
N543
N542
N541
N540
N539
N538
N537
N536
N535
N534
N533
N532
N531
N530
N529
N528
N527
N526
N525
N524
N523
N522
N521
N520
N519
N518
N517
N516
N515
N514
N513
N512
N511
N510
N509
N508
N507
N506
N505
N504
N503
N502
N501
N500
N499
N498
N497
N496
N495
N494
N493
N492
N491
N490
N489
N488
N487
N486
N485
N484
N483
N482
N481
N480
N479
N478
N477
N476
N475
N474
N473
N472
N471
N470
N469
N468
N467
N466
N465
N464
N463
N462
N461
N460
N459
N458
N457
N456
N455
N454
N453
N452
N451
N450
N449
N448
N447
N446
N445
N444
N443
N442
N441
N440
N439
N438
N437
N436
N435
N434
N433
N432
N431
N430
N429
N428
N427
N426
N425
N424
N423
N422
N421
N420
N419
N418
N417
N416
N415
N414
N413
N412
N411
N410
N409
N408
N407
N406
N405
N404
N403
N402
N401
N400
N399
N398
N397
N396
N395
N394
N393
N392
N391
N390
N389
N388
N387
N386
N385
N384
N383
N382
N381
N380
N379
N378
N377
N376
N375
N374
N373
N372
N371
N370
N369
N368
N367
N366
N365
N364
N363
N362
N361
N360
N359
N358
N357
N356
N355
N354
N353
N352
N351
N350
N349
N348
N347
N346
N345
N344
N343
N342
N341
N340
N339
N338
N337
N336
N335
N334
N333
N332
N331
N330
N329
N328
N327
N326
N325
N324
N323
N322
N321
N320
N319
N318
N317
N316
N315
N314
N313
N312
N311
N310
N309
N308
N307
N306
N305
N304
N303
N302
N301
N300
N299
N298
N297
N296
N295
N294
N293
N292
N291
N290
N289
N288
N287
N286
N285
N284
N283
N282
N281
N280
N279
N278
N277
N276
N275
N274
N273
N272
N271
N270
N269
N268
N267
N266
N265
N264
N263
N262
N261
N260
N259
N258
N257
N256
N255
N254
N253
N252
N251
N250
N249
N248
N247
N246
N245
N244
N243
N242
N241
N240
N239
N238
N237
N236
N235
N234
N233
N232
N231
N230
N229
N228
N227
N226
N225
N224
N223
N222
N221
N220
N219
N218
N217
N216
N215
N214
N213
N212
N211
N210
N209
N208
N207
N206
N205
N204
N203
N202
N201
N200
N199
N198
N197
N196
N195
N194
N193
N192
N191
N190
N189
N188
N187
N186
N185
N184
N183
N182
N181
N180
N179
N178
N177
N176
N175
N174
N173
N172
N171
N170
N169
N168
N167
N166
N165
N164
N163
N162
N161
N160
N159
N158
N157
N156
N155
N154
N153
N152
N151
N150
N149
N148
N147
N146
N145
N144
N143
N142
N141
N140
N139
N138
N137
N136
N135
N134
N133
N132
N131
N130
N129
N128
N127
N126
N125
N124
N123
N122
N121
N120
N119
N118
N117
N116
N115
N114
N113
N112
N111
N110
N109
N108
N107
N106
N105
N104
N103
N102
N101
N100
N99
N98
N97
N96
N95
N94
N93
N92
N91
N90
N89
N88
N87
N86
N85
N84
N83
N82
N81
N80
N79
N78
N77
N76
N75
N74
N73
N72
N71
N70
N69
N68
N67
N66
N65
N64
N63
N62
N61
N60
N59
N58
N57
N56
N55
N54
N53
N52
N51
N50
N49
N48
N47
N46
N45
N44
N43
N42
N41
N40
N39
N38
N37
N36
N35
N34
N33
N32
N31
N30
N29
N28
N27
N26
N25
N24
N23
N22
N21
N20
N19
N18
N17
N16
N15
N14
N13
N12
N11
N10
N9
N8
N7
N6
N5
N4
N3
N2
N1
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40